

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

ГОСПІАЛЬНО-ПРАПІУЧНИЙ
І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ
МІСІУСНИК

V

**ВИЗВОЛЬНИЙ
ШЛЯХ**

Суспільно-політичний і науко-
во-літературний місячник

Видає

Українська Видавнича Спілка

**LIBERATION
PATH**

Ukrainian Political, Social,
Scientific & Literary Magazine
Published monthly by
Ukrainian Publishers Ltd.

№ 5 (127), May, 1958, Vol. XI.

Редагує Колегія

Редактор Літературного Відділу

Проф. д-р В. Державин

Головний редактор Г. Драбат

Редакція і Адміністрація:

237, Liverpool Road, London, N. 1., Tel.: NORth, 1828

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ» НА 1958 РІК

Країна	річна передплата	піврічна передплата	чвертьрічна передплата	окреме число
Австралія	2 ф. 10 ш.	1 ф. 5 ш.	13 ш. 6 п.	4 ш. 6 п.
Австрія ...	60 ш.	33 ш.	18 ш.	6 ш.
Аргентина	78 песів	39 песів	20 песів	7 песів
Бельгія ...	260 б. фр.	132 б. фр.	71.50 б. фр.	24 б. фр.
В. Британія	2 фунти	1 фунт	11 ш.	3 ш. 9 п.
Канада ...	7.50 дол.	4 дол.	2.25 дол.	75 цент.
Німеччина	14 н. м.	7.50 н. м.	4.20 н. м.	1.40 н. м.
Парагвай .	140 гуар.	70 гуар.	36 гуар.	12 гуар.
США	7.50 дол.	4 дол.	2.25 дол.	75 цент.
Франція ..	1960 ф. фр.	1000 ф. ф.	500 ф. фр.	170 ф. фр.
Швеція ...	24.80 кор.	12.50 кор.	7.20 кор.	2.40 кор.

В інших країнах — у переліченні на валюту даної держави

Адреси наших Заступників на стор. 2.

Обкладинка роботи проф. Р. Лісовського

Printed by Ukrainian Publishers Ltd., 237 Liverpool Rd., London, N. 1.

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І ТВАР-
КОВО ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК

Кв. 5/53 (127)

ТРАВЕНЬ, 1958

Річник V (XI)

Зміст V-ої книжки

	: З ІХ ДУХУ ПЕЧАТТЮ	483
Микола ВЕРЕС	: УКРАЇНА	487
Д. Д.	: ЗРАДА АМФІКТІОНІВ	489
Микола ВЕРЕС	: МИ ЩЕ ПОВЕРНЕМОСЬ	496
А. ФУРМАН	: ПОВСТАННЯ НЕПОВОРНИХ (У п'яту річ- ницю подій у Воркуті)	497
Проф. Юрій БОЙКО	: РОСІЙСЬКЕ НАРОДНИЦТВО ЯК ДЖЕРЕ- ЛО ЛЕНІНІЗМУ-СТАЛІНІЗМУ	503
Михайло ПАВЛЮК	: ЗОВНІШНЯ ТОРГІВЛЯ ССРСР (Період »крутого піднесення«, продов., 3)	515
Проф. Г. ВАЩЕНКО	: ІСТОРІЯ ОДНІЄЇ ШКОЛИ (Спогади, про- довження, 8)	525
Н. ГЕРКЕН-РУСОВА	: ВАРКА ПЕРЕВІЗНИЦЯ (Спогад у сорок- ліття Революції)	537
Р. ВОЛОДИМИР	: ПЕРЕДВЕСІННЄ	546
Федір БАЛИЦЬКИЙ	: У ТРАВНІ	546
З італійської поезії (перекл. М. Орест)		
Франческо Петрарка	: ЗЕФІР ЖИТТЯ	
Джакомо Леопарді	: ДО МІСЯЦЯ	
Джозуе Кардуччі	: СЕРЕНАДА	547
Габріеле д'Аннунціо	: ЮНІСТЬ	548
З англійської поезії (перекл. Юрій Буряківець)		
Вільям Блейк	: Я В ПОЛІ ЛУНКОМУ	548
	: ІЛІЯДИ ГОМЕРЕВОЇ БЕТА (продов., 2; перекл. В. Державин)	549
Жозеф БЕДЬЄ	: РОМАН ПРО ТРИСТАНА ТА ІЗОЛЬ- ДУ (продов., 4; перекл. М. Рильський).	555
Джеймс-Ол. КЕРВУД	: СУВОРІ СЕРЦЯ (повість, продов., 8; перекл. ОД)	569
Д-р Марія МИКУЛОВИЧ	: ВПЛИВ ПОЕЗІЇ ГОРАЦІЯ НА КИЇВ- СЬКИХ НЕОКЛЯСИКІВ (Із праць Ін- ституту Літературознавства при УВУ).	581
Огляди і рецензії		
Ростислав Єндик	: ВИЗВОЛЬНА ІДЕЯ У ЧИНАХ	588
Володимир Державин	: »ШЛЯХ НЕВІДОМОГО« Ігоря Качу- ровського	592
Борис Вітошинський	: ОГЛЯД МІЖНАРОДНИХ ПОЛІТИЧ- НИХ ПОДІЙ	595

Передрук дозволений за поданням джерела

ВИДАЄ »УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА«
ЛОНДОН

ЗАСТУПНИКИ «ВИЗВОЛЬНОГО ПЛЯХУ»

АВСТРАЛІЯ:

"Library & Book Supply"
1, Barvon St.,
Glenroy 9., Victoria.

АРГЕНТИНА:

W. Zastawnyj,
Soler 5039,
Buenos Aires.

БЕЛЬГІЯ:

Omelan Kowal,
Bd. Charlemagne, 72, Bruxelles, 4.

КАНАДА:

P. Shevchuk, Esq.,
140, Bathurst St.,
Toronto, Ont.

НІМЕЧЧИНА:

"Shlach Peremohy",
München, 8.
Zeppelinstr. 67.

ПАРАГВАЙ:

I. Lytvynovych,
a/c V. Kolesnikovich,
Villa Alta, Encarnacion.

США:

Very Rev. Paul Falko,
29 Wilson Str.,
Rochester 5, N.Y., U.S.A.

Дітройт і околиця:

M. Fedyshyn
6786, Memorial St.,
Detroit, 28, Mich.

Нью-Йорк і околиця:

H. Cebrij,
721 E-6th Str.,
New-York City, N.Y.

Клівленд і околиця:

T. Wasyluk,
4306 Wood Avenue,
Parma 29, Ohio.

ТУРЕЧЧИНА:

Sotnik Mikola Zabello,
Istanbul,
Beyoglu Posta Kutuso 224

ФРАНЦІЯ:

"L'Ukrainien"
26, Rue de Montholon,
Paris 9 e.

ШВЕЦІЯ:

J. Kostiw,
Box 759,
Stockholm, 1.

Ціна цього числа в Кольпортерів і Заступників — 3 шіл. 9 п.

Всіх наших Кольпортерів і Передплатників поза Великобританією просимо розраховуватися з нашими Заступниками. Про кожну зміну адреси просимо повідомити головну Адміністрацію в Лондоні.

З нагоди виїзду дотеперішнього Представника «В. Ш.» на Аргентину п. О. Бувія до США складаємо йому щирю подяку за жертвовну й солідну співпрацю та бажаємо найкращих успіхів у загальнонаціональному й особистому житті на новому терені.

Представництво «В.Ш.» в Аргентині перебрав п. В. Заставний і просимо наших Читачів звернути увагу на нову адресу нашого Заступника.

З їх духу печаттю. . .

(У Свято Героїв)

В українському народі, від найдавніших часів і донині, завжди було і є глибоке відчуття нерозривної єдності між померлими, живими і майбутніми поколіннями, відчуття цієї живої єдності, що є самою суттю кожної нації, так прекрасно висловленої Т. Шевченком у геніяльній формулі свого Послання «До живих і мертвих і ненароджених земляків» своїх, «в Україні і не в Україні сущих». Ті, що вже в могилах, і ті, що живуть тепер, як і ті, що щойно колись народяться, — всі вони творять органічну цілість, живе тіло нації, яка, міцно корініючись у давно- й недавно-минулому, борючись за повноту творчого себевиявлення в сучасному, спрямовує свій погляд і свої прагнення у близьке й далеке майбутнє, творить отак власну історію, впливаючи на своє оточення і сама підпадаючи, більшою чи меншою мірою, під впливи довкілля.

У світлі цього культ померлих не тільки в нашому народі, а у всіх інших народів, стає не лише добре зрозумілим, але й добре зрозумілою стає конечність плекання такого культу. В нас, за традицією, саме Зелені свята призначені в першу чергу плеканню і зміцнюванню культу полятих за Україну.

Роковини 25 травня 1926 і 23 травня 1938 — дати трагічної смерті Головного Отамана Симона Петлюри і Полковника Євгена Коновальця, — часово збігаються з Зеленими святами, і цей збіг надає тим роковинам глибокої символічності.

На своєму історичному шляху український народ склав і далі складає безліч жертв у боротьбі за свою волю і незалежність. В останніх десятиліттях символом визвольної боротьби України стали імена саме Симона Петлюри і Євгена Коновальця, а в наші дні ще й Тараса Чупринки, Головного командира Української Повстанської Армії. Вшановуючи їх світлу пам'ять, український народ одночасно складає поклін і тим усім своїм найкращим синам і донькам, які на жертovníку Батьківщини поклали своє життя. Цим він засвідчує свою незламну вірність заповітам Героїв і тим ідеалам, для яких вони жили, в ім'я яких боролися і за які загинули.

Цьогорічне свято Героїв відбувається під знаком 20-річчя з дня трагічної смерті Полковника Євгена Коновальця — видатного військовика-стратега, державного мужа-політика, револю-

ціонера-підпільника, основоположника і провідника українського організованого націоналістичного руху.

У визвольно-революційній діяльності Є. Коновальця можна вирізнити три головні етапи: перший, що припадає на роки збройної боротьби 1918-20 рр., другий — період УВО (1920-28), третій — період ОУН (1929-38).

Є. Коновалець відіграв велику роль в українських визвольних змаганнях, як організатор і головний командант Січового Стрілецтва, найкращої і найбільш надійної української військової частини тих часів. Вірну й об'єктивну характеристику Січових Стрільців зробив сам Є. Коновалець у своїй праці п. з. «Причинки до історії української революції». Він пише:

«... Січові Стрільці, як організація, не виявили у своїй діяльності ніяких хитань, — їхня ідеологія залишилася до останнього дня протолінійною й послідовною аж до нюансів... Січові Стрільці, без огляду на своє соціально-політичне «кредо», були завжди однозгідні щодо національного інтересу батьківщини. Національно-державний момент був провідним чинником усієї військової діяльності організації Січових Стрільців... Національно-державне питання ставили Січові Стрільці на перше місце... Січові Стрільці... здобули симпатії широких селянських мас. Для них Січові Стрільці залишилися... військом, яке любило лад і порядок, було дисциплінованим і слухняним, суворе супроти себе самого й хоробре на полі бою»...

Коли збройні змагання за державність і соборність України зазнали поразки, Є. Коновалець не зневірюється, ні не заперстає дальшої боротьби. Вже восени 1920 р. він дає перший почин до створення Української Військової Організації (УВО) на західно-українських землях і Військової Організації Січових Стрільців (ВОСС) на осередньо-східних землях та Українського Центрального Революційного Комітету в Києві, під командою сотників Івана Андруха і Миколи Опоки. УВО вдалося розгорнути масову саботажно-бойову акцію проти польського наїзника, зокрема в 1920-23 рр., а і в пізніші роки вона своїми бойовими актами дошкульно вдаряла по ворогові, актуалізувала українську проблему, підносила духово й морально мобілізувала широкі українські народні маси до спротиву окупантам та дальшої з ними боротьби.

Для організації політичної боротьби на довшу мету, з орієнтацією на власні сили народу і в оперті на народні маси, Полковник Є. Коновалець дає почин до створення, в січні 1929 р., Організації Українських Націоналістів (ОУН), з чітко окресленою ідеологією і ясно сформульованими політично-програмовими позиціями, при чому УВО стала бойовим рефератом ОУН. Як голова Проводу ОУН, Є. Коновалець розвиває кипучу діяльність

і докладає всіх зусиль, щоб організаційною мережею ОУН охопити всі українські землі, всі чотири займанщини. Це йому великою мірою вдалося досягнути, бо вже впродовж кількох наступних років ОУН стала провідною українською політичною силою, що опанувала організаційно та ідейно-політично не лише Західньо-українські землі, Закарпаття і Буковину, а й зуміла створити свої клітини теж на Осередньо-східніх землях. У процесі розбудови і закріплення організаційної мережі ОУН на українських землях під московсько-більшевицькою займанщиною і постигла Є. Коновальця трагічна смерть із руки московського агента Яценка-Валюха.

Є. Коновалець був речником, організатором і провідником визвольно-революційної боротьби українського народу. У своїй діяльності він послідовно пропагував і реалізував концепцію орієнтації і опертя на власні сили народу, з одночасним затісненням зв'язків і координацією дій із визвольно-революційною боротьбою інших поневолених Москвою народів. Полковник Є. Коновалець доцінював теж такий важливий фактор, як сприятлива міжнародно-політична кон'юнктура, що її він старався в інтересах України не тільки використовувати, але активно поставою українського організованого націоналістичного руху самому на цей фактор відповідно впливати і його формувати. У своїх широких зовнішньо-політичних контактах і зв'язках Є. Коновалець звертав головну увагу на такі міжнародні сили, які боролися за зміну того політичного стану, що створився у світі, і зокрема в Європі, по першій світовій війні, а які не мали супроти України жадних неприязних намірів. Тому-то Є. Коновалець ставився так холодно і з такою великою резервою до Німеччини, особливо гітлерівської, а зате вдержував приязні тісні контакти, наприклад, з італійськими і японськими політичними чинниками.

Всіх цих засадничих напрямних визвольно-революційної концепції Є. Коновальця послідовно дотримувалася і їх реалізувала ОУН так за життя свого великого Провідника, як і по його смерті, що зокрема виразно проявилось під час і після другої світової війни в героїчній боротьбі Української Повстанської Армії, в її намаганнях створити потужний спільний визвольно-революційний фронт усіх поневолених Москвою народів, з чого пізніше постав і оформився Антибільшевицький Блок Народів. Визвольно-революційна концепція Є. Коновальця є теж і на сьогодні засадничою напрямною для цілого українського націоналістичного руху, для справжньої української самостійницько-визвольної політики.

Є. Коновалець був людиною великого формату — сповнений кипучої, невсипущої енергії, незламного завзяття, обдарований

надзвичайними організаторськими і провідницькими здібностями, був людиною великих задумів, геройських дерзань і непохитної віри.

Є. Коновалець — це великий ідеаліст, жертвний борець, палкий революціонер, якому незнані були особиста користь чи вигода, байдужість, втома або зневіра.

Є. Коновалець — це полум'яний український патріот, великий самостійник-соборник, який добро соборної України, інтереси всієї української нації ставив понад усе, будучи вільний від усякої, хоч би й найменшої, тіні якоїнебудь загумінковости, партикуляризму чи партійництва.

Є. Коновалець був духовим провідником української нації, був вождем української революції, і тому наш відвічний ворог Москва доклала всіх зусиль, щоб його вбити, так само як дванадцять років раніше вбила Головного Отамана С. Петлюру.

Симон Петлюра і Євген Коновалець витиснули на житті нашого народу нестерту печать свого духу. Ці постаті великі своєю непохитною вірою в Україну, в її світле майбутнє. Ця віра окрилювала їх так само на полях збройної боротьби, як і в сірих днях скитання на чужині, давала їм силу не лише самим боротися, а й підіймати і вести до боротьби свій нарід за всяких умов — навіть найтяжчих і найбільш безвиглядних.

Фізична смерть С. Петлюри і Є. Коновальця з руки нашого відвічного ворога, загарбницької Москви, не змогла — як цього хотів ворог, — знищити тієї великої Ідеї, символом якої вони стали. Навпаки, освячена і припечатана їх кров'ю, ця Ідея стала ще більш живучою в нашому народі, вона породила незліченні лави нових борців за національно-державне і соціальне визволення України, які завзято і жертвовно продовжують велике Діло С. Петлюри і Є. Коновальця. Оця безпереривність визвольної боротьби і є найкращим вшануванням пам'яті всіх наших національних героїв, вона є теж гідним і достойним відзначенням роковин мученицької смерті С. Петлюри і Є. Коновальця.

Складаючи в ці дні поклін борцям за волю України, схиляючи голови перед світлою пам'яттю Симона Петлюри і Євгена Коновальця, ми, що перебуваємо на чужині, хоч і відірвані фізично від Рідної Землі і нашого народу, єднаємося з ними духово в тій незламній вірі, що всі жертви, принесені в ім'я України, не даремні, що з крові борців зродиться воля і могутність нашої Батьківщини.

Заповіт героїв живе в наших душах і освітлює сірі дні нашого вигнання. Для здійснення цього заповіту ми і надалі віддаватимемо всі наші найкращі сили, щоб бути гідними дітьми нашого великого непоборного народу і прискорити прихід остаточної перемоги нашої національної Правди.

МИКОЛА ВЕРЕС

УКРАЇНА

Україна... Сім літер простих
Зовсім ніби звичайного слова,
Але скільки заховано в них
Незрівнянних краси і обнови!
Скільки слави в скрижалях сторіч,
Залітає далеко-далеко:
Україна. Лежить обабіч
Край шляху із варягів у греки.

Україна — це сонця розлив,
Дальнегінного неба кришталі,
Це колосся тяжіюче нив
І озера пахучих конвалій.
Це гаї, сінокоси і сад,
Повінь трав і діброви дрімучі,
Україна — це легіт левад,
Це каштани на київських кручах.

Україна — це свіжість долин
І трембіти карпатського плаю,
Це живучої провесни дзвін,
Це широт перегуки безкраїх.
Це величність Славути-ріки,
Бурунів чорноморських розгони,
Україна... Це ж простір який
Від сріблястого Сяну до Дону!

Україна — це струни бандур,
Це полет вічно юної пісні;
Славить нею Дніпро-трубадур
Крізь віки імена громозвісні,
Оповиту у німб сивизни
Володимира-князя державу,
Україна... Це ж Ольги чини,
Це хоробрість дружин Святослава.

Україна — це степ, журавлі,
Байдаки, Запоріжжя, гетьмани,
Це палких богунівців шаблі,
Це походи Мазепи й Богдана,

Це тужавість м'язистих долонь,
Що за плуг і за меч беруть гінко,
Україна — це вічний огонь,
Це Петлюра, Євген і Чупринка!

Україна... Велична була,
Та сьогодні — жаклива руїна,
Застелила червона імла
Кожну ниву її і долину.
А на плечі — удар нагая
І наведена лють револьверів...
Україно, де вільність твоя,
Чом до неї зачинені двері?..

Україна... Сім літер простих
Зовсім ніби звичайного слова,
Але скільки заховано в них
Героїзму, посвяти і крові!..
Скільки гніву в поліських дубах,
Скільки пімсти в карпатських смереках!
Україно, тернистий той шлях,
Що веде із варягів у греки...

Україно! Вітчизно моя!..
І п'ястук затискає погрозу...
То нічого, що свист нагая,
Що прокльони, багнети і сльози!
То нічого, що в лоні твоїм
Все нові виростають могили...
Україно! Збудуєм свій дім,
Свою правду, і волю і силу!

Гей, вставай на зазивність кличів
Жовтих Вод, Конотопу й Полтави,
Підноси, Україно, мечі,
За життя, за народ, за державу!
Бий! Рубай! Щоб зі Сяну по Дін
Вікового позбутись балясту,
Щоб зрости, наче скеля, з руїн
І ніколи, ніколи не впасти!

1958

Д. Д.

ЗРАДА АМФІКТІОНІВ*

«Любов і ненависть; завжди були вони, і завжди будуть. Ніколи не буде позбавлена їх — безначальна вічність».

Емпедокль

Несамовите враження робить витереблювання советсько-української «еліти». Хоч те божевілля й не позбавлене логіки. Покотилися голови советських ентузіастів (Крушельницький, Фальківський), потім — Шельменків «із малоросів» (Скрипник), далі — спантеличених Валенродів, які так забрехалися, що й не знали, чи були нашими Валенродами серед чужих, чи імперськими — серед своїх; нарешті — яничарів (Балицький, Любченко) — більших і менших. Серед них — високі достойники «незалежної УССР», голови її «уряду». Неначе б хотіли довести всім, що ніюдна голова «незалежної» советської української республіки не може бути достатньо залежна, щоб її не треба було стяти. Пролляти кров своїх — ось ціна, якою остаточно припечатували своє перекінчицтво яничари. Про це неясно догадувалися Антоненко-Давидович і Хвильовий, цьому байдуже приглядалися Скрипник, Винниченко і Грушевський, це з запалом робили Любченко, Затонський і Балицький, і — все надаремно! Українську Содому мусів пожерти вогонь праведного бога імперії, а заразом і червоних «праведників»...

Переглядаючи страшний список «українців з походження», пожертх спраглими крові советськими богами, — один часопис запитує: — а може вони й справді були винні супроти отих богів? Може таки пірвались на них? «Невже українська кров таки діє?» («Діло», від 18. 6. 1938) . О. коли б так було дійсно! Тоді останні масакри не були б позбавлені певного понурого — але не такого гнітючого — трагізму. Але так не є. Будівничі червоної імперії може боялися, може сумнівалися, чи не відіветься в їх жертвах українська кров. Але — в тих жертв, у Любченків, ця кров грала не більшу роль, ніж українські кості в Кисіля...

Проблема витереблення советсько-української «еліти» складніша. І коли я обсервую Тичину, Рильського, Сосюру, всі їх «ура» і «хай живе» на честь завойовника з півночі, мені пригадується сцена з абесінських спомінів ген. Де Боно. Урочистість відкриття «пам'ятника відплати» в Адуї:

«О 8-й рано — пише генерал — я відбув кінний в'їзд до міста, почерез ряди населення, якому наказали бити оплески. Я не був такий наївний, щоб вірити, що ті оплески — щирі». По промові до коптійського духовенства, генералові «відповів заступник голови капітули в Аксумі... Він промовляв з надмірною балакучістю, запевняв, що аксумітська культура має багато чого завдячувати римській, що мені — до речі — було цілком невідомо, і підкреслював щирість своїх почувань...»

* Цю статтю передруковуємо з журналу «ВІСНИК». Місячник літератури, мистецтва, науки й громадського життя. Львів. Липень-серпень 1938. Кн. 7-8, стор. 591-599.

Не стаю на бік амгарів і Негуса, які були такі самі завойовники докочинських племен, як і Де Боно. Але коли нас трактують як етіопів; коли нащадки запорозжців лавою вишиковуються перед московськими Де Бонами; коли на наказ оплескують їх, коли — на чуже замовлення — навипередки доводять спільність нашої і їхньої ідеї, чи культури, — нас охоплює почуття відрази і жаху. Ще жакхливіше — коли цю добровільну театральну «кляку», з опухлими від оплесків долонями і з пересохлим від «віватів» горлом — ставлять під стінку нарівні з чесними «бандитами» і «контрреволюціонерами».

Ні, це не голос крови. Навіть неfortunних «Валенродів» мало було серед наших «етіопів». Більшість віватувала тріумфаторам у добрій вірі, з доброї волі. Вона «підкреслювала щирість своїх почувань» і щиро вірила в універсальні ідеї «загірної комуни», «слов'янської федерації», чи «спільних історичних шляхів» нашої Еллади з московським Пилипом; вірила, що великі ідеї, голошені тим Пилипом і його наймитами, є двигунами людських учинків, а не людські пристрасті і апетити драпіжників під маскою тих ідей. А коли між блискучими ідеатами і практикою, яка творилася в їх ім'я, заходив розбрат; коли совєтські «етіопи» так само зі здивування лупали очима, як предки за Петра, з яким едналися «для віри православної», а опинялися на «дибі», чи в «застєнках», — коли я обсервую їх здивування, мені все пригадується — напозір смішна, але глибока увага автора «Історії Русів» про інтимний зв'язок, що існує між високолетною ідеологією наїзника і його руїниницькою практикою. Оповідаючи про насильства Петрових солдатів в Україні, автор пише, що їх «безчинства» звичайно діються під титулом: «Я — слуга царський! Я служу Вогові і Государеві за весь світ християнський! Курки й гуски, дівки і молодичі — належать нам!»

На перший погляд несподіваний висновок! Але не тоді, коли його поставити на ноги, замість лишити оберненим догори ногами. Бо завжди тих, що несли подоланим свою «нову ідею», гонив потяг за матеріальними «благами» нападеного, «ідеологія» — дочеплювалася пізніше, часто в добрій вірі, в почутті своєї вишости над пороодою «рабів»... Колись — «воїни Бога», що билися «за весь світ християнський» — жадали за це собі гусок, курок і жінок. Тепер — войовники за «новий справедливий лад соціалізму» і «щастя всіх трудящих» — жадають собі за це вугілля з Донбасу, таврійського збіжжя і кримських портів... Суть лишається та сама. Однакова лишається і наївність «новохрищеників», обурених по невчасі, що жреці чужого бога або видуманої чужинцями ідеї соціалізму — жадали, щоб зігнули перед ними потилицю і цілували порох на слідах їх переможних чобіт. Хто визнає чуже «вірую», — не сміє нарікати: його винахідники все матимуть право його інтерпретувати так, як їм вигідно. Як каже Самійло Величко: «Звитяжець завше сам і право дас, сам і тлумачить тєс ж, як хоче».

А на тлі тих історичних пригадок, — так смішно виглядають безконечні жалі (поки на них дозволять) — що північні «слуги бога», «людськості» чи соціалізму — фальшиво, з кривдою для нас, товмачуть свої власні ідеї! Або плач Манілових із Малоросії української, що й вони служать тій самій ідеї; що і їм же ж належить хоча б частина гусок

і курок з власного краю, а не стінка; що крадіж «дівчат і молодичь» не дасться узгіднити з яким би то не було томом «Капіталу» Маркса (між іншим, з цих ереміяд складається ціла літературна творчість — останніх літ — В. Винниченка); що поступати так, як поступають наїзники — некультурно і негуманно... Так Гоголь — віддавши цілого себе, цілу свою душу і цілий свій геній на службу чужим, — пізніше збентежений і спантеличений писав до Максимовича, радячи йому кинути «стару, товсту бабу Москву»: «Киньте Кацапію та йдьте в Гетьманщину... Дурні ми справді, як подумати добре. Для чого і кому ми жертвуємо всім?» Згадуючи ту «товсту бабу», скреготав зубами Панько Куліш у своїх віршах: «обманщице, кого ти не дурила?!...» Не один Бальмен і не один Кухаренко жалував, що мусів проливати кров шляхетну «не за Україну, а за її ката»... Зі здивуванням звертався до чужинецького синедріону Хвильовий з питанням — «невже я зайвий чоловік, тому що люблю безумно Україну?» Невже ця любов не можна погодити з «службою богові і государеві за весь світ християнський»? За «світову революцію»?

Все це було надаремно! Цілком надаремно! — Кара нехибно і нагло спадала на зухвальців. Уважати себе за щось іншого, — це ж означало клонити голову перед принципом окремих людських пород з окремими інтересами! Заявляти свої «недоумснїя» — це ж означало заперечувати виключне право чужого синедріону товкмачити встановлені ним догми! Означало проповідувати ненависть! Завдання і обов'язок новонавернених — оплескувати і доводити «щирість своїх почувань». Це все. Хто визнає першу аксіому чужинецької геометрії — мусить йти консеквентно до кінця, або — видумати свою власну. На це останнє советофіли не спромоглися. Захоплені «вищою» ідеєю, принесеною їм їх добродіями «на вістрі багнета» — вони мов барани йшли під ніж, проводили п'ятилітки, ліквідували «куркулів» і «бандитів», шанували Пушкіна і кликали смерть на «жовтоблаkitників».

«Я ніколи не бачив — писав Щедрін — щоб баран йшов радо не лише на заріз, але й взагалі, куди б то не було, куди йому йти не хочеться. Звичайно, коли хочуть отримати добрі котлети, то барана волоком волочать на місце страти, і ніхто при цьому в нього не вмовляє, що існує на світі якесь абстрактне поняття, на підставі якого він, у певну мить, повинен не упиратися, а прямувати вперед. Баран зовсім уже не такий недотеп, щоб повірити таким намовам».¹⁾

Але в людськiм суспільствi буває й таке, і досить часто. Хто хоче пса вдарити, кий знайде... Хто хоче повести барана на заріз, — знайде відповідну ідеологію — «слов'янофільство», «огляди геополітики», «расова спільність», «оборона інтересів соціалізму» і т. ін. І — знайде баранів, що ті видумані, на їх загибель, «абстрактні поняття» чи ідеологію — з піною на устах боронитимуть... Бо — продовжує Щедрін — «такі абстрактні поняття існують, і вони змушують істоти далеко розумніші — рухатися і виконувати такі чинності, які просто протилежні не тільки їх користям, але навіть звичайному почуттю самозбереження...»; які є «потворною нісенітницею», або просто самогубством», є переплутанням усіх понять, спотворенням усіх інстинктів...»

¹⁾ Ця і даліші цитати цього автора взяті з твору «Признаки времени». Р. IX.

Одним із прикладів свого добровільного самогубства і є трагікомедія українських совтофілів.

Ні, не за голос крови стинають голови українсько-совєтській «еліті», а за — наївність, за спотворення найпримітивнішого інстинкту самозбереження, за віру в «абстрактні поняття», вириті як напис на брамі для баранів, що йдуть до різні, — напис, що на ньому вони читають звабливі гасла «свободи, рівності і братерства», але який на ділі звучить як грізна остерога, як напис над брамою Дантівського пекла: «Покиньте надію назавжди, ви, що сюди входите...»

Є фаталісти серед такого роду істот, є й — резонери, мудрагелі, пащекуваті. Але однакова їх доля. Перші, «які знаючи, що в дану мить їх чекає катування і ганьба, йшли самі, йшли власними ногами, щоб закоштувати цього катування чи наруги». Це ті, що навіть не думають «боротися з потворою, що женеться за ними по п'ятах»; навіть не намагаються «підносити безсилі руки» на неї: «який глудз обурюватися і злоститися, коли над нами тяжить фаталізм, коли ми самі не віримо творчій силі свого обурення, коли ми нічого не можемо, ні перед чим не дерзаємо?»

Це ті, що каються на судових розправах СРСР, це ті, що плачуть на них, це ті — що вмирають з криком: Ave Caesar!

Не краще кінчать і резонери, ті, що пускаються хитрувати, доводити, переконувати пекельних воротарів, що останні — помилилися. Тих зустрічає ще гірша кара, бо вони такі ж слабкі, як і фаталісти.

Слабкість не тільки славна своєю повною нездатністю до організації, але понадто майже завжди є здеморалізована. Всі хитрощі, на які іноді вона здобувається, ... все те не тільки не рятує її від пазурів хижаків, але навіть зміцнює останніх, дає їм нову зброю: «Ага, так ти ще пручасяся! Так тобі в петлю не хочеться лізти! Стривай же ж, я тебе приголомшу!» — Так регочуться злісно й радісно хижаки, затягаючи поволи мертву петлю, від якої так штудерно пручалася збожеволіла від жаху безсильність — на численних процесах у Москві. «В цьому випадку, куди не кинь, все буде клин. І слабкість, що пручається, і слабкість, що віддається без опору, — все на руку хижацтву!... Що за користь у резонах, у доказах, переконуваннях?... Хижацтво не слухас і не переконується, лише роздражнюється і діє» (цитов. твір).

І «фаталісти», і хитруни — кінчать однаково: доля тих, що не вміли «дерзати», що «самі не вірили в творчу силу свого протесту». Не були це одиниці того ґатунку, яким панькаються тріумфатори. І за те їх знищили.

Але для чого ж большевизм нищить інших? У своїй промові новий намісник московського Ксеркса в Україні, Хрущов — порівнював «контрреволюціонерів» з Андрієм Бульбенком, якого забив його власний батько, уявляючи самого себе в ролі старого Тараса. Смішні блазенства! Але це не блазенство, коли совєти мордують Любченків й інших Андріїв, які зрадили не большевицького «Тараса», а навпаки — свій нарід для нього. Чим пояснити їх ліквідацію? Ці ж Любченки і Балицькі — це ж були ні «фаталісти», ні Шельменки, ні хитруни. Це були яничари!... Нащо було їх витереблювати? Нехай «фаталісти» обурювали і

«провокували» своєю баранячою потульністю, хитруни — «пащекуванням». Але Андрії, що остаточно кинули своїх? І їх під ніж соціалістичної гільйотини? Чи це не божевілля? Мабуть таки напевно у них обіззався хоч голос крові, в тих яничарів «українського походження»?

Ні, і ще раз ні. Не за те їх паплюжать, не за те винищують. Тут діє інша причина...

Перенесімся на мить у віддалену, а таку безмірно близьку нам, добу — воєн Еллади з македонським Пилипом. Тодішні грецькі Любченки, Затонські, Балицькі і Скрипники звалися — Лястенами, Евтікратами, Тімоляусами і Евдікусами. В кожній гелладській державі мав Пилип таких Тімоляусів—Любченків, з якими боровся Демостен. Але — аналогія! — їх толерував Пилип лиш доти, аж вони зробили своє; аж відчинили йому брами міста. Потім — вони ставали предметом глузування і наруги з боку пилипових вояків, що прозивали їх «зłodіями» і «зрадниками». А коли ті плакали перед царем на нечемне поводження його солдатні, Пилип відповідав: «Не журіться тим! Македонці грубі люди і без оглади, вони завжди звикли називати речі їх ім'ям...»²⁾

Чи не тому паплюжать (post festum) Любченків і большевики? Чи не тому нарешті вибувають їх? Бо Любченки—Евтікрати цінні Пилипам лиш доти, доки не наступила їх інфляція. Як говорив у своїй Олінтській промові Демостен, Тімоляуси тримаються в ласках доти, доки є ті, що їх треба ними розкласти і перемогти. Коли ж «справа зроблена» — мурин може відійти, коли не відходить, його проганяють. Лястен був приятелем Пилипа, поки не зрадив Олінту, Тімоляус — поки не сплундрував Теб, Евдікус і Сімус — поки не піддали під ярмо Пилипа Тессалію. Бо «ніхто — гримів Демостен у глухі вуха своїх співгорожан — ніхто того зрадника, що зробив уже справу, для якої його скаптовано, не бере за свого дорадника...» Ось чому, між іншим, перестали бути дорадниками Сталіна Постишеви і Бондаренки.

Можливо, але нащо ж їх розстрілювати?

Розстрілюють їх не за те, що відізвалася в них українська кров, у тих «українців з походження», що пішли на службу московського Пилипа. Лише за те, що — обережний, як ніхто — той Пилип боявся — ану ж у них та кров таки прокинеться? Ану ж вони нарешті схаменуться! Атенцям, які — збаламучені підступною політикою македонського царя — не вірили в його злі заміри; які не могли второпати, за що і чому він має їх нищити — відповідав Демостен:

«Подумайте лише. Він хоче панувати... отже знає він і те, що лихо задумує на вас, і те, що ви це спостерегли. А що не має вас за дурнів, то й мусить думати, що ви ненавидите його з цілого серця. А це дратує його, бо при кожній нагоді він боїться, що йому щось пригрозить, коли він вас не випередить».

Ось та причина, чому ліквідують у Москві Любченків, Скрипників, Затонських і Петровських. Вони — українці «з походження», вони — яничари, «туми». Московський Пилип не має їх за дурнів, він ні на мить не може припустити, щоб люди «українського походження» не

²⁾ Ця і дальші цитати з олінтських, пилипинських та інших промов Демостена.

бачили, що він робить з їх країною. Він певний, що бачучи це, вони мусять його ненавидіти. Отже — усуває їх, щоб вони його «не випередили»... Не зважаючи на те, що вони стоять шпалерами і б'ють йому браво. Не зважаючи на те, що «плескують видумані ним для вжитку українських етіопів »абстрактні поняття« і всілякі »ідеології«, якими прикриває грабунок »курок і гусок«, і терор, яким душить край. Не зважаючи на те, що »прибирають Малую Росію к рукам« московського Пилипа. Не зважаючи на упідлення...

Може членам Політбюра привиджуються Базар, Крути, Тютюнник, тіні »тисячів незнаних вояків«, яких »ліквідують« без судової комедії, може тінь Кальнишевського (ті, що »хочуть панувати« — мають історичну пам'ять!). Може їм здається, що за кожним »самоотверженим малоросом« — криється Демостен, який з дива не міг вийти — як сміє якийсь македонець, вихований у такій закутині, як Пеллі, пориватися запанувати над гелленами; який твердив, що негідне славного минулого Еллади, щоб був володарем у ній муж чужої крові й племені... Може члени Політбюра думали, що демостенівськими категоріями думають різні українські »енки«, а не категоріями »боротьби кляс« і »солідарности пролетарів усіх країн«, видуманих мудрими вівчарями для немудрих »баранів«.

Але процес отверезіння не наступив серед тих »енків«, про яких тут мова. В їх випадку треба говорити не про нових прозрілих чи мучеників, лиш — про зраду амфіктіонів.

В старовинній Греції славилася святиня в Дельфах (були подібні і в інших містах), де промовляла пророчиця Пітія. Довкола святині двічі до року радила рада амфіктіонів, представників населення, що шанувало ту святиню, з чого пізніше повстав союз амфіктіонських міст-держав. Була каста інтелігентних жреців, товкмачів пророчих слів оракула. Це було щось у роді римського сенату, чи давнього парламенту англійської аристократії, що знали, чим стоять народи і від чого занепадають. Сюди сходилися маси прочан, тут діставали поради безраді, вчилися мудрости предків, тут отримували напрямні, коли треба було запровадити новий лад, розпочати війну, чи заключити мир. Амфіктіони були сторожами храму, добра й інтересів цілого союзу. В ті далекі часи блиску і розквіту варвари не сміли зближатися до порога храму, а коли зближалися — їх побивав ясний грім Зевса. Тоді на наказ амфіктіонів — убили Ефіялта.

Потім часи змінилися. Пітія почала промовляти ще менш виразно, почала »крутити«; аргосцям — порадила не прилучатися до спільної виправи в обороні вітчизни, лише — »сидіти тихо«, або навіть — подати руку варварам. Нарешті — наступила зрада і головою амфіктіонського союзу вибрано македонця! Відтепер віц, північний цар, мав диктувати гелленам — що личило і що не личило, він охороняв Ефіялтів, він промовляв в ім'я Еллади, він »охороняв« її святині!

Даремно перестерігав Демостен атенців: »Мусите духом і серцем ненавидіти тих, що між вами промовляють за Пилипом. Зрозумійте, що ніколи не вдасться подолати ворогів за мурами міста, поки в самім місті ви не приборкасте тих, що простягають до нього руки!« Нінащо здалися його слова. Ефіялтів не знищено, навпаки — лише несподі-

вана зміна настрою Олександра перешкодила тому, щоб атенці не видали йому — як того жадав — Демостена і товаришів, очевидно за шкідливу діяльність для... Греції!

Звироднілим диктаторам громадської думки еллінів — патріотична ненависть видавалася пересудом, відразом до македонського зайди — шовінізмом, недовір'я до облудно-голосних його фраз — смішними рештками некультурних віків. Коли прийшло аж таке, Еллада почала хилитися до упадку. Його започаткувала — зрада амфіктіонів, зрада диктаторів громадської думки народу, зрада сторожів його національних святинь і традицій.

На подібний щабель свого неминучого «розвитку» вступили і українсько-советські амфіктіони під наказами своєю македонця; оті «українці з походження», оті «єнки», над якими тепер регочеться компартійна «солдатня»; які «пророкують» (як недавно Любченко, а тепер Хрущов) про інтереси України, «невіддільної частини Росії», — але які давно втратили всяке поняття про те: що є ненависть до «македонського зайди», що є прив'язаність до своїх святинь, що криється за улесливо-брехливими фразами й абстрактними поняттями «російського Пилипа, спрепарованими, щоб вести їх і їх країну на заріз. Атрофія думки, атрофія волі, атрофія почуття. Цікаво при тім, що ті чужі «абстрактні ідеї», вбиті їм у голову, витинають свій макабричний гопак у головах «українців з походження» не лише в СССР, але й на еміграції...

Інстинкт самозбереження вогнем бухає з широких верств нації на Наддніпрянщині, серед маси безіменних борців: селян, робітників, молодих старшинських річників, студентів, що падають там щоденно, що «імена же їх Ти, Господи, віси». Але не серед амфіктіонів, де панує зрада. І нічого не допоможе — замикати очі на дійсність, не допоможе канонізувати на національних святих попихачів московського Пилипа, посиляних — по використанні — на смерть:

Путь на Голготу велична тоді,
Коли тямить людина,
На що й куди вона йде.

Амфіктіони того не знали, вони вибрали не свої українські Атени, а Москву. Тому і припадає кова «плетениця тернова» — не стане їм мученицькою короною, як стала тим — щойно згаданим — соткам тисяч, що згинули — вибравши шлях проти диктатора.

Не допоможе й хлюпатися в передісторичних часах (розкіш для дилетантів і неуків!), ані ревне розчулюватися над нашою расою, мовою і — самими собою і своєю родиною. Пилипівські амфіктіони теж були тої самої еллінської раси, тої самої гомерівської мови, і крутилися коло тих самих аполлонових святинь, але — їх дух був духом перекинчиків, духом живих трупів, які — як Бондаренки і Скрипники — ще перед своєю фізичною смертю, гниючи, розкладали повітря.

«Людина, яка завдяки своєму розумові здібна передбачати, призначена самою природою на те, щоб панувати і наказувати. Людина, яка потрапить лише виконувати те, що їй наказано — призначена природою на те, щоб слухати і служити». Один з численних висловів Арістотеля на тему, що невідступно займала його — про касту володарів і касту рабів; або — як каже Шпенглер — касту феллахів, паріїв. Найстрашнішою хибою старогрецьких, а тепер українсько-советських амфіктіонів

є зник дару передбачення того, що є довкола: що в світі йде боротьба за існування, яку ведуть між собою людські породи; що історичний тягар мають діла, не слова; що демобілізацією духу нікого ніхто не переконував; що не тільки ідилічну любов знає «безначальна вічність»; лише ненависть і любов; що в кого зникає один з тих первнів, той стоїть на порозі смерті; хто не вміє панувати і наказувати, той мусить слухати і служити.

Найдразливіше питання на Советській Україні є — щоб постала там каста людей, що «хочуть панувати». Тих, що їх сама природа створила на те, щоб панували і наказували, а не бавились у «фаталістів», хитрунів, «Валенродів», чи яничарів. Це — не матеріал на провідну верству, на правдивих амфіктіонів нації. Без тої верстви — не поможуть Україні ні рідні Дельфи (де господарюватиме хто інший), ні Демостени (які мусять зажити отруту), ні Пітії (накручувані чужою рукою), ні навіть — незабутні Термопіли чи Крути...

МИКОЛА ВЕРЕС

МИ ЩЕ ПОВЕРНЕМОСЬ!

Ми ще повернемося! Прийдемо, браття,
Туди — на обрії, де мрій земля,
Де дим родинного завивсь багаття,
Де степ з вітрами розмовля.
Там наша молодість, любов і мати.
Надій веселкових нетлінний храм;
Тож ми повернемося чолом віддати
Дніпру, Полтаві й княжим львам.

Ми ще повернемося — міцні, змужнілі,
Омиті хвилями морів чужих,
Дихнути свіжістю лугів Поділля,
Солодкі роси пити їх
І сонця вкрасити бездонні ріки
Душі промерзлої у кожную грань,
О, ми повернемося, щоб вже навіки
Розлук не знати, ні вигнань.

Ми ще повернемося! Хто там зневіривсь?
Хто перед фінішем в одчай упав?
Кого день завтрішній манить без міри,
Нехай до наших стане лав!
Хай нам, дерзаючим до весн у світі,
Він міць невгнутої подасть руки,
Скоріш повернемося, як будем злиті
В одну шереду вояків.

Ми ще повернемося! І в день приходу
Тріумф Великодня звихрить простір.
Заграють радістю дніпрові води,
Верхи дібров, карпатських гір.
Жвавіш закрутяться машин колеса
Й разом із брязкотом розбитих пут
Могутнім роком струсне Одесу
Вкраїнських крейсерів салют!

1957 р.

А. ФУРМАН

ПОВСТАННЯ НЕПОБОРНИХ

(У п'яту річницю подій у Воркуті)

В пресі вільного світу постійно згадується про страйки в ССРС, голов-но від часу відомих подій у московсько-советських концентраційних та-борах у Сибірі. Західні коментатори й радіодиктори забувають, що сло-во »страйк« не має того значення в ССРС, що в напівдемократичних країнах. На Заході страйк це успішний спосіб боротьби робітників із пра-цедавцями; він служить переважно не політичним цілям, а радше еко-номічним — добитися належних робітникам прав. При тому держава у спорі між робітниками й працедавцями є понадпартійним, злагіднюючим чинником.

Зовсім навпаки діється в ССРС. Там страйк був би чимсь з ґрунту про-тизаконним. Теоретизуючи, всяка економічна боротьба в советах була б нонсенсом, скільки в тамошній системі сповидно немає ніякого »експлу-аторського« шару. За що і проти кого страйкувати, коли народ сам є власником засобів виробництва? Крім того советська конституція навіть не передбачає права на страйк. З цього висновок, що кожна акція для покращання соціального стану в ССРС була б направлена в конституцію, в державу. Кожний страйк у ССРС мав би політичне забарвлення, бо ж він насправді вдаряв би в існуючий державний лад. У цьому випадку уряд займає не понадпартійне, погоджуюче становище, а навпаки, нама-гається всякими засобами здушити терором всі спроби страйку.

З цього можна далі виводити, що в комуністичній системі народ і дер-жава не творять гармонійної цілості, що це дві протилежні собі сили, між якими немає ніколи ніякого миру, ніякого завішення зброї. За марк-систською термінологією комуністичну державу треба інтерпретувати, як »інструмент однієї кляси для панування«; її уряд — це уряд кляси, який служить інтересам одного, точно визначеного прошарку в народі. Це твердження може звучати трохи оклепано, але воно є ключем для зро-зуміння явищ, які існують у ССРС. Немає в ССРС ніяких кляс робітни-ків і селян, є тільки визискувані і визискувачі, при чому ці останні — це кліка інтелектуалістів, космополітів, без ніякого зв'язку з народом. Не є важливим, як називаються визискувані: робітники, селяни, вояки чи в'язні; їхнє соціальне нашарування не є ідентичне з нашаруванням захід-ніх демократій. Це просто — народ.

Тому, що я особисто був свідком повстань в'язнів у Воркуті в 1953 р., хочу подати деякі переживання, бо може скластися враження, що я ви-сую лише декілька сміливих гіпотез, які, на превеликий жаль, сьогод-ні так дуже модні в західньому світі.

Які були справжні причини вибуху повстань в'язнів у московських концентраційних таборах? Насамперед ліквідація кліки Берії і публічне

заплямування її злочинів дали змогу в'язням слушно запротестувати проти дальших арештувань і депортацій. Не можна ж знищувати злочину в той спосіб, думали ми, що усувається злочинця, а далі продовжується його злочини, вчинені його жертвам. Якщо Берія був злочинцем, то значить, його жертви були невинні! Направити ті злочини можна було б тільки в той спосіб, щоб негайно випустити на волю нещасних, які десятками років каралися під його терором. Так дискутували й так думали в'язні.

Черговою причиною вибуху повстання у Воркуті було прибуття в'язнів з Караганди, які недавно тому якраз зробили повстання, здушене московсько-большевицькою метою — танками й гарматами. Тут совети вчинили величезну помилку, розсіваючи по всіх інших таборах учасників повстання в Караганді, бо цим способом вони рознесли по них іскру великого вогню. Люди з Караганди внесли й до нашого табору полум'я ненависти до ворога й революційного пориву. Так, вони плювали й називали нас зрадниками, бо ми не підтримали спільної справи, не зробили повстання. Аджеж тільки загальне повстання від Сахаліну до Мурманська могло б зламати хребет Москві! В дальшому виявилось, що як їхній досвід тактики повстання, так і їхній бойовий, незламний елан і фанатизм були великою допомогою в'язням Воркути під час повстання.

Друзі з Караганди зараз після свого прибуття до нашого табору відмовилися йти працювати в копальнях, а якщо й ішли, то саботували працю. Тим дали нам добрий приклад. Більшість прибулих з Караганди — це були українці та кавказці. Запізно пізнало МВД небезпеку.

Дальшим важливим моментом була вістка про робітниче повстання у Східній Німеччині 17 червня 1953 р. Хоч советська преса пофальшувала факти, ми довідалися правди від наших вільних друзів, які слухали західних радіопередач. В'язні добачували в 17 червні початок ланцюгової реакції, яка раніше чи пізніше doprowadить до упадку большевицького режиму.

— Якщо повстають тепер німці, мусимо й ми також це робити, — говорили українці і балтійці.

В особистих розмовах зі своїми українськими товаришами, які неофіційно належали до визначного провідного шару в шахті ч. 1 («Капі-талка»), чув я такі погляди:

При добрих обставинах Воркута може запалити цілу Росію. Шоста частина землі перемінилася б у велетенську бочку порошу. Якщо порох є сухий, матимемо щастя. Певно, це кривавий ризик, але вороття немає. Насамперед мусимо потрясти нашим зривом центр комуністичної імперії — Росію. Цим способом штовхнемо до повстання Варшаву, Прагу і Будапешт. Насамперед центр, опісля периферія почне сама від себе!.. Це повинен би зрозуміти також вільний світ, тоді і йому і нам було б заощаджено багато розчарувань. Якщо Бог нам допоможе, ми зробимо з Воркути другий Сталінград, але для Москви...

Однаке навіть усі ці підстави не були б вистачальні, якщо б не існував ще один дуже важливий момент, момент національного визволення. Очевидно, кожний із нас говорив про те, що найбільше його заторкувало — про амністію і поворот додому. Але це був тільки один бік наших

бажань; другим була глибока надія, що ціла советсько-російська імперія зникне разом з колючими дротами, депортаціями і примусовою працею. Кожний з нас знав, що не може бути ніякої особистої свободи, ніякого особистого щастя, як довго немає волі для власного народу.

Не було і немає в СРСР вільних і невольних; це чистісенська брехня. Є тільки люди по цей і по той бік колючого дроту. Ми ж бо бачили власними очима, як т. зв. вільні жили в такому самому становищі, а деколи і гіршому, ніж ми. В'язні не журилися ані помешканням, ані родиною. Вони були заговорниками на життя і смерть. Коли голодував один, голодували всі. Один за всіх, всі за одного! Чого ж ми мали ще боятися? Ми ж не мали нічого, з чого можна б було нас ограбити, крім наших кайдан.

Навпаки, т. зв. вільний був в'язнем на відпустці; кожної хвилини його відпустка могла скінчитися. Поворот у невольну батьківщину — бай-дуже в яку, — захмарювала навіть радість на думку про можливість звільнення.

Економічної підстави до повстання не було. Всі жахіття холоду і голоду дещо злагідніли від часу, коли побудовано бараки і запроваджено деяку оплату за працю. Ми, шахтарі, розділювали навіть кожного дня великі кількості хліба поміж «вільними» поза табором. Повстання з господарських мотивів було б популярним в 1945-1949 рр., коли то в'язні сотнями вмирили з виснаження і перепрацьовання.

Ми повстали не тому, що ми були безправно мученими в'язнями, а тому, що ми почувалися в першу чергу як закріпачені українці без вільної України, як поневолені литовці без вільної Литви, як уярмлені німці без вільної Німеччини!

Підкреслюю ще раз: Зрив був найменше зривом з мотивів чисто індивідуальної свободи, він мав специфічний характер сконцентрованої волі багатьох народів до національного визволення і суверенності!

З тактичних мотивів нам пізніше довелося зрезигнувати з зафіксування цієї нашої остаточної мети в наших листівках і програмах; усе таки ця мета жила в наших серцях як неписаний закон.

Які ж були безпосередні передвісники повстання?

Насамперед множилися все більше зудари між в'язнями-робітниками та їхніми наганячами. Але тому, що тепер робітники були фізично так само сильні як і їхні «п'явки», то висліди цих сутичок завжди виходили на користь в'язнів; радикально вирівнювано всі старі рахунки з 1945-1952 років. Особливо улюбленою метою месників було заचाюватися на своїх гнобителів у шахтах, серед темних переходів і різних закамарків. Та роками нагромаджувана в душах безкрайня ненависть проти емведівських опричників набрала такої сили, що в'язні не вагалися серед білого дня, на очах чекістів, зводити свої порахунки з донощиками і шпигами.

»Щоб боротися з чекістами, мусимо насамперед прочистити свої власні ряди від їхніх суб'єктів!« — заявляли в'язні. Тому таборових донощиків повбивано або прогнано з табору; ті ж, що залишилися, так принишкли, що під час повстання залишилися непорушні на своїх лежанках, не сміючи зі страху й словом обізватися. Створений у таборі спеціальний кар-

ний відділ з «летючою чотою» свосерідних поліцаїв виконував уночі винесені вирoki смерти. Навіть кари карцеру і перенесення до карних таборів не могли зупинити в'язнів від цієї «чистки». Очевидно, що закони таборового життя у порівнянні з нашими могли б видатися декому надто жорстокими, надто нелюдськими; але вони були необхідністю, деколи навіть потрібнішими ніж щоденний хліб! Бо такими брутальними як був сам режим, мусіли бути і його противники.

Іншим знаком назріваючого повстання були листівки, які раптово появилися у всіх таборах Воркути; частинно були це ручно писані картки паперу, примітивного вигляду й форми. Наприклад, на стіні поштового бараку в шахті число 1 висіла в місяці серпні одна листівка, яку могли читати всі в'язні, що йшли до праці в копальні. Пригадую собі ще деякі уривки з неї:

»Каторжани і ЗК! Брати всіх націй і всіх рас! Від Тихого океану аж по Біле море білють кості наших померлих і замучених братів у пісках пустині та серед мохів тундри... Чи ви вже забули про них?..«

Так почували й думали ми всі, але тільки один з нас здобувся на відвагу голосно сказати нам усім ці слова. Коротко перед повстанням появилися листівки, помінені на циклостилї, в усіх шахтах і на місцях будов. Вони були теж масово розліплені на всіх вагонах з вугіллям, так що їх могли читати всі шахтарі, всі робітники, навіть таборова послуга й чекісти. Змістом цих листівок були відомі 5 точок вимог в'язнів:

1. Амнестія для всіх політичних в'язнів;
2. Переведення їх у рідні області;
3. Ліквідація 58-го параграфу й Указу ч. 43;
4. Покращання на час виконання цих вимог таборових умов;
5. Вимога переговорювати лише з урядовою делегацією з Москви: по-бажано з Молотовим або Жуковим.

Як виявилось пізніше, ці листівки розкидано в усіх шахтах. Найцікавішим у тому було те, що згадані листівки не зробили самі в'язні, а доставили їм їх невідомі нам підпільні групи з міста Воркути. Хоч нам невідомо було про існування цих груп, все таки вони працювали і в відповідний момент допомагали в'язням координувати їхні, деколи розбіжні, цілі.

Не зважаючи на всі догідні передумови, було б повстання залишилося утопією, якщо б більшість в'язнів не складалася з одного народу; маю на думці людей з українського народу. Українці мали в найвищому ступні розвинену національну гордість, а їхнє змагання до національної самостійності, їхня любов батьківщини були без порівняння більш консеквентно розвинені ніж серед інших народів. Українці не діяли під час повстання ані з соціологічних, ані з ідеологічних мотивів, тим більше з ніяких конфесійних: вони думали і діяли з національних мотивів. Якщо б їхня національна гордість була тільки ділом пропаганди одного «демагога», як це твердили їхні численні вороги, думаючи про Бандеру, то це діло, повстання, напевно не витримало б проби найбрутальнішої, найжорстокішої совєтської дійсности. Повстання у Воркуті доказало, що сила їхнього національного почуття виявилася повністю якраз у хвилині, ко-

ли їм загрозили кулемети і танки. З другого боку, українці були найчисленнішою національною групою у всіх таборах Півночі; пересічно вони становили 70 %. Вони при всяких акціях були здані тільки на власні сили, а не на допомогу і попертя інших національностей.

Їхня провідна еліта була динамічною; вона потрапила відповідно до вимог хвилини бути гнучкою, еластичною, але також радикальною і безкомпромісовою. Між українцями були — як я сам особисто про це переконався — різні групи, відповідно до їхнього походження, освіти та притаманностей. Тут були вояки з дивізії «Галичина» та з інших німецьких військових формацій; були теж колишні підстаршини УПА, але найсильнішою групою це були революціонери з покликання. Частина з них була вишколена за кордоном, інші мали за собою вже організаційне життя в підпіллі за часів польської окупації. Під час німецько-совєтської окупації вони продовжували свою революційну дію та поширили її на східні області України. Щодо політичного вишколу, організаційних здібностей та тактичного маневрування ці люди були прекрасно вишколені.

Яка була тактика повстання? Різноманітна. Так, напр., у шахтах чч. 7 і 29 всі в'язні відмовилися від будь-якої продуктивної праці і залишилися у своїх бараках. Вони заборонили старшинам і воякам МВД доступу до табору; вони випустили з таборової в'язниці усіх замкнених. Провід був виключно в руках свобідно обраних страйкових керівників, серед яких були заступники всіх національностей. У цих критичних днях панували найсуворіший спокій і самодисципліна. Не було ніяких — звичайно так частих — нападів на магазини з харчами чи на кухню, хоч в'язням приділено 9-ий котел, себто карний. Страйкуючі заявили емведівській управі табору, що вони так довго будуть продовжувати страйк, поки урядова комісія не заповнить їм виконання їхніх домагань.

Комісія з Москви прибула вже після кількох днів, але не для того, щоб виконати справедливі вимоги в'язнів, а для того, щоб старими чекістськими методами приборкати «ворогів народу». Керівником цієї делегації був совєтський Робесп'єр у шкур'яному плащі, головний обвинувач під час нюрнберзького процесу 1945-46 рр. Руденко. При його боці стояли, як вірні палладини: заступник міністра внутрішніх справ Совєтського Союзу, генерал-майор Маслянніков та шеф воркутського району, генерал Дерев'янка. Вони обвинувачували в'язнів у масових саботажах та контрреволюційно-фашистських неполадках. А коли після впливу ультиматуму, яким взивано в'язнів (передовсім цей ультиматум звертався проти авангарду в'язнів, — українських шахтарів) негайно повернутися до праці, страйкуючі залишилися в таборі, Руденко дав наказ своїм чекістам стріляти. Молоденькі емведисти та вірні партійній лінії московські комсомольці, стоячи важко озброєні вже від кількох днів довкола дряготної огорожі, почали стріляти до маси безборонних. Більшість в'язнів стояла збитими лавами декілька метрів від дул кулеметів і автоматів. Їхня смерть була моментальна, вони були дослівно порозривані кулями; дуже багато важко пораниених, яким пощастило

під час стрілянини відтягнутися поза бараки або в їхню середину, терпіли страшні муки перед смертю, бо не було достатньої кількості ані санітарів ані лікарств, щоб утримати їх при житті.

З другого боку, в шахті ч. 1., страйк розпочався на «італійський» спосіб, себто шахтарі вирушили на місця своєї праці, але не добували вугілля. Вони поводитися спокійно, здисципліновано, оминаючи якої-небудь відкритої провокації, яка могла б служити чекістам причиною до брутального військового втручання. Ця тактика повстання виявилася на дальшу мету більш успішною. В'язні не потребували ніякого вугілля, а тільки совети, тому вони мусіли швидше чи пізніше поступитися перед домаганнями в'язнів, що до певної міри і сталося. Отже досвід учить, що в «тихому» повстанні в'язні завжди мали «довший віддих», ніж їхні наставники. Крім того жертви, в порівнянні до відкритого страйку, не є такі великі і болючі.

Таборовий шеф зі шахти ч. 1 («Капіталка»), майор Воронін, випробуваний рафінований чекіст, намагався «людською» поправкою таборових відносин запобігти можливому повстанню у своїй ділянці. Він зарядив, щоб нам виплачували вищу платню та постачали доброякісну поживу в достатній кількості. На порядку дня стояли такі розваги, як футбол, кіно та концерти. Але в'язні тільки насміхалися з цих циркових намагань затушувати повагу становища в таборі. В'язні знали, що ці засоби були тільки виявом слабости. Це ствердження тільки заохочувало нас до терпеливого продовжування «італійського» страйку, хоч здавалося майже неможливим мовчати або грати в футбол, коли в тому самому часі у сусідніх шахтах розстрілювано наших братів.

Симпатії вільного населення були на боці в'язнів. Жінки демонстративно прибирали квітами і вінцями численні гроби в тундрі, в яких спали вічним сном наші побиті брати. Деколи також прості рядовики з таборової сторожі відмовлялися стріляти до в'язнів; у висліді вони безслідно зникали. Інші з них чинили собі смерть через докір сумління. Після повстання таборова управа замінила давні відділи сторожі новими.

Правда, совети пішли після здушення повстання на деякі незначні поступки для в'язнів, які однак не усунули бажання остаточної боротьби між поневоленими і поневолювачами, а тільки відсунули його на дальший плян. Для нас Воркута була героїчною огненною пробою. Московських большевиків ще где другий Сталінград, не цей Сталінград з 1943 року, під яким вони вийшли переможцями, але Сталінград їхньої загибелі. Остаточна перемога мусить належати поневоленим народам московсько-советської імперії, а між ними насамперед українському об'єднаному народові.

З матеріалів Незалежної Асоціації Советознавців

ЮРІЙ БОЙКО

РОСІЙСЬКЕ НАРОДНИЦТВО ЯК ДЖЕРЕЛО ЛЕНІНІЗМУ-СТАЛІНІЗМУ

Недостатня дослідженість проблеми

Російський марксизм виростав у запеклих боях проти народництва. Та уважне око дослідника легко побачить багато спільності між народництвом і російським марксизмом, власне большевизмом, коли брати під увагу саме російську суть обидвох духових течій.

Однак, дотепер лише російські дослідники (Бердяєв, Дан, Валентінов, Теодорович, Гамбаров) звертали на це увагу, проте моменти національного суб'єктивізму не завжди давали їм змогу підійти до цієї проблеми з безпристрасним об'єктивізмом і тому проблема залежності російської большевицької свідомості від народницької цими авторами лише поставлена і ще далека до розв'язки. В науці західноєвропейській та американській явище народництва взагалі ще дуже мало насвітлене, а спеціально в тій площині, яку ми підносимо, залишається ледве заторкненим.¹⁾

ІСТОРИЧНИЙ ПРОЦЕС ФОРМУВАННЯ РОСІЙСЬКОГО МАРКСИЗМУ

1. Російський марксизм як модернізоване «западничество». Російський марксизм 80-х—90-х рр. через своїх найвизначніших представників, спочатку Плеханова, а потім Леніна, був виразом модернізованого російського «западництва» і в цьому розумінні був антитезою до народництва.

І так само, як колись «западничество» розгортаю себе в найзапеклішій боротьбі проти слов'янофільства, так і марксизм зводив бої з народниками. Але «западничество» в Росії завжди виявляло себе перш за все

¹⁾ Серед праць західними мовами, присвячених народництву, слід на першому місці поставити дуже ґрунтовний дослід італійського вченого Venturi, F. — «Il populismo russo», Turin, 1952, в двох томах. Автор докладно насвітлює всі етапи народницького руху 1860-1880 рр., але до нашої постановки проблеми там знайдемо порівняно не багато спостережень, бо увага Venturi сконцентрована головню на тому, щоб встановити зв'язок народницьких ідей і дій з розвитком революційного руху в Західній Європі.

Важливою є праця Th. G. Masaryk в двох томах: «Zur russischen Gesellschafts- und Religionsphilosophie». Soziologische Skizzen, Jena, 1913. В першому томі на стор. 131-137 подано загальну характеристику народництва та віхи його історичного розвитку, але особливо важливим є для наших читачів другий том цієї праці, де розгорнено докладний розгляд духовості народників і російського марксизму.

Масарик подекуди помічає не лише протилежність цих учень, але й їх російську спільність. Проф. Hugh Seton-Watson в книзі «The Decline of Imperial Russia», London, 1952 (є і в німецькому перекладі «Der Ver-

явищем наскрізь російським. «Западніцтво» Петра I полягало в тому, що він ознаки західноєвропейської цивілізації прищеплював боярам і служилим людям варварськими татарсько-московськими методами, механічно і по-деспотськи.

Російські люди 30-х-40-х років минулого століття самі з рабською пересадю захоплювалися Шеллінгом, Гегелем і вплив цих філософів на їх батьківщині був куди менший, аніж в Росії.²⁾

В 60-х рр. нова хвиля «западніцтва» вилилася в захопленні раціоналізмом, і знову лиш у скрайніх формах. Тодішній «западник» Зайцев пізніше згадував: «Ми вірили в се глибоко, що боремося за щастя цілого людства, і кожний з нас охотно пішов би на ешафот і положив свою голову за Молешота і Дарвіна».³⁾

Російське «западніцтво» в його природі влучно окреслив М. Бердяєв, пишучи: «В радикальному «западніцстві» російської інтелігенції завжди було дуже багато не тільки цілком російського, чужого Заходові, але й цілком азійського... Європейська думка до невпізнання спотворювалась у російській інтелігентській свідомості. Західня наука, західній розум набували характеру якихось божищ, невідомих критичному Заходові. Навіть Бюхнер, третерядний популяризатор поверхових ідей, обернувся в катехизм, що викликає до себе релігійне ставлення. Самоцінність же думки у нас завжди заперечувалася».⁴⁾

fall des Zarenreiches, 1855-1814, — присвячує загальній характеристиці народництва, короткому оглядові історичного діяння цього руху сторінки 57-65 (зазначусмо за ним. виданням).

Приват-доцент Georg von Rauch у книзі *«Geschichte des bolschewistischen Russlands»*, Wiesbaden, 1955, в розділі *«Die Freunde des Volkes»*, на стор. 17-21, також дає загальну характеристику народництва і його історичного розвитку. У книзі Jan Kucharzewski, *«The Origins of Modern Russia»*, New York, 1948, спеціальної характеристики народництва немає, проте все таки див. стор. 444-449; на стор. 440-444 докладне цитування «Катехизму революціонера» і зауваги з приводу цього; в книзі багато уваги приділено постаті Бакуніна; спеціальний розділ присвячено нігілізмові (ст. 156-178). Е. Саркисянц (*«Russland und der Messianismus des Orients. Sendungsbewusstsein und politischer Chiasmus des Ostens»*, Tübingen, 1955) дає багато принагідних зауваг до народництва, як одної з ланок, яка єднає російську національну свідомість з большевицькою. Ряд принагідних міркувань до нашої теми розкидано у книзі *«The Russian Marxists and the Origins of Bolshevism»*, by Leopold H. Haimson, Harvard University Press, Cambridge, 1955. Особливо важливими для нашого читача розділами в цій книзі є *«The Background»* (передусім стор. 10-25, де подано короткий нарис розвитку народництва) і *«The Marriage of Feeling and Reason»* (стор. 26-48, про перехід від народництва до марксизму).

Дуже докладну бібліографію до народництва можна знайти у вже згаданій двотомовій праці Venturi, а також Е. Kluge, *«Die russische revolutionäre Presse in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts»*, 1855-1905, Zürich, 1948, а ще: Varlamov, V. *«Bakunin and the Russian Jacobins and Blanquists as Evaluated by Soviet Historiography East European Research Program on the USSR»*, № 79, New York, 1955.

²⁾ Н. Бердяєв. Русская идея. Изд. Імка-Івка, Париж, 1946, ст. 74.

³⁾ С. Кравчинський (С. Степняк). Підземна Росія. Перекл. з рос. Е. Косевич, Львів, 1901, ст. 3-4.

⁴⁾ Н. Бердяєв. Азиатская и европейская душа. Збірн. «Судьба России», М., 1918, ст. 57.

2. Свідомість і підсвідомість у русифікуванні марксизму

Ці слова якнайліпше характеризують також і російський марксизм. Російські марксистки, пізніше большевики, довго з особливим пієтизмом і начотницькою ортодоксальністю пильнували кожного слова і кожної букви Маркса та Енгельса, вони цілком по-російському канонізували їх, зробили з писань основоположників марксизму стабільний кодекс, у якому всі елементи вважали узгодненими і обов'язковими до безоглядного вірування. Стоячи суб'єктивно на сторожі фетишизованої думки свого ідола, Маркса, російські марксистки рівночасно несвідомо, не помічаючи самі того, «до невпізнання спотворювали» свого божка; запопадливо пильнуючи букви його доктрини, насичували її своїм відмінним і чисто російським змістом. Це в меншій мірі властиве меншовикам і куди ширше виявилось у большевиків. Останні почували себе доктринерами-марксистами, охоронцями чистоти марксизму і тоді, коли вже дуже далеко відійшли від нього, і лише доба Сталіна приносить усвідомлення відходу від Маркса, і повторювані твердження про вірність марксистові і в самих лавах большевиків відчуваються як фарисейство, яке заховують тезою про нібито продовження марксизму в нових обставинах.

Один із діячів народницького руху, С. Дмитрієвський, що пізніше став членом РКП(б) і вибився в ній на поважні становища, так усвідомлював собі «народницьке переродження» партії: «Ми побачили — несподівано для самих себе — що в ленінському «марксистові» виявилось багато такого, що своєрідно пасувало нам, які не переставали бути народниками. Очевидно, за ті роки, коли під тиском життя, спілкування з народом мінялися ми, — мінялася й думка комуністичних вождів — отже під тиском життя, під тиском народу.

І що більше ми придивлялися тоді до влади, то більше ми помічали, що вона еволюціонує, що інтернаціональний комунізм поволі перероджується у вчення, близьке народницькому максималізові, але з сильнішим національним зафарбленням. Ми прийшли до висновку, що советська влада — не тільки влада, яка захищала на певному відтинку часу наслідки певного збігу обставин, російські національні інтереси, яка охороняла єдність більшої частини Росії і т. д. — але що вона взагалі національна влада, що постала з потреб народного життя в даний момент, створена і перетворена народом за його образом і подобою».^{4а)}

Це дуже цікаве признание. І лише до одного тут слід мати застереження: народницьке «переродження» большевизму аж ніяк не було здійснене в роках революції, большевизм від самого свого сповиточку вже був обтяжений певними народницькими властивостями, які пізніше лише виразніш виступали назовні.

Сам Ленін, особливо в перших десятиліттях своєї дії, був певен у своїй ортодоксальності. Марксизм для нього — це те світло, що осяяло російських революціонерів, це «незрушимий фундамент» революційної теорії, єдино правдиве революційне вчення. З цієї позиції вищости б'є він по народництву, присвятивши полеміці проти народників ряд своїх творів, багато сторінок на інші теми, повертаючись до народництва раз-у-раз на протязі своєї публіцистичної діяльності.

^{4а)} С. Дмитриевский. «Судьба России». Берлин, 1930, ст. 40.

Ленін не наважувався твердити, що він розвиває марксизм. Він уважав лише, що він охороняє його чистоту, вияснює зміст у боротьбі з опортуністами і викладає його постулати до російської дійсності. Але Ленін був росіянином з голови до ніг, вирослим з російських традицій і перш за все з традицій народницьких, чорнопередільських, народовольчих. І «ортодоксально» розгортаючи марксизм, він несвідомо вносить у нього різноманітні елементи традиційно-російської революційної свідомості, передусім народницької (беру це слово тут і далі в широкому розумінні). Це саме роблять і інші його співпартійці. Марксистський, пізніше большевицький, рух розвивається об'єктивно як продовження народництва, як специфічно національними рисами позначена революційна діяльність, суб'єктивно ж для носіїв цієї діяльності — це часто видавалось як пряма протилежність народництву. Розвиток ішов крізь запеклі зусилля, полемічні атаки, взаємне ненавистництво. В суті ж різниця була більше «кількісна», аніж «якісна», послуговуючись гегелівсько-марксистською термінологією.

Відсутність істотно-принципової різниці між народовольством і російським марксизмом відчув ще П. Л. Лавров, один із стовпів народницької теорії. Він вказав, що провадячи змагання не лише проти капіталу за право робітництва, але розгортаючи бій проти абсолютизму й втягаючи при тому в боротьбу по своїм боці різні верстви суспільства, російські марксистають фактично на шлях народовольців. Леніна дуже діткнуло це твердження, і він його пристрасно заперечує («Задачи русских социал-демократов»), вказуючи на відмінність ідеологічну між обома революційними течіями, на теорію класової боротьби марксистів, на їхнє матеріалістичне розуміння історії, на матеріалістичну оцінку ними економічного і політичного стану Росії, на потребу зводити революційну працю до інтересів певної класи. Як побачимо далі, вказані Леніном «принципові відмінності» марксизму в дуже великій мірі були властиві попереднім різним фазам народництва, і Лавров мав неабияку гостроту духового зору, коли зміг передбачити, куди піде розвиток російського марксизму.

Вже меншовики дуже скоро відчули російську своєрідність большевизму і підносили це як аргумент обвинувачення, як зраду «ортодоксії». Мартов, полемізуючи проти Леніна перед 1905 роком, бачив у тактиці большевицького проводиря нечаївщину,⁵⁾ тобто суто російську відміну макіявеллізму, диктаторства, ексклюзивності. У спогадах Ессена — «Зустрічі з Леніним» — є цікаве місце, в якому Леніна за відхід від марксизму викриває Плеханов:

«Я доведу, — кричав він, — який з Леніна марксист». І він почав цитувати з книжки Леніна «Що робити» те місце, в якому Володимир Ільч каже, що «соціалістична свідомість могла бути принесена в класу тільки ззовні, що виключно своїми власними силами робітничого класу в стані виробити тільки свідомість тред-юньоністську».⁶⁾

⁵⁾ П. Лепешинский. На повороте, Ленингр., 1926, ст. 176.

⁶⁾ Эссен. Встречи с Лениным, журн. «Пролетарская Революция», 1928, ч. 1, ст. 112-113.

Плеханов мав рацію. Згадане твердження, дійсно, відповідало ходові думок Леніна в «Що робити», і від нього дуже виразно тхнуло специфічно російським якобінством народника Ткачова. Яке саме місце в творах Леніна мав на увазі Плеханов? Здається, саме ось це:

«Говорять про стихійність, але стихійний розвиток робітничого руху йде саме до підпорядкування його буржуазній ідеології... бо стихійний робітничий рух є тред-юньйонізм, є *Nur-Gewerkschaftlerei*, а тред-юньйонізм означає саме ідейне поневолення робітників буржуазією. Тому наше завдання, завдання соціал-демократії полягає в боротьбі зі стихійністю, полягає в тому, щоб стягнути робітничий рух з цього стихійного стремління тред-юньйонізму під крильце буржуазії і притягнути його під крильце революційної соціал-демократії».^{6а)}

Ленін говорить також про те, щоб підіймати робітників до революційних, а не спускатися на рівень робітництва.

Але це ж саме говорили і народовольці. В ч. 10 «Народной Воли» висловлювалися ці ж самі народні принципи дії, з тою лише різницею, що замість «робітництва» згадується «народ»:

«Ми повинні робити чимало такого, що неприступне розрізненій масі, ми частенько повинні робити висновки, які вона ще не зуміла зформулювати. Ми конечно потрібні народові. Без нас, тобто без достатньої кількості інтелігентної свідомої сили, він ризикує бути обдуреним і розбитим на частини навіть в епоху революції... Ми повинні бути силою не лише ініціативною, але й свідомо діючою в ім'я певної програми, вказуючи народові певні шляхи дії».^{6б)}

Як бачимо, Ленінова позиція у відношенні до маси збігається з народовольчою. І звідси досить далеко до марксизму, який вбачав у діянні робітничої партії все таки вираз волі й свідомости самого робітництва.

Сам Ленін не відмовлявся від революційного народництва, як спадщини большевизму. Він був не від того, щоб освятити большевизм німбом слави, яка в свідомості сучасних йому поколінь ще не померкла над народництвом; у розумінні лідера большевиків революційне народництво у всіх своїх розгалуженнях було лише сходами, по яких російське суспільство піднялося до непомильного і єдиноправильного марксизму. Вірний своєму принципів класової аналізу, Ленін пояснює «обмеженість» революційного народництва «демократичністю селянських мас». Але ж російське народництво мало за собою занадто багато героїчних сторінок, і цей соціально-революційний героїзм з атентатами, підкопами, мінами, демонстраціями, мужністю смерти на шибеніцях вражав саму глибину емоційного ества Леніна, як росіянина, гордого за це минуле. І коли справжній західник Плеханов сказав: «Желябови і Перовські становлять славу нашої батьківщини»⁷⁾, то тим більше хотів це сказати Ленін, і він неодноразово славословить революційне народництво у своїх статтях, трактуючи його як славний, але нижчий ступінь революційної свідомости,

^{6а)} Цитую за І. Теодоровичем: «Историческое значение партии «Народной Воли», Ж. «Каторга и ссылка», 1929, ч. 8-9, (57-58), ст. 46-47.

^{6б)} Там же.

⁷⁾ Г. Плеханов. Сочинения, т. XII, ст. 98.

який веде до большевизму. Ленін не завагався полюскотати самолюбство своїх співробітників ось таким твердженням:

«Ясно, що марксистки повинні дбайливо виділяти із лушпиння народницьких утопій здорове і цінне ядро щирого, рішучого, бойового демократизму селянських мас.

В старій марксистській літературі, 80-х років минулого віку, можна знайти систематичне проведення стремління виділити це цінне демократичне ядро. Колинебудь історики вивчать систематично це стремління і простежать зв'язок його з тим, що дістало назву «большевизму» в перше десятиліття».⁸⁾

Вже у цьому підході є певна суперечність із ортодоксальністю. Бо якщо стояти на становищі послідовного учня Маркса, то про які інші традиції можна говорити? Але Леніна непокоїть слава народовольчих традицій, він ревнивий до її невмирущого відгону. І тому в нього вириваються слова:

«Якщо діячі старої «Народної Волі» зуміли відіграти величезну роллю в російській історії, не дивлячись на вузькість тих суспільних шарів, які підтримували небагатьох героїв, не зважаючи на те, що прапором руху служила зовсім не революційна теорія, то соціал-демократія, спираючись на класову боротьбу пролетаріату, зуміє стати непереможною».⁹⁾

Це сказано заздрісно. І в цьому, як і скрізь у большевизмі, звучить: те видатне, що не є від Маркса, те заслуговує бути перевершеним у марксизмі, бо марксизм має «найпрогресивнішу класову базу».

Однак підсвідомість вступала в колізію з ортодоксією. Підсвідомість була полонена народництвом. Ленін не спостеріг, що вся його публіцистична діяльність і стиль роботи пронизується народницькими традиціями. А іноді, очевидно, і помічав цю суперечність, та свідомо мирився з нею. І це не дивно. Вождь бо комуністичної революції, як і цілий ряд інших большевиків, виростав безпосередньо з народництва. Це була його перша духовна, а почасти і практична революційна школа.

І. Лалаянц твердить, що Ленін мав деякі симпатії до народовольчого терору.¹⁰⁾ Крупська відзначає наявність у Леніна доброго народовольчого вишколення.¹¹⁾ Зінов'єв каже, що Ленін за юнацьких років брав участь у студентських народницьких гуртках і рівночасно вже стояв одною ногою на ґрунті марксизму,

«Володимир Ільїч, — читаємо у Зінов'єва, — злютований кров'ю з першим поколінням революціонерів-терористів».¹²⁾

⁸⁾ Н. Ленин (В. Ульянов), «Две утопии». Собрание сочинений, ГИЗ, Москва—Ленинград, 1926, т. XX, дополнительный, ч. 1, ст. 360. Дальші посилання на Леніна ідуть так само за цим першим посмертним виданням його творів.

⁹⁾ Н. Ленин (В. Ульянов). «Протест российских социал-демократов». Собр. сочинений, I, ст. 374.

¹⁰⁾ И. Лалаянц. О моих встречах с В. И. Лениным, Ж. «Пролетарская Революция», 1929, И I, ст. 49.

¹¹⁾ Н. Крупская. Воспоминания. Вып. I, М., 1930, ст. 14.

¹²⁾ Г. Зиновьев. В. И. Ленин, Ленинград, 1925, ст. 7.

Дійсно, трагічна смерть Ленінового брата — народовольця, — Олександра Ульянова, який у 1887 році згинув на шибениці, мала великий вплив на свідомість майбутнього проводиря російського комунізму.

Зінов'єву, що стояв довгий час близько до Леніна, належать такі цікаві слова про ставлення свого ідейного вчителя до спадщини народовольців:

»Ця спадщина належить саме нам. Наше завдання повести далі те діло, яке розпочав Желябов. Желябов, що зв'язав себе з робітничою клясою і поставив на порядок денний соціалістичну революцію, — це і є большевик, це і є комуніст. Щоб за нових суспільних умовин робити справу Желябова, — для цього ми повинні стати революційними марксистами, ми повинні дихати єдиними грудьми з робітничою клясою, одинокою революційною клясою наших днів. Володимир Ільїч особливо любить і пишається з постаті першого значнішого робітничого вождя, столяра Степана Халтуріна.¹³⁾

Тут маємо яскравий зразок того, як російська стихія брала гору над марксистським доктринерством Леніна, який, у відміну від своїх офіційних писань, у даному випадку наголошує якісну однаковість народництва Желябова і большевицького вчення. І тут Ленін набагато більше правий, аніж у тих писаннях, де він добу соціал-демократичного руху в Росії різко відмежовує і протиставить народництву.

3. Стремління компартії заховати тісну пов'язаність большевизму з народництвом

Офіційна советська історіографія аподиктично закріпила цю уяву про цілковите протиставлення большевизму і народництва. Таке протиставлення впливало з намагання забезпечити за большевизмом ролю світово-універсальної революційної теорії. Сталін недаремно зазначив в «Основах ленінізму», що ленінізм є явищем інтернаціональним і має «коріння у всьому міжнародному розвитку»,¹⁴⁾ що він не є явищем лише російським. Політична ціль такої заяви очевидна і спрямована до того, щоб користатися советською ідеологією як зброєю в імперіалістичному підбій світу.

Останнє десятиліття, що є періодом особливо дбайливого плекання російського шовінізму з боку комуністичної партії, принесло деякі зміни в оцінці коріння большевизму: тепер оперують формулою, яка декларуючи інтернаціональний характер і всесвітнє значення большевизму, разом з тим означає його і як найвищий осяг російської культури. Цим способом убито двох зайців: збережено інтернаціональні світові претенсії большевиків і піднесено російську культуру на п'єдестал світового значення саме тим, що вона породила большевизм. Треба не мати почуття гумору, щоб спокійно читати твердження, ніби російська «клясична філософія XIX в.», репрезентована Белінським, Герценом, Чернишевським, Добролюбовим є «вершиною філософської думки всього світу в домарксистський період».¹⁵⁾ Але і в цьому нинішньому, досить таки полохливому і страшенно однобічному вишукуванні російських підстав большевицької те-

¹³⁾ Там же, ст. 8.

¹⁴⁾ Цитую за книгою «Из истории русской философии». Збірн. статей. Гос. Изд. Политической Литературы, 1951, ст. 706.

¹⁵⁾ Там же, ст. 730.

орії бракує пов'язання її з народницькими джерелами, навпаки й далі залишається оте протиставлення марксизму і народництва, що канонізовано на сторінках «Короткого курсу історії ВКП(б)».

Зрозуміти такий стан не важко. Саме народництво найбільше культивувало російську національну самобутність, особливості шляхів Росії. Народництво найбільше регіональне і тому найменше надається для підбудови того, що хочуть бачити в ролі явища світового значення. Народництво, як духове і соціально-політичне явище, було якоюсь містерією російського духу, оргіастичним виявом російської душі. В ньому виявилися найбільш дозріло ідеальні особливості психіки в тому сенсі, в якому взагалі ще можна говорити про ідеальність російського психе, і, як перестиглий плід, ці російські властивості духу творили рівночасно з себе явища органічного гниття. З ідеальними сторонами народництва пов'язати большевизм ніяк не можна, з чорними сторонами цей зв'язок сам собою напрошується. Чи не в цьому слід шукати цілковитої стриманості істориків большевизму у відношенні до народництва, як до свого родоvodu? У всякім разі спеціальною постановою ЦК ВКП(б) у червні 1935 року рішуче заборонено пов'язувати народництво з большевизмом.^{15а)}

4. Народники і їхні ідейні попередники пристосовують марксизм до своїх поглядів

Ленін твердив, що Халтурін був першим робітничим вождем у Росії. У Леніна це асоціювалося із близькістю до соціал-демократизму. Але Халтурін був народоволець, це історією зафіксовано цілком виразно. І все таки Ленін правий. Правий тому, що російські прояви марксизму, своєрідна прелюдія большевизму, схрещувалися, та й не тільки схрещувалися, а зросталися з народництвом, взаємопроникали себе. Примхлива версія російського марксизму, строката російщина у цтатах марксистської фразеології, починає бути присутньою в російському житті з самої середини минулого століття, дає відчутно себе знати в 60-х рр. і, дружньо переплівшись з народництвом, розгортається в 70-х рр.

І треба було сектанськи запеклого «западніцтва» Плеханова, щоб воно викликало російський духовий розкол і протиставило марксизм, «очищений від його російщини, народництву. Треба було атмосфери групи «Освобождения Труда», щоб появився Ленін, як ортодоксальний начотник, який, однак, не витримав цієї ролі, натомість перетворив марксизм у національно-російське явище большевизму, в якому відбилася ціла духово-скаля російських духово-культурних переживань і який сьогодні, в посталінську добу, подобає на універсальну крамницю яких хоче російських ідей з усіх епох історії Росії.

^{15а)} «... треба особливо розтлумачувати, що марксизм у нас виріс і зміцнів у боротьбі з народництвом (народовольчество і т. п.), як найлютішим ворогом марксизму, і на основі розгрому його ідейних засад, засобів і методів політичної боротьби (індивідуальний терор, що виключає організацію масової партії)» — так звучить постановова, оприлюднена у «Правді» за 14 червня 1935 р. (М. Г. Шестаков. Разгром В. И. Лениным идеалистич. социологии народничества. Госполитиздат, 1951, ст. 221).

»В жадній країні вчення Маркса не мало настільки чудної й оригінальної історії, як у Росії«

— зі здивованням зазначає російський знавець історії 60-80-х рр., Козьмін. Його дивує, чому марксизм, теорія, мовляв, революційного пролетаріату, знайшла собі місце в Росії ще й тоді, коли на розвиток пролетаріату майже не заносилося. На нашу думку, нічого дивного в цьому немає, коли вважати, що російська свідомість в основі своїй нігілістична, месіянська, що це свідомість »калік перехожих«, чи »божих странничков«, що знаходяться у вічному шуканні »града небесного« — »Китежа«, свідомість народу, що перебуває у вічній мрії про соціальну катастрофу космічного характеру, у мрії про »друге пришествя«. Марксова теорія з її широчінню, радикалізмом і утопічністю становить собою прекрасну канву, на якій може виявляти російська духовність свою специфіку.

Уже в 1865 р. Ткачов проголосив свою відданість ідеям марксизму. На його думку, ці ідеї стали »майже спільним набутком усіх думаючих порядних людей«.

»Навряд чи розумна людина знайде проти нього (тобто проти марксизму) хоч якесь серйозне заперечення«,

— писав він.¹⁶⁾ Ткачов цілком послідовно і до кінця приймав Марксову формулу: »буття визначає свідомість«. Всі вияви політичного, державного, духово-культурного життя він ставив у пряму залежність від економіки, як її »продукт«. І коли Маркс хоч іноді пом'якшував прямолінійність своєї формули економічного матеріалізму, натяків на взаємовпливи »надбудов«, на значення пересмисленості історичної традиції, то Ткачов був непримиренний, він, безперечно, хотів бути послідовніший у своєму марксизмі, аніж сам Маркс. Російська ментальність діє за прислів'ям: »коль рубить, так уж с плеча, коль любить так старяча«. Ткачов умів рубати »з плеча«, по-російському, тому він хотів бути супермарксистом. І з тої самої причини він і виступив проти Маркса й Енгельса, гостро засуджуючи »недостатність революційности« у них.¹⁷⁾ Народництво Ткачова дуже своєрідно переплелось з його »марксизмом« і перетворило його в дуже знаменну фігуру для 60-х-70-х рр.

1868 року російський емігрант Утін, розірвавши зв'язки з Бакунінім, звернувся з заявою до Маркса, в імені групи російських марксистів, про бажання їх влитися в Інтернаціонал на правах його російської секції. Програма Утіна, між іншим, твердила:

»Народ російський у всі часи стремів до здійснення великих заповідей, проголошених Міжнародними Конгресами Робітників: до об'єднаного володіння землею й знаряддями праці«.

Генеральна Рада Інтернаціоналу одностайно ствердила, що програма й статут Утіна і його товаришів узгоджуються з загальними статутами Інтернаціоналу і прийняла »російських марксистів« у своє лоно. К. Маркс особисто відповів Утінові, висловивши ряд компліментів на адресу тогочасних російських революціонерів.¹⁸⁾

¹⁶⁾ П. Н. Ткачев. Избранные сочинения на социально-политические темы в четырех томах, М., 1932, т. I, ст. 33.

¹⁷⁾ Там же, ст. 42.

¹⁸⁾ В. Богучарский. Активн. народнич. семидесятых годов, ст. 90-91.

5. Народники пристосовуються до марксизму

Дуже популярний у середині 70-х рр. «ортодоксальний» народник — публіцист Червінський також захопився марксизмом. Коли кажуть, що в Росії в 70-х рр. лише економічна частина вчення Маркса знайшла популярність, то саме приклад Червінського це заперечує.¹⁹⁾ Цей журналіст захоплювався соціальним ученням Маркса, його теорією історичного матеріалізму. І хоч уважав, що вона не охоплює тотально й абсолютно всіх явищ життя, але вважав її найповнішою і найдосконалішою серед існуючих методологічного збіркою, з допомогою якої можна побачити, що, наприклад, «моральний занепад» Риму, ренесанс, реформація мають своє коріння в економічних явищах. Червінський зробив спробу, користаючися засадами історичного матеріалізму, довести, що селянство в Росії є основною клясою, яка визначить культурно-цивілізаційне обличчя країни і побудує соціалізм раніше, ніж будь-яка інша країна світу, тим самим забезпечивши за Росією світову місію.²⁰⁾

С. Ковалик, один із найактивніших народників, зазначає у своїх спогадах, що Маркс справив на російську молодь 70-х рр. глибоке враження, «яке по силі можна порівняти хіба з тим, що у свій час викликав Дарвін...

Сімдесятники відчували в своїх серцях ненависть до визиску праці капіталістами і без вагань визнали визволення праці одним із перших завдань всякої прогресивної програми».²¹⁾

Джерелом надхнення для тодішньої молоді був також Ляссаль: все, що він говорив стосовно до робітництва, народники приймали як аргументацію для своєї пропаганди серед селянства.²²⁾ На початку 70-х рр. Кравчинський, вступивши в гурток чайківців, став читати заводським робітникам лекції з політичної економії, викладав у популярній формі I-й том «Капіталу» К. Маркса.²³⁾ В ті часи такі виклади не були рідкістю. На початку 80-х років народоволець А. Бах давав робітникам виклади марксизму «цілком ортодоксальні», як зазначає у спогадах, він навіть написав популяризацію марксизму для робітників у вигляді брошури «Цар-Голод», яку марксистська група «Освобождение Труда» (відома советською офіційною історією основоположницею марксизму в Росії) мала намір видати в числі своїх брошур.²⁴⁾ Народоволець О. Ульянов за місяць до свого рокованого арешту переклав статтю Маркса «Вступ до критики філософії права Гегеля».²⁵⁾

Загальнознаним є, що в основі народницької свідомості лежала ідеалізація російського селянства, його обцинних підвалин, певність у його соціалістичних нахилах і віра, що Росія через селянство і його обцину прийде до соціалізму, обминувши капіталістичний період розвитку. Нав-

¹⁹⁾ Б. П. Кузьмин. От 19 февраля к первому марта, Изд. Политкаторжан, М., 1933, ст. 183-184.

²⁰⁾ Там же, ст. 170-171.

²¹⁾ С. Ковалик. Революционное движение семидесятых годов и процесс 193-х. Изд. Политкаторжан, М., 1928, ст. 44.

²²⁾ Кузьмин. От 19 февраля..., ст. 57.

²³⁾ Б. В. Глинский. Революционный период русской истории. Ист. очерки, Изд. Т-ва А. Суворина — «Новое время», 1913, ч. II, ст. 27.

²⁴⁾ А. Бах. Записки народовольца. Изд. II, «Молодая Гвардия», 1931, ст. 32.

²⁵⁾ Н. Валентинов. Ранние годы Ленина. «Новый журнал», XL, ст. 201.

коло питання — бути чи не бути капіталізові в Росії — розгорнулися головні бої між народниками і марксистами. Однак, це сторона, так скажу, доктринальна. Деякі семидесятники, залишаючися в широкому потокові народницьких мрій, уяв і переживань, все таки під впливом марксизму вже усвідомлювали значення робітництва в революційному русі. Здогади з приводу цього висловлював Якубович, припускаючи невдовзі такий час, коли прапор революції з рук інтелігенції перейде в руки робітників і селян.²⁶⁾ Ще ясніше в марксистському дусі трактувала справу «Земля і Воля» в числі 4 за 1879 рік. Там просто читаємо, що «визволення робітників має бути справою самих робітників», а також знаходимо засуд того народницького погляду, який відводив робітництву другорядну роллю в майбутньому соціальному перевороті і розглядав робітників лише як кадр для вербовки певних осіб на пропагандивну роботу серед селянства. Якщо це можна б узяти як вияв погляду Плеханова, який пізніше став каменярем марксистської течії в Росії, то все таки подібне становище знаходимо і серед народовольців, противників Плеханова. Народоволець Д. Дорошенко писав:

«Одна лише соціально-революційна партія, міцно скріпившись серед міського і фабричного населення й посівши зручні й численні позиції в селянстві, може послужити тим ферментом, який потрібен для збудження міського і сільського руху... Але хто зробить перший почин повстання — місто чи село?

Судячи з більшої розвиненості і рухливості міського населення, судячи, нарешті, з того, що діяльність партії повинна дати більші результати з кількісного боку в місті, аніж на селі, треба думати, що не село, а місто дасть перше гасло до повстання».²⁷⁾

6. Дух «ленінізму» в народництві перед появою на історичній арені Леніна

«Дивна роля марксизму» в Росії полягала в тому, що його ідеї, просякаючи на російський ґрунт, відразу прибирали такі властивості, які зустрічаємо пізніше в большевизмі. Ленін був, безперечно, засновником большевизму в Росії. Однак ще перед ним, висловлюючись фігурально, народницька курочка знесла большевицькі яєчка. Це й зрозуміло: ця курочка була російською. Тож не даремно в 20-х рр. Покровський уважав Ткачова першим російським большевиком.²⁸⁾ А Гамбаров і інші це саме вбачають у Нечасві,²⁹⁾ Теодорович у народовольців нараховує ряд точок большевицької програми і тактики, і лише голосний поліційний сюрчок із Кремля змушує дослідників боязко озирнутися і пуститися навтьоки від своїх небезпечних тверджень.

²⁶⁾ Див. передмову до кн. А. Баха «Записки народовольца», ст. XI.

²⁷⁾ Литература партии «Народной Воли». Русская историч. библиотека, Вып. I, СПб, 1907, ст. 213.

²⁸⁾ Революционная Россия. Образы революционеров в русской художественной л-ре. Сост. и снабдил примечаниями Д. Благой. Моск. Акцион. Из-во, М.—Л., 1926, ст. 92.

²⁹⁾ Революционное движение. Сбор. под ред. Б. Горина и Б. Козьмина. Изд. Политкаторжан, М., 1932, ст. 168, а також Ю. Стеклов. Михаил Александрович Бакунин, его жизнь і деятельность, ГИЗ, М.—Л., 1927, т. III, с. 418-419.

А тим часом справа заслуговує на розгляд, і об'єктивний дослідник, що не має найменшого замилювання в російській ментальності, має шанси краще зрозуміти генезу большевизму, ніж людина, якій російські традиції бодай в якійсь мірі промовляють до серця. Советські дослідники 20-х рр., згадуючи про большевицькі парості доби нігілізму і народництва, неминуче ідеалізували їх. А тим часом правда заслуговує на те, щоб показатися між люди нагою.

Бакунін ніколи не був марксистом, довгий час був у смертельній боротьбі з Марксом. Але до філософського матеріалізму він прийшов шляхом, аналогічним із Марковим. Як і Маркс, він перейшов через гегеліанство, далі через ліве гегеліанство. Подібно Марксові і він гегеліву діалектику ставить «з голови на ноги». Та остаточне усталення матеріалістичного світогляду, як сам визнає, здобув під впливом Маркса.³⁰⁾ У цьому «марксистському» елементі свого світогляду Бакунін проте був прообразом большевика. Його матеріалізм не вглиблюється у чисто філософську проблематику. Від філософії він стоїть ще далі, як Маркс. Зате його матеріалізм має войовничіший характер, аніж автора «Капіталу». Як пізніше Ленін, так і Бакунін матеріалістичну філософію спішить поставити на службу практичним завданням, завданням своєї революційної боротьби.

Російські послідовники Бакуніна ненавиділи другий стовп народництва — П. Лаврова, — між іншим, і за те, що він був ідеалістом за філософськими переконаннями.³¹⁾ Ця ненависть у Ткачова знаходила такий же жовчний вираз, як пізніше ненависть Леніна до його філософських противників.

Ми вже згадували про «марксизм» Ткачова і про розбіжність тактики останнього з тактикою Маркса і Енгельса. Обидва ці діячі, і особливо Енгельс, не зводили все виключно до революції. Вони надавали значення, наприклад, економічній боротьбі робітників і цінували досягти, здобути цим шляхом.³²⁾ Інакше підходив Ткачов. Йому належить вислів:

«Так званий шлях мирних реформ мирного прогресу — є одна з нездійснених утопій, які будь-коли вигадувало людство для заспокоєння свого сумління і приспання своєї справи».³³⁾

Як відомо, для Леніна страйки мали вартість майже виключно як показники революційного гартування робітників, підготовки їх до кривавого зудару. І тут він дуже близький до Ткачова, і ткачовська категоричність у засудженні мирного шляху — це немов вихоплене з вуст Леніна. Цікаво, що народник Ткачов мав органічну зневагу до селянства. Він трактує його як масу, що живе вегетативним життям. Селяни — це кретини, думка яких не йде далі тину їхніх городів.³⁴⁾ Тут мимоволі згадується Ленінова зневага до «дрібної буржуазії», навіть його вирази про «ідіотизм» селянського життя.

(Далі буде)

³⁰⁾ Ю. Стеклов, III, ст. 142-152.

³¹⁾ От 19 февраля..., ст. 120-121.

³²⁾ В. Богучарский. Активн. народнич., ст. 97-98.

³³⁾ Ткачев. Избр. соч., т. I, ст. 428-429.

³⁴⁾ Б. Козьмин, стаття «П. Н. Ткачев» у кн.: П. Н. Ткачев. Избр. соч..., т. I, ст. 41.

МИХАЙЛО ПАВЛЮК

ЗОВНІШНЯ ТОРГІВЛЯ ССРСР

(Продовження, 3)

ПЕРІОД «КРУТОГО ПІДНЕСЕННЯ»

По смерті Сталіна прийшли інші люди до влади та досить скоро заіснували дуже поважні факти, що сильно вплинули на характер політики зовнішньої торгівлі ССРСР. Смерть Сталіна демобілізувала Захід. Замість того, щоб використати внутрішні труднощі і відосередні сили, що постійно діють в ССРСР, для рішучого натиску на досить слабкі позиції «колективного керівництва», Захід започаткував здійснення коекзистенції. Себто відверто пішов на досить значну підтримку «колективного керівництва», і то саме в той момент, коли це керівництво найбільш потребувало коекзистенції. Справа пішла так далеко, що намітилась певна тенденція в змаганні, хто з західних потуг глибше та повніше здійснює коекзистенцію. Так виглядав перший чинник.

Другий чинник полягав у тому, що під розмови про коекзистенцію совети вдало перші випробували водневу бомбу, себто посіли найстрашнішу модерну зброю. Обидва ці чинники створили становище, що сприяло підготовці та початкам економічної експансії ССРСР.

Ці два чинники є загально відомі. Але є ще третій чинник, що діє в ССРСР вже більше двадцяти років, а який, на нашу думку, є дуже мало усвідомлений західними політиками й економістами. Це чинник суто економічного характеру і першорядної ваги — собівартість советської продукції. Це такий чинник, що йому необхідно присвятити окрему увагу з наświetленням його в теоретичному аспекті.

Теорія собівартості советської продукції

Теорія собівартості розрізняє два відмінні по своєму економічному значенню поняття — собівартість продукції для власника засобів виробництва і собівартість для суспільства окремої країни чи всього людства. Собівартість для власника засобів виробництва при стійкій валюті завжди може бути досить точно обчислена. Навпаки — собівартість для суспільства навіть однієї держави ніколи не може бути обчислена, бо це є ідеальна собівартість на певний момент. Як перша, так і друга собівартість продукції утворюється від взаємодії безлічі чинників. Гроші, як логічна економічна категорія, завжди спроможні в собівартості для власника засобів виробництва відбити дію цих чинників на якийсь уже пройдений момент, але собівартості для суспільства гроші не є в стані врахувати. Бо не можливо обчислити всю суму людських зусиль, що їх людство витрачає на свою господарську діяльність. У вільному суспільстві, при вільному обміні цінностями, обидві собівартості діють через вільний ринок. Функція собівартості для суспільства полягає в тому, що вона завжди тисне на собівартість власника виробництва в напрямку зниження собівартості для суспільства. Функція собівартості для власника за-

собів виробництва полягає в обчисленні собівартості для її зниження. Отже, обидві собівартості прагнуть до зниження собівартості, але кожна з них в інтересах іншого суб'єкта народного господарства.

Коли собівартість якогось підприємства значно відхиляється від собівартості для суспільства в бік більшої вартості, то таке підприємство має збанкрутувати чи мати значні збитки. Навпаки, коли якесь підприємство має собівартість продукції нижчу ніж собівартість для суспільства, то таке підприємство стоятиме дуже міцно й буде тиснути на підприємства, що мають собівартість вищу ніж собівартість для суспільства. Такі характеристичні риси обох видів собівартості в країнах вільного обміну цінностей.

Інакше виглядає справа в господарстві СРСР. Планування цін спричинилось до утворення 4-ох курсів советського рубля і тим позбавило рубль його оціночної функції. Тому совети не мають ні однієї правильно обчисленої собівартості для власника засобів виробництва — советської держави. Відсутність вільного ринку обміну криму та вільного ринку робочої сили спричинилась до атрофії функцій собівартості для суспільства. Це не означає, що советське господарство не має собівартості для власника засобів виробництва та для суспільства. Обидві ці собівартості існують, бо всяка господарська діяльність завжди їх породжує. Тільки в советів перша собівартість не може бути обрахована, а друга не може виконувати свої функції. Марксисти, особливо комуністи, похвалялись, що при соціалізмі людство не тільки буде мати точну собівартість для власника засобів виробництва, а і собівартість для суспільства буде функціонувати більш досконало, ніж у суспільстві вільного обміну цінностями та вільної праці. Советська дійсність показує зовсім протилежний стан речей.

Захід довгий час не цікавився глибшими аналізами економічних категорій, що діють у советському господарстві. Останнім часом Захід почав систематично вивчати особливості економічних явищ в СРСР з метою теоретичного їх опрацювання. Об'єктом цих студій стали і економічні категорії советської собівартості. Це примусило кремлівських економістів до оборонних заходів. Советські економісти В. Переслегін, Д. Черномордик, С. Дзарасов, С. Барнгольд, Л. Кантор¹⁾ та інші почали висувати тези, що советське господарство є такого характеру, що в ньому діють не економічні категорії (поняття), а «юридичні». В першу чергу це стосується до категорії собівартості советської продукції. В такий спосіб советські економісти намагаються перенести аналізу проблеми в іншу площину та тим відхилити дуже небезпечні для СРСР погляди, що СРСР власне не має хоч приблизно правдиво обрахованої собівартості для власника засобів виробництва — советської держави. Отже ясна мета спробувати заплутати проблему.

Власне советські кремлівські економісти намагаються довести, що господарство завершеного соціалізму не потребує користуватися послугами обох собівартостей. За їх теорією декрети Кремля найдосконаліше допо-

¹⁾ В. Переслегін — «Некоторые вопросы теории и практики хозрасчета». «Финансы СССР», Ном. 13, р. 1956, стор. 19; Л. Кантор — «Некоторые вопросы планирования оптовых цен». «Финансы СССР», Ном. 5, р. 1956, стор. 31.

магають розвиткові советського господарства. Советські економісти замовчують, що довгий час совети прикладали всіх зусиль, щоб мати точну собівартість їхньої продукції для держави. Вони теж замовчують, що ці намагання зазнали невдачі. Тепер, на їх думку, виходить, що в советському господарстві ні однієї, ні другої собівартості не існує та вони їй не є потрібні для соціалістичного господарства.

Щоб показати, що обидві собівартості існують в державному господарстві СССР, ми можемо навести приклади, які покажуть наочну різницю між обома видами собівартості. Так, за підрахунками советського обліку, капіталовкладення в першу п'ятирічку обчислені в 60,0 мільярдів рублів.²⁾ Це є обчислена советами собівартість капіталовкладень у першу п'ятирічку, хоч, звичайно, дуже неточна. Собівартість тих самих капіталовкладень у першій п'ятирічці для советського суспільства являє собою ті ж самі мільярди рублів та в додаток до них ще загибель від голоду 12-15 мільйонів людности, загибель на лісозаготівлі мільйонів каторжників, руїну сільського господарства та багато ще інших утрат. Таких прикладів можна навести не один, а багато. Отже можна констатувати, що в СССР постійно існує колосальний розрив між собівартістю для держави і для суспільства коштом інтересів суспільства.

Ми зазначали, що на собівартість продукції діють безліч чинників. Головнішим з цих чинників є продукційність праці. Теоретично, як і собівартість продукції, продукційність праці розподіляється на два показники — продукційність праці робітників, що працюють по найму, і продукційність праці всього суспільства. Продукційність праці робітників, що працюють по найму, може бути обчислена на окремий завод чи групу заводів, чи навіть на окремий верстат. Продукційність праці всього суспільства ніколи не може бути точно обчислена, бо в неї входять усі господарські роботи людини, в тому числі і хатні роботи, які ніде не обліковуються та їй не можуть бути обраховані навіть приблизно точно. В теперішні часи продукційність праці залежить переважно від стану раціоналізації, механізації та автоматизації процесів виробництва. На другому місці стоїть інтенсифікація зусиль самого робітника. У вільному світі підвищення продукційності праці найманого робітника тягне за собою підвищення продукційності праці для всього суспільства. Звичайно, що, як правило, продукційність праці суспільства відстає від пересічної продукційності праці найманого робітника. Проте це відставання не є катастрофально велике. Крім того, за самою суттю розвитку сучасного механізованого виробництва продукційність праці всього суспільства ніколи не може дорівнювати продукційності праці заводського робітника. У вільному світі періодичні господарські депресії, як правило, обнижують ріст продукційності праці всього суспільства, але підвищують ріст пересічної продукційності праці заводського робітника.

Стахановщина означала, що Кремль рішений примусити робітників до максимальної витрати людської енергії для підвищення показника продукційності праці. В той час всі заходи Кремля для підвищення продукційності праці шляхом раціоналізації та механізації процесів вироб-

²⁾ Проф. С. Н. Прокопович — «Народное хозяйство СССР». Изд. ім. Чехова, Н. 1., 1952 год, том 2, стор. 338.

ництва ще не давали помітних кращих показників. Це до стахановщини Кремль цілою низкою різноманітних заходів знизив продукційність праці у всіх господарських процесах приватного господарювання, в тому числі і хатнього господарства робітників. Продукційність праці в цих господарських процесах совєтської людини стала значно нижчою, ніж була за часів царату. Отже продукційність праці всього суспільства СРСР була на надзвичайно низькому рівні. За останній період з 1946 по 1953 р. совєти значно підвищили продукційність праці заводського робітника. За совєтськими даними, у незмінних цінах 1927/28 років, продукційність праці заводського робітника на 1928 рік дорівнювала 4.891 рублям на рік.³⁾

За совєтськими даними це давало 123,7 % від продукційності праці на 1913 рік. Ці совєтські дані не викликають особливих застережень. В ті часи совєти мали змогу обчислити продукційність праці заводського робітника, бо тоді совєтський рубль мав свою оціночну функцію. Але починаючи з 1932 року совєти вже самі не могли обчислювати продукційність праці, бо рубль утратив оціночну функцію, а незмінні ціни теж втратили здібність правильно відбивати стан речей.⁴⁾ За совєтськими даними на 1950 рік продукційність праці становила на будівництві 307,0 %, на транспорті — 295,0 %, в промисловості — 470,0 % від 1928 року.⁵⁾ Хоч би як ставитись скептично до цих совєтських обчислень продукційності праці, треба припускати, що на 1953 рік совєти дійсно дуже підвищили продукційність праці заводського робітника, приблизно в декілька разів. Посередні дані це доводять. Це є дуже значний зріст механізації і кваліфікації робітників та інженерно-технічного персоналу. Разом з тим збільшення кількості робітників приблизно в 10-12 разів показує, що на 1954 рік совєти мали досить високу продукційність праці заводського робітника, яка значно підняла показник продукційності праці робітників по найму і вплинула на підвищення продукційності праці для всього суспільства, хоч продукційність праці в колгоспах, радгоспах та в хатньому господарстві і на 1954 рік залишалась надзвичайно низькою.⁶⁾

Аналіза стану совєтської собівартості для власника засобів виробництва та для всього суспільства, а також аналіза продукційності праці совєтського робітника і продукційності праці всього суспільства показує, що собівартість продукції совєтського державного господарства належить до групи собівартостей для власника засобів виробництва, кріпацького типу господарства. Цей тип собівартості продукції для власника засобів виробництва спостерігався в минулому. Але особливість совєтської кріпацької собівартості полягає в тому, що совєтський кріпак-робітник має досить високу продуктивність праці. При цій умові собівартість совєт-

³⁾ Проф. С. Н. Прокопович — «Народное хозяйство СССР» т. I, стор. 351.

⁴⁾ М. Павлюк — Економічна характеристика незмінних цін 1927/28 років («Визвольний Шлях», квітень 1956 р., стор. 415-416).

⁵⁾ Статистичний збірник «Народное хозяйство СССР», Москва 1956 г.

⁶⁾ Щоб можна було уявити, яку роль відіграє хатнє господарство людства, можемо подати, що за обчисленнями деяких економістів Америки продукція хатнього господарства Америки дорівнює 35 % показника гуртової продукції Америки. (До хатнього господарства належить закуп продуктів, готування їжі, домашнє шитво, робота по опалюванні, підтримка чистоти, прання білизни та багато інших робіт). Ця суто господарська робота людства ніде систематично не обліковується.

ської продукції для советської держави, як власника засобів виробництва, завжди повинна бути дуже низька. Це є основний і дуже важливий висновок з аналізу советської собівартості для власника засобів виробництва — советської держави. Тому всі советські повідомлення, що той чи інший завод дає втрати або має високу собівартість продукції не відповідають дійсному станові речей. Поскілки совети не мають правильно обчисленої калькуляції, то собівартість може бути устійнена лише як тенденція собівартості всієї продукції, а не окремого її виду. Тільки устійнення цієї тенденції всієї продукції советського державного господарства може дати правильні вказівки щодо собівартості та її динаміки. Крім того, що собівартість советської продукції є дуже низькою, вона ще має постійну тенденцію до зниження, бо постійно і швидко збільшується механізація процесів виробництва і постійно та швидко збільшується кількість робітників державної промисловості та їх кваліфікація.

З цього всього виходить, що советська соціалістична система модерного кріпацтва, тримаючи на дуже низькому рівні собівартість для советського суспільства та тримаючи також на дуже низькому рівні продукційність праці всього суспільства, є здібною мати дуже низьку собівартість продукції для власника засобів виробництва — советської держави — з тенденцією до дальшого її зниження.

З цього теоретичного положення випливають дуже поважні висновки, а саме:

1) Всякий предмет, зроблений із советських матеріалів і советськими робітниками, завжди має значно нижчу собівартість для Кремля, ніж такий самий предмет має собівартість для власника засобів виробництва у вільному світі.

2) Ця дуже важлива різниця в собівартості советської продукції у порівнянні з продукцією вільного світу не може бути обчислена, але є дуже значною та може сягати 25-30 % на користь Кремля.

3) Таке некорисне для Заходу відношення собівартості для власника засобів виробництва криє в собі для Заходу найбільшу небезпеку.

Так на початок «крутого піднесення» виглядає стан собівартості продукції для советської держави.

Проте інші важливі чинники не виглядали так рожево, щоб можна було розраховувати на успішну та скору економічну інвазію на ринки вільного світу.

В першу чергу до таких чинників слід віднести порівняльну слабкість економіки ССРСР. Так на початок цього періоду порівняння економічної потужності ССРСР з головними країнами Заходу можна звести в наступну таблицю в мільярдах доларів:

	США- Канада	Захід. Європа	Разом	ССРСР	Сх. Нім. Польща	Разом
Гуртова продукція	385,0	305,0	690,0	110,0	45,0	155,0

Як бачимо, гуртова продукція США, Канади і Західньої Європи є більшою в 4 рази. Фактична різниця є ще більшою, бо советські

показники завжди перебільшені, а показники Заходу завжди применшені.⁷⁾

Наступна таблиця показує витрату гуртової продукції по окремих країнах на початок аналізованого періоду у відсотках:

Гуртова прод. мільяр. доляр.	Питома вага у відсотках		Військо	Видатки на військо
	Капіталовкл.	Населення		
СССР 110,0	26,0	34,0	40,0	44,0
Європа 305,0	20,0	66,0	5,0	15,0
США 350,0	17,0	63,0	14,0	49,0 ⁸⁾

За радянськими даними, які в основному також сприймаються Заходом за імовірні, СРСР має значно більші темпи приросту гуртової продукції ніж держави Заходу. За радянськими даними виходить, що в роки 1948—1953 в СРСР гуртова продукція зростала швидше ніж в Європі на 63 % та на 33 % швидше ніж у США. Без сумніву це не відповідає дійсності, бо СРСР у ці роки і раніше мав такі великі видатки на військо, що вони постійно вилучували з корисного обігу 30-40 % гуртової продукції. Себто ці величезні матеріальні кошти ставали для господарства, за економічною термінологією, великвідами. А великвіди не можуть давати продукції. Отже ясно, що відсоток приросту продукції в СРСР повинен бути значно нижчий, ніж подають совєти.⁹⁾

Крім усього цього СРСР має лише 4 % тоннажу торговельної флоту західних держав, лише 10 % тракторів від їх кількості в США та лише 20 % кількості вантажних авт, що їх має Захід. Також має СРСР на 30 % менше придатної до землеробства землі, ніж її мають одні США. Все це доводить, що СРСР зі своїм економічним потенціалом на початки аналізованого періоду не мав змоги розраховувати на поважну економічну експансію на ринки Заходу.

Мало того, як ми вже відмічали, радянська промисловість не була підготована до виробництва предметів широкого вжитку як за їх якістю, так і за їх асортиментом для ринків не тільки Європи й Америки, але і для Африки та Азії.

Отже з трьох основних чинників, що могли б сприяти економічній експансії СРСР, лише низька собівартість заводської продукції СРСР являє собою чинник, що міг потужно вплинути на тривалу і ефективну економічну експансію СРСР, але лиш при умові значного зниження видатків на військо. Послідовний і обережний Сталін уважав, що для економічної експансії ще не прийшов час і не так скоро

7) Михайло Павлюк — «Хиби радянських показників виконання планів». («Визвольний Шлях», квітень 1957, стор. 387-397).

8) Trends in Economic Growth: A Comparison of the Western Powers and the Soviet Bloc; a study Prepared for the Joint Committee on the Economic Report, 83 Congress, 2nd Session, by the Legislative Reference Service of Library of Congress. Washington 1955.

9) Михайло Павлюк — «Прибутковість радянського господарювання». «Визвольний Шлях», грудень 1956, стор. 1351-1362.

Приблизно до таких самих висновків приходять економіст В. С. Голубничий у статті «О темпах экономического развития СССР». «Вестник Института по изучению СССР». Мюнхен 1957, ч. 3 (24), стор. 5-38.

прийде. Його наступник Хрущов метушливий, як дрібний советський пропагандист, як усякий новий диктатор, потребує успіхів, започаткував підготовку економічної експансії.

Є всі підстави вважати, що Хрущов у першому своєму пляні намагався підготувати економічну експансію предметами широкого вжитку з продукції легкої промисловости, але у всякому разі не харчовими продуктами. Як відомо, Малєнков і Хрущов у промовах в кінці 1953 р. проголосили «круте піднесення» продукції легкої промисловости з метою всебічно та на довшу мету поліпшити постачання підсоветського населення предметами широкого вжитку і харчами.¹⁰⁾

Західні коментатори розцінювали заяви Хрущова і Малєнкова як ознаку найбільших труднощів внутрішнього порядку та поставились до цих заяв з повним довір'ям. Без сумніву, Кремль мав на увазі заспокоїти населення, обіцяючи йому скорий «крутой подъем» у постачанні харчами і предметами широкого вжитку. Але для осіб, що знають ССРСР, одразу кидалось у вічі те, що мало робиться саме того, що могло б швидко дати певний ефект. Малєнков заповів будівництво 2.500 заводів легкої і харчової промисловости, очевидно модерної конструкції. Щоб швидко і навіть значно підняти постачання населення предметами ширивжитку та харчами, зовсім не була потрібна така велика кількість нових заводів. Треба б було лише дати населенню за доступними цінами харчових продуктів, а воно і цим було б задоволене. Так само варто було б продукувати взуття такої якости, щоб воно носилось не шість місяців, а два роки і забезпеченість взуттям піднялася б у 4 рази. Те саме можна сказати і про одяг. Отже, якщо б совети мали на меті лише постачання своїх громадян, то вони обмежились б лиш підняттям якости продукції і розширенням існуючих заводів та, можливо, треба було б збудувати якусь сотку нових заводів, і то переважно для нових ґатунків предметів широкого вжитку.

В ті часи Захід настільки надавав значення внутрішнім кремлівським суперечкам, що йому здавалося, що в ССРСР все робиться тільки з метою догодити населенню, а справа наступу на вільний світ, у тому і шляхом завоювання ринків, нікого в Кремлі не турбує. Тепер, коли пройшло тільки п'ять років, ціла низка фактів доводить, що і в ті турботливі для кремлівських володарів часи, себто зразу по смерті Сталіна, Москва продовжувала з непом'якшеними темпами розбудовувати свою підводну флоту, атомне озброєння та повітряну флоту, як засоби нападу на західні держави. Тому тепер можна з певністю твердити, що і плян «крутого піднесення» легкої промисловости мав не тільки за мету дещо зробити для поліпшення постачання населення ССРСР, а і значно важливіше: під галас пропаганди про намір більше піклуватися інтересами населення — розбудувати виробництво предметів широкого вжитку для експорту. Треба відмітити, що саме експорт предметів широкого вжитку може принести найбільше шкоди

10) Промова Малєнкова на 55-й сесії Верховного Совету, «Правда», 9. 8. 1953 р. Доповідь Хрущова на вересневому пленумі, «Известия», 15. 9. 1953 р.

індустріальним країнам Заходу, бо міг би спричинитись до захоплення ринків в Азії та Африці.

Поданий тут мій погляд на приховану суть плану «крутого піднесення», на мою думку, цілком обґрунтований. Можу ще послатись на погляди щодо цієї проблеми українського економіста д-ра Р. Якемчука.¹¹⁾

Період «крутого піднесення» як несподівано для Заходу почався, так несподівано і дуже скоро закінчився.¹²⁾ Він проіснував лише півтора року. Почався він саме тоді, коли Хрущов став першим секретарем КПСС та на пленумі в січні 1955 р. проголосив відхід від політики «крутого піднесення». Навіть за цей короткий час для Хрущова стало ясным, що СРСР не є в силі вести економічну експансію на ринки Заходу, навіть на ринки Азії та Африки, експортувати харчові продукти і предмети широкого вжитку. Економічна експансія совєтів предметами першої потреби могла б найдошкульніше вдарити по Заходу, але Хрущову довелося відмовитись від цієї, такої привабливої, перспективи і обмежитись лише підготовкою, розрахованою на даліше майбутнє. На Заході не відома доля плану побудови 2.500 заводів харчової і легкої промисловости. Імовірніше всього, що дещо продовжує будуватись, дещо потрапило на консервацію, а дещо і не було почате. Можливо почалось будівництво заводів, які не були в плані «крутого піднесення» з 1953 р. Те, що Москва мовчить про розбудову легкої промисловости ще не означає, що в цьому напрямку нічого не робиться.¹³⁾

Звичайно, було не мало чинників, що проходили Москву в її намага́нні вести в широких масштабах підготовку до економічної експансії предметами широкого вжитку. Але головніші полягають у наступному:

1) Повна невідповідність совєтської легкої і харчової промисловости до продукування такого асортименту краму і такої якості, щоб міг успішно конкурувати з відповідною продукцією Заходу. Протягом сорок років совєти, як правило, продукували найгірші вироби у світі з асортименту предметів широкого вжитку і харчової промисловости, з надзвичайно бідним асортиментом і без усякого прагнення пристосуватись до смаків та моди навіть підсовєтських громадян. Такий, навіть поліпшений, совєтський крам має можливо продати на Заході хоча б і за безцін. Навіть те, що совєтам цей крам дуже дешево коштує не відіграє ролі, бо його важко продати і по демпінгових цінах.

2) Відсутність у достатній кількості дуже багатьох ґатунків сирівців — бавовни, вовни, шкіри, пластики та багатьох інших.

11) 5-та конференція «по изучению истории и культуры СССР». Мюнхен 1955 р., ст. 110- 112, 223-225.

12) Хрущов — «Доклад на январском пленуме», «Комсомольская правда», від 3. 2. 1955.

13) Прикладом такого будівництва може служити будівництво заводу в Україні, що його провадять 6 англійських фірм, вартістю в 12,5 мільйонів фунтів. Завод має бути устаткований наймодернішими машинами для виробництва пластики. Наскільки совєти зацікавлені в будівництві цього заводу видно з того, що зразу після початку робіт здепонували в англійські банки вартість роботи англійських фірм золотом на суму 12 мільйонів фунтів. («Daily Telegraph», London, 29 march 1958, p. 12).

3) Відсутність відповідно підготованих кадрів робітників і торговельних знавців мінлиливих умов торгівлі на Заході.

Отже, коли совети на протязі 30 років прикладали всіх зусиль і витратили великі кошти, щоб опанувати виробництво важкої індустрії, то треба не менше як 10-15 років і великих коштів, щоб советська легка промисловість у всіх своїх галузях могла давати продукцію, яка могла б успішно конкурувати з такою ж продукцією Заходу, навіть на ринках Азії та Африки. Себто потрібні довгий час і значні кошти, що їх треба виключити на 3-4 роки з корисного економічного обігу і таким чином послабити советські збігові кошти протягом 5-6 років.¹⁴⁾ Тому «круте піднесення» закінчилось крутим спуском.

Початки періоду «крутого піднесення» відзначаються великою активністю советів у напрямку розгорнення торгівлі з Заходом. В кінці 1953 і на початку 1954 років совети склали низку торговельних угод з державами вільного світу, а саме:

1) Фінляндія	— угода від 25. 11. 1953 р. терміном на 5 років;	
2) Індія	2. 12. 1953 р.	5
3) Франція	15. 7. 1953 р.	3
4) Аргентина	5. 8. 1953 р. автоматично поновл.	щороку
5) Італія	27. 10. 1953 р. терміном на 1 рік;	
6) Афганістан	24. 12. 1953 р.	1
7) Норвегія	27. 1. 1954 р.	1
8) Бельгія	30. 1. 1954 р.	1
9) Швеція	2. 2. 1954 р.	1
10) Єгипет	27. 3. 1954 р.	1
11) Голляндія	28. 4. 1954 р.	1
12) Ліван	30. 4. 1954 р.	1
13) Іран	17. 6. 1954 р.	1
14) Уругвай	28. 7. 1954 р.	1
15) Греція	2. 9. 1954 р.	1 15)

Наступний список показує асортимент головних предметів імпорту та експорту до ССРС по цих 15 угодах:

Експорт з ССРС: нафта і її продукти, зерно, цукор, бавовна, метал, хемікалії, авта, машини, трактори, сільсько-госп. машини, ліс, папір, антрацит, азбест, целюльоза, література.

Імпорт в ССРС: пароплави, машини, кабель, ліс, папір, чай, кава, тютюн, вовна, шкіра (сира), джут, штучний шовк, одяг, смалець, м'ясо, масло, фрукти, електричні крани, алюміній, риба, устаткування для легкої індустрії.¹⁶⁾

Торговельні угоди складені на основі клірінгу, тому Кремлеві доводилось рахуватись не тільки зі своїми потребами, а й з потребами країн контрагентів. Асортимент експорту з ССРС показує, що основою його є нафта, антрацит, ліс і машини. Асортимент імпорту являє собою

¹⁴⁾ Будівництво модерної текстильної фабрики на 500 робітників може забрати 3-4 роки часу та рік-півтора на освоєння виробництва.

¹⁵⁾ «Бюлетень», Мюнхен 1954 р., ч. 1, стор. 5-19.

¹⁶⁾ «Внешняя торговля», Москва 1953-1954 рр.

спробу поповнити нестачу сільсько-господарських сирівців та деяких продуктів харчування і свідчить про намір будувати торговельні пароплави на чужинецьких корабельнях (верфях). Окремо треба відмітити, що ССРСР у цей період почав уділяти торговельний кредит. Так, напр., Фінляндія одержала кредит у 40 мільйонів рублів на 10 років зі сплатою 2½ %, а теж Афганістан та Індія. При чому кредити Індії та Афганістану носять характер не так торговельних кредитів, як радше кредитів на індустріалізацію цих країн.¹⁷⁾

Наступна таблиця показує обіги зовнішньої торгівлі ССРСР у період «крутого піднесення» в мільйонах рублів за курсом рубля на 1. 3. 1950 р.:

Експорт з ССРСР	Імпорт в ССРСР	Наслідки
2506,0	2584,0	— 78,0

В тому числі по окремих країнах Заходу:

Країна	Експорт з ССРСР	Імпорт в ССРСР	Наслідки
Бельгія	117,4	204,4	— 87,0
Данія	53,7	121,1	— 67,4
Фінляндія	608,6	844,7	— 236,1
Франція	299,5	397,2	— 97,7
Англія	687,6	397,2	+ 290,4
Голляндія	168,0	278,6	+ 90,6
Італія	193,8	162,3	+ 31,5
Норвегія	108,1	122,4	— 14,3
Швеція	136,0	163,3	— 27,3
Швайцарія	27,7	29,6	— 1,9
Туреччина	34,9	24,1	+ 10,8
США	0,01	0,2	— 0,19 ¹⁸⁾

Як видно з таблиці, система клірінгу вплинула на зменшення дефіцитності зовнішньої торгівлі ССРСР. США в цей період майже не мають торговельних обігів з ССРСР. Зате Європа на чолі з Англією, навіть при умові ембарго на цілу низку предметів, має певні, хоч і не дуже значні обіги торгівлі з ССРСР.¹⁹⁾ Дефіцит за цей період не є значний, але і обіги не є великі, хоч совети нібито намагались розгорнути торгівлю на широку скалю. Замість поширення торгівлі виявилось певне її звуження. Це є незаперечним доказом того, що Москва не посідає достатніх запасів золота і оборотної чужинецької валюти.

(Закінчення в наступ. числі)

17) «Внешняя торговля», ном. 2, стор. 43; «Известия», январь 29, 1954; Радио Москва, февраль 2, 1955.

18) «Внешняя торговля», Москва 1955 г. Ном. 10, стр. 17-20. 1956 г. Ном. 1, стр. 20-21; «Правда», 22. 5. 1956.

19) Під клірінгом розуміється торговельна угода однієї держави з другою, при якій точно устійнюється асортимент краму і його кількість з розрахунком повністю покривати імпорт експортом. Себто клірінгом намагаються уникнути сплачувати золотом надвишку імпорту над експортом. Під ембарго розуміють заборону вивозити чи ввозити якийсь крам.

Спогади

Проф. Г. ВАЩЕНКО

ІСТОРІЯ ОДНІЄЇ ШКОЛИ

(Продовження, 8)

»Тьотя Харитя«

В скорому часі після переїзду до Білик Горовий довідався від дружини, що в Біликах живе її подруга по спархіяльній школі Харитина Данилівна Савченкова. Горовий пам'ятав її ще спархіялкою. Це була дуже весела дівчина з милим, круглим обличчям. Надзвичайно рухлива, щебетуха й реготуха, — вона здавалась навіть легковажною. Тепер вона керувала дитячим будинком. У ті жахливі часи було дуже багато безпритульних дітей. Дитяча безпритульність — це взагалі невід'ємний попутник большевицької влади. За роки першої світової й громадянської війни багато загинуло чоловіків і залишили після себе дітей-сиріт. До цього ще треба додати страшну большевицьку розруху. Большевицькі банди грабували населення, а «продразв'орстки» доценту руйнували господарство. Багато спричинились до руйнації й комнезами, відбираючи землі, худобу та інвентар у добрих господарів. Все це призвело до того, що в Україні, яка раніш годувала Московщину й вивозила багато хліба за кордон, у багатьох місцевостях стався голод. У таких умовах багато вдів не могли утримувати своїх дітей. Про круглих сиріт не могло бути й мови: вони залишилися без всякого догляду; навіть деякі діти, що мали батька й матір, кидали їх і йшли в світ. Розвилася жахлива безпритульність. Діти босі, брудні, обірвані, мов ті голодні звірята, нишпорили ватагами по базарах, намагаючись украсти з кошиків або зі столів булку, яблуко або шматок сала. Іноді це їм щастило, а іноді їх ловили й жорстоко били. Багато дітей рилося по смітниках, шукаючи там покидьків хліба, картоплі чи буряків. У теплу пору вони ночували у садках і парках або під парканами, а в холодну — намагались залізти кудись під лавку на залізничних станціях або в порожню бочку чи котел. Іноді, особливо в морози, вони заривались у купи гною. Багато з них гинуло від холоду й голоду. А частина, більш енергійні й сміливі, їхали потягами в Середню Азію, сподіваючись знайти там для себе харчі. Вони залазили в тягарові вагони, заривались у вугілля, забирались на дахи вагонів і так їхали. Траплялись нещасні випадки. Діти гинули, попадаючи під вагони, або замерзали в дорозі, але на це рідко хто звертав увагу, наче це були не діти, а якісь неприємні звірята. В пізніші роки большевицького панування за безпритульними дітьми слідувало НКВД і, щоб вони не порушували ладу і не кидались у вічі чужинцям, їх тихенько вивозили на далеку північ у концентраційні табори, і там вони масами гинули. Але в перші роки революції советська влада організувала для таких дітей дитячі будинки, дитячі містечка, колектори. Мало того, партійні керівники освіти трималися тоді тієї думки, що дитячий будинок, як інтернатна установа, має стати основним закладом комуністичного виховання, бо

тут діти, вільні від впливу «буржуазно-родинного» оточення, будуть виховуватись у комуністичному дусі і стануть новими людьми.

Такий будинок був організований і в Біликах. На чолі його стала Харитина Данилівна Савченкова.

Одного вечора Горовий разом з дружиною відвідав її. Дитячий будинок містився недалеко від їхнього приміщення. Увагу Горових звернула на себе чистота кімнат у будинку. Їх зразу ж оточили діти. Вони були чистенько одягнені, обличчя їх були веселі й привітні.

— Ви до тьоті Хариті? — спитали вони.

— Так, ми до тьоті Хариті... Покажіть, де вона живе.

Діти привели їх до дверей однієї з кімнат, відчинили їх і сповістили: «Тьотя Харитя! Ось до вас прийшли дядя й тьотя».

— А, це ти, Санічко... Дуже, дуже рада... А це твій чоловік? Дуже приємно.

Поки дружина обнімалась і цілувалась із «тьотею Харитею», Горовий окинув оком її приміщення. Це була невеличка, продовгувата кімната, дуже чиста й затишна. Маленький столик був накритий вишиваною скатертю, на стінах було декілька малюнків і портретів, прикрашених українськими рушниками. Вузьке ліжко було накрите білим покривалом. Коло нього стояло дитяче ліжко, а в ньому лежала дитина років двох. Тут же на стільцях сиділи дві дівчинки. Від розмови дитина прокинулася і заплакала. Харитина Данилівна зразу ж взяла її на руки і почала голубити і заспокоювати.

— Що це за дитина, Харисю? — запитала її дружина Горового.

— Звичайно ж, не моя... Я ж заміж, як тобі відомо, не виходила. Мені привезла її Марія Юхимівна Д. Вона з чоловіком працює в дитячій колонії в Писаревщині. Її чоловік завідує колонією, а вона там учителью в школі. За дитиною їм ніколи було доглядати, і вона захворіла на шлунок... Коли привезли її до мене, вона була така слаба, що здавалось от-от умре... А тепер гляньте, яка дівка стала.

І вона ніжно поцілувала дитину.

Щоправда, дитині було дуже далеко до «дівки». Вона була дуже бліда, личко мала зморщене, наче їй щось боліло. Якою ж вона була, коли її привезли до «тьоті Хариті»!

Харитина Данилівна то припадала до дитини, то розмовляла з дружиною Горового, згадуючи минулі, молоді літа.

Юрій Петрович зник вдивлятися в чужі обличчя і з цікавістю придивлявся до Харитини Данилівни. Яка разюча зміна за якихось двадцять-двадцять п'ять років. Від веселої, здавалось, легковажної дівчини, залишилися тільки очі, такі ж ясні й веселі. Тільки до цієї веселости приєдналась материнська лагідність і ніжність, хоч вона й не була матір'ю. Колір обличчя в неї став сіравий, через що вона здавалась старшою своїх років. Її прикрашувала приємна усмішка, але складка губів і ліві маленького рота свідчили про стійкість вдачі і наполегливість.

В кімнату декілька разів входили й виходили дівчата-підлітки. Вони потихеньку про щось питали «тьотю Харитю», а вона давала їм якісь накази.

— У нас зараз буде художня вечірка зі співами, деклямацією... Такі забави ми улаштуємо частенько... Хочете подивитись? — запитала вона Горових.

— З великою охотою.

Найбільша кімната в будинку, що правила за залю, була вже приготована до вечірки. Були розставлені стільці, засвічене висяче люстро, більшість дітей сиділи на стільцях, а декілька з них, як видно, виконавці, стояли збоку.

Діти чемно відповіли на привітання гостей. Коли всі усілись, почались виступи, якими керувала дівчинка років дванадцяти-тринадцяти. Спочатку йшла деклямація. Діти читали байки Глібова, вірші Шевченка, а найбільше вірші Олеся. Деклямували діти з почуттям і дуже виразно. З особливим задоволенням вислухали Горові вірш Олеся «На болоті спала згряя лебедина». Не можна було припустити, щоб дівчина-підліток, яка читала цей вірш, могла цілком зрозуміти його глибокий і трагічний зміст. Але видно було, що Харитина Данилівна, яка керувала дітьми, допомогла дівчині відчувати його красу і передати його настрій.

Між деклямаціями віршів співав дитячий хор. Співали дитячих пісень і деякі композиції Верховини. В кінці вечірки були гри зі співами: «Ой вийтеся, огірочки» та ін.

Нічого оригінального в вечірці не було. Але присмно вражав веселий настрій дітей, атмосфера повної любови й довір'я до своїх виховниць, особливо до Харитини Данилівни. Наче ці діти й не були безпритульними.

Горовий звернув увагу на те, що майже всі діти виглядали здоровими і були порівнююче добре одягненими. Він бував у Полтаві в дитячих будинках і в колекторі, де бачив багато дітей хворих і обідраних.

— Як ви досягаєте того, що ваші діти мають такий гарний вигляд? — запитав він «тьотю Харитю». — Так наче це не в часи революції й громадянської війни...

— А це дуже просто. Я керуюсь євангельським правилом: «Шукайте й найдете, стукайте й відчинять вам». І я шукаю й стукаю. Доводиться іноді двічі на день ходити до виконкому, вислуховувати образи, але я не звертаю на це уваги... по-десять разів прошу, і мені не сором, бо це не для мене, а для дітей.

Після того Горовий частенько бував у дитячому будинку й приглядався до роботи Харитини Данилівни. Де секрет її великого успіху? Як сталося, що нещасні безпритульники, які зазнали бруду і жорстокости життя, знову стали дітьми веселими, жвавими і довірливими? Як зуміла ця жінка привернути до себе серця, що з них, здавалось, назавжди відлетіли почуття ніжності й довір'я?

І коли він думав над цим, йому мимоволі згадувався великий педагог Пестальюцці і організований ним притулок для сиріт у Станці. Там теж були зібрані діти, що їх спотворили злидні й людська жорстокість, — а великий педагог наповнив їх душі чистою дитячою радістю, запалив їх високими почуттями вдячності й альтруїзму. Згадувались Горовому і слова геніяльного педагога: «Рука моя лежала в їх руках, серце моє спочивало в їх серцях... Їх радощі були моїми радощами, їх горе було моїм горем... Я завжди був з ними... Коли вони хворіли, я був при них».

Так, тасмниця успіху »тьоті Хариті« — у безмежній любові до дітей, у любові не сентиментальній, а дійовій і палкій. Вона вся, без решти, віддавалась дітям, і вони відповідали їй тим же. Душі їх розкривались, вони бачили зовсім інший світ, цілком протилежний тому, до якого вони звикли. Цей новий світ вражав їх своєю красою, і вони з радістю вступили до нього. Контраст світів тільки збільшував цю радість.

Коли Горовий тепер згадує Харитину Данилівну, цього дійсно талановитого педагога, його бере жаль, що він, зайнятий своєю роботою, не з достатньою глибиною дослідив її педагогічну діяльність. Це — педагог з Божої милости, мистець найвищого роду мистецтва. Як у талановитого поета пісня вільно ллється з глибини його душі, так педагогічна діяльність була природним виявом її люблячого, ніжного серця. Це була своєрідна інтуїція, що її може сама »тьотя Харитя« не зовсім усвідомлювала. Але таке усвідомлення потрібне для тих, хто не обдарований так, як вона педагогічним талантом, і мусить свідомо й методично оволодіти технікою високого й трудного педагогічного мистецтва.

Відвідини дитячого будинка піднесли у Горового віру в свою справу й майбутнє України.

— Чи не відчула ти, — казав він своїй дружині, — що існують два різні світи: світ руїни, брутальності, жорстокої ненависти, світ смоляг, дроботків, з їхніми виконками й комнезамами, і світ творчої роботи, самовідданості, гуманності, світ »тьоті Хариті« і їй подібних? Я певен, що другий світ візьме гору над першим. Смоляги роблять своє діло, а »тьоті Хариті« своє... Кінець-кінцем руїна скінчиться, почнеться творча робота, а вона можлива тільки на національному ґрунті«.

Скрута

Навесні вернулись додому дві менші доньки Горового, що дотепер жили у родичів у Маячці. Зібралась уся родина. Коли раніш життя було скрутне, то тепер стало ще скрутіше. »Продразв'юрстка«, большевицькі продовольчі загони, комнезами доценту зруйнували добробут українських селян, особливо заможних... А до цього ще треба додати великі валки голодних людей, що сунули в Україну з Надволжя. Ціни на все росли. На базарі в Біликах хлібина коштувала 5 мільярдів. Харчі можна було дістати тільки вимінявши їх на одягу, взуття, або на якісь інші речі.

А до того ще й платню, що її мали одержувати педагоги, треба було вивиривати від Кобеляцького відділу освіти. За платнею мусів їздити Горовий особисто в Кобеляки. Там він спочатку повинен був прочитати лекцію місцевому учительству на якусь педагогічну тему, і тільки після цього большевицьке начальство виписувало платню. Щоправда, при цьому воно іноді видавало зі склепів мішок-два віаса або ячменю, що було вже великим щастям... Привозили харчі для педагогів студенти, але цього було дуже мало. Родина Горового голодувала. Щоб якось прожити, дружина його купувала на базарі макуху з льону, мішала її з мукою і пекла хліб. Він здавався дуже смачним, але його було дуже мало. Доводилось видавати його точно розрахованими мініатюрними порціями.

ми... Навесні борщ варили з кропивою, використовуючи її якнайбільше. Становище з харчами трохи покращало, коли на допомогу населенню прийшло американське товариство АРА. Воно роздавало деякі продукти і в першу чергу кукурудзяну крупу, що її місцеві люди теж називали «арою». Вона здавалась не гіршою за риж, і це була вже розкіш. Але «ара» йшла переважно для дитячого будинку. Педагогам її доставалось мало, а потім її і зовсім перестали видавати. Горовий не відчував занепаду сил: можливо, що його підтримувало захоплення працею, але він зі смутком помічав, як страждають його дружина й діти. Вони до останньої міри схудли і зблідли, особливо старша донька. Їй було вже 16 років, організм вимагав поживи для росту, а поживи не було. Виникла небезпека туберкульози... Треба було шукати якогось виходу.

»Добрий господар«

Ще ідучи в Білики, Горовий мріяв про те, що заведе тут пришкільне господарство, подібне до того, яке було на Шведській Могилі. Керували ним переважно педагогічні мотиви: прагнення об'єднати теоретичне навчання з практикою, так виховувати майбутніх сільських учителів, щоб вони разом з тим були й науково освіченими господарями. В тих умовах, у яких опинилися педагоги в Біликах, організація пришкільного господарства була потрібна і з чисто практичних міркувань. Пляни Горового гаряче підтримував Семен Д. Щоб реалізувати їх, треба було перш за все одержати від виконкому землю. Здавалося, що це було дуже легкою справою. Через »продразв'яорстку« багато заможних селян відмовилися від землі. Значна частина білицького селянства звикла жити з курортників і не дуже ганялася за землею. Тому багато землі залишилося без господарів. Але виконкомці, особливо Смоляга, не долюблювали курсів і неохоче йшли їм на руку. Довелось багато разів ходити до виконкому, навіть з'їздити до Полтави, щоб звідти вплинути на сільське начальство. Кінець-кінцем воно пообіцяло, що земля буде дана з тією умовою, що вона не лежатиме марно, а буде як слід оброблена. Залишалося тепер дістати сільсько-господарський інвентар. Якраз у цей час залишив Білики і перейшов у Полтаву заступник Горового, професор Олександр Бузинний. Треба було іншого заступника. Горовий довго радився у цій справі з Семеном Д., і вони вирішили, що майбутній заступник має взяти на себе керівництво господарством, щоб дати Горовому можливість цілком віддатися справі навчання. Перебираючи різних кандидатів, вони зупинилися на Супрунєнкові, що до революції керував вищою початковою школою в одному із сіл на Кобеляччині і придбав репутацію доброго господаря. Семен Д. поїхав до нього з листом від Горового. Супрунєнко погодився зайняти посаду заступника керівника курсів і в скорому часі приїхав до Білик. Це був досить високий чоловік, років під сорок, ставний, солідний на вигляд і в розмові. Одно тільки не подобалося Горовому, що, як він довідався від Д., Супрунєнко покинув свою жінку і родину і приїхав з якоюсь молодого панєю. »Родина розпадається, — подумав Горовий, — новий побут увиходить у свої права. А проте це справа самого Супрунєнка. У всякому разі тепер можна бути певним, що шкільне господарство буде налагоджене...«

Зі спокійним серцем Горовий віддався суто педагогічній роботі, а господарством зайнялися Супруненко і Д. Треба було вже приступати до оранки. Воли були: їх було приведено з Полтави. Залишалося дістати принаймні плуг і борону. Крім того, треба було дістати сіна для волів, бо запас його вже кінчався. Супруненко обіцяв все це полагодити.

Одного разу ранком Горовий поїхав у Полтаву. Надвечір вернувся додому. Дорога йшла біля садиби, де жив Супруненко. Той стояв на перелазі, як видно, чекаючи Горового.

— Я вже все полагодив, — весело закричав він до Горового.

— Як саме? — запитав Горовий, радіючи, що справа з господарством на доброму шляху.

— Віддав воли у виконком, — заявив Супруненко, ніби сповіщав про щось дуже мудре й приємне.

Горовий нічого йому не відповів, тільки звернув увагу на те, що земля в садибі Супруненка була виорана й заволочена.

Так «геніяльно» розв'язав Супруненко господарську проблему.

Проживши в Біликах літо, восени він перейшов у Полтаву на посаду керівника третьої трудової школи, що містилася в будинку бувшої класичної гімназії. Ні Горовий, ні студенти не жаліли за ним.

Школа стає культурним осередком на селі

Навчання на педкурсах йшло своєю чергою. Студенти працювали все з більшим і більшим захопленням: ретельно відвідували лекції, працювали в пришкільних кабінетах, читали книжки, писали реферати, дебатували на наукові й педагогічні теми. Приємно було спостерігати, як ці селянські хлопці й дівчата, не пориваючи зв'язків з селом, робляться освіченими, інтелігентними людьми, як поширюється й поглиблюється їхній світогляд, як виникають нові й нові культурні інтереси. І цей ріст мав цілком природний, органічний характер. На цій рідній, родючій землі вирости вони, впоїли в себе українські традиції, здорову селянську мораль, вирости серед упертої праці на селі, і тепер, стоячи твердо на селянському ґрунті, засвоюють кращі здобутки всесвітньої і своєї української культури. Але наука не творить цілоти життя. Велику роль в ньому має й мистецтво, а особливо в житті українського народу. Мистецтво, зокрема пісня, квітли й на Шведській Могилі. Там вони задовольняли майже виключно естетичні потреби невеликого гуртка людей. Тут, у Біликах, вони мають служити не тільки самим студентам і педагогам, а й численним селянам. А виховна, ушляхетнююча сила мистецтва дуже велика...

Серед студентів знайшлися достатні сили для розгортання мистецької роботи. Значна частина їх любила й вміла співати. Серед дівчат визначалася своїм прекрасним сопрано Прися Сідак, серед хлопців — приємним сильним баритоном — студент К. і звучним баритональним тенором Сапсай Дмитро. Знайшлося немало й студентів обдарованих специфічними здібностями. Під керівництвом Івана Григоровича Сидоренка почав енергійно працювати хор, під керівництвом Сапсая — драматичний гурток.

Першою пробою сил було Шевченківське свято. В гарно убраній, прикрашеній рушниками з великим портретом поета на передній стіні, залі зібралось чимало селян. Уже перша урочиста пісня «Як умру, то поховайте», справила на селян, що до цього часу в своїй більшості чули лише сільські хори, надзвичайно сильне враження.

Далі йшли твори наших композиторів, як кантата «Б'ють пороги», виконана з великою міццю і піднесенням. Сильне враження справили і сольоспіви, як «Гетьмани, гетьмани» у виконанні студента К. В кінці урочистого вечора були поставлені сцена із «Назара Стодолі» і «Вечорниці» Ніщинського.

Вечір справив на селян дуже гарне і сильне враження. Школа зразу виросла в їх очах. Молодь почала часто відвідувати шкільні вечірки, бувала на співанках, учні старших клас семірічки мріяли після закінчення останньої вступити до педагогічних курсів.

У скорому часі після Шевченківського вечора студенти дали виставу. Вона теж зібрала багато глядачів і пройшла з великим успіхом. Добра слава про Білицький студентський хор пішла по навколишніх селах. З них приходила селянська молодь, щоб послухати співів і подивитися на вистави. Виїздив хор і в сусіднє велике село Нові Санжари. Концерт і тут справив сильне й приємне враження. На концерті було й большевицьке начальство і між ними секретар «ком'ячейки». Це була досить грамотна людина. В балакці його зі мною виявилось, що він розуміє суто національний характер концерту, хоч це й не відповідало большевицькій політиці в галузі культури. Але він дав відчуття, що шкодити роботі педагогічних курсів не буде, коли тільки вона не виходитиме за певні межі. Видно концерт зворушив у нього глибоко заховане національне почуття.

Виступали студенти і з рефератами, і то не тільки в шкільному приміщенні, а і в народному домі. Тут не все так проходило гладко, як на концертах і виставах. Одного разу студент В. читав доповідь на тему: «Борис Грінченко, як письменник і громадський діяч». Між студентами був і М., що працював у ЧК. Це був неосвічений, але нахабний і самовпевнений парубійко. До революції він побував на Донбасі і засвоїв там російсько-український жаргон. Парубійко був тієї думки, що це і є справжня большевицька мова. Після реферату він підійшов до Горового і в тоні погрози зауважив.

— Не подобається мені оцей ваш В.

— Що вам саме не подобається?

— Дуже круто балакає... Такі все слова вживає... Круті, не большевицькі.

Видно було, що він не розумів самого змісту промови, але відчув, що вона має в собі щось антибольшевицьке.

Горовий намагався переконати його, що В. промовляв звичайною українською мовою, якою тепер пишуть книжки й газети, якої вживають у всіх школах і на всіх зібраннях в Україні. Він трохи притих, але видно було, що деякі сумніви у нього залишились.

»Виховання« мас і грабіж

В кінці квітня Горовий зайшов до дитячого будинку. В кімнаті Харитини Данилівни він побачив двох дуже гарненьких дівчаток. Одній було років десять, другій — років дванадцять. У дівчаток вражали очі — чорні, великі, глибокі. Обидві вони були заплакані і мали переляканий, навіть приголомшений вигляд, особливо старша з них.

— Не плач, Танюсю, — потішала її Харитина Данилівна. У нас тут буде тобі добре... тут багато хлопців і дівчат... будете гратись... учитись будете...

— Що таке сталося? — спитав Горовий.

Але Харитина Данилівна не відповіла йому і потішала далі дівчаток.

— У нас тут багато книжечок гарних... Ось ходім, я поведу тебе до дівчаток... Почекайте мене трохи, — звернулась вона до Горового — я скоро повернусь.

Хвилини через десять вона вернулась до кімнати.

— Що сталося? — знову спитав Горовий. Уже по тому, що ви мені не відповіли, я бачу, що сталося щось дуже сумне.

Харитина Данилівна розплакалась.

— Жак, що робиться... Чи це люди, чи звірі?.. Уявіть собі.. вивели на вигін всю родину, на очах людей розстріляли всіх дорослих: і чоловіків і жінок... а дітей сюди привезли... Тільки парубок вирвався і втік... стріляли та не поцілили... А майно все між собою поділили.

— Хто ж це зробив і за що?

— Хто ж зробив? Та наше ж начальство... Смоляга, Рибка, Дроботько, і наш Кондратюк брав участь... А ще учитель називається... Грабіжники, бандити.

— Все ж таки за що їх розстріляли, за яку провину?

— Яка там провина? Були собі добрі господарі, працювали й жили не в злиднях... Треба було їх знищити... Наклали »продразв'орстку« три тисячі пудів. Люди ніколи не мали стільки хліба, не вивезли та ще й при сусідах поскаржилися на здирство. Цього було досить. Зразу показовий суд і розстріл, щоб люди боялися... Так багатьох уже розстріляли... Народ тремтить і писнути не сміє, а вони наживаються.

Месник

Через кілька днів з болота, що широко розляглося над Ворсклою, кілометрів за два від Білик, почулись рушничні постріли. Люди висипали на вулицю.

— То Миколу Борта міліція ловить, — сказав хтось. Він там засів у болоті на човні.

Стрілянина тяглась досить довго, нарешті припинилась. Через якусь годину по селу пронеслася чутка: »Дроботька вбито... Микола Борт поцілив«...

На другий день були урочисті похорони Дроботька. За труною несли червоні прапори, співали революційних пісень. Над могилою промовляли Рибка, Смоляга, Кондратюк. Всі промовці називали Дроботька героєм революції, що загинув від клясового ворога на бойовому посту і закли-

кали до кривавої помсти. В голосах промовців відчувалася лють і разом з тим і страх.

Днів через три з північного сходу від Білик, де проходила залізниця на Полтаву, почувлись гарматні вибухи. На квартиру до Горового прибіг переляканий керівник кобеляцького відділу освіти.

— Юрію Петрович, дозвольте мені деякий час перебути у вас, — заговорив він схвильовано. Мабуть махнівці наступають... До вас вони напевно не придуть... Я збирався їхати в Полтаву, а тут така історія.

До гарматніх вибухів приєдналась густа кулеметна стрілянина. Потім все стихло. Почекавши ще якихось півгодини, керівник відділу освіти залишив приміщення Горових.

Виявилось, що то з Полтави було вислано броневика обстріляти болото. Ще через тиждень пішла чутка, що Миколу Борту знайдено на болоті мертвим у човні.

Махнівці

Через деякий час збоку Полтави знову залунали рушничні постріли. Тепер вже майже ніхто в Біликах не звернув на них уваги. Але того ж таки дня біличани довідались, що на залізничній лінії між станціями Ліщинівка і Нові Санжари група кіннотчиків-махнівців зупинила потяг, вивела із вагонів і розстріляла декілька чоловік, у тому числі новопризначеного начальника міліції, і поїхала далі.

Тяжка праця

Матеріальний стан родини Горового ставав все тяжчим. Виглядів на краще майбутнє не було. Залишалась надія на власні руки. Ще в квітні Горовий одержав від виконкому невеликий город у Біликах і десятину землі кілометрів за шість від села. Батьки студентів безкоштовно виорали землю. В кінці квітня родина Горового посадила город. На полі він вирішив посадити кукурудзу, бо земля лежала в балочці і здавалась дуже придатною для цієї культури. Щоб забезпечити родині харчування і на літо, Горовий випросив під баштан з півдесятини землі на горбі під самими Біликами.

Днів через десять після посадки кукурудзи він пішов подивитись на сходи... Згори поглянув на своє поле і широко розкрив очі. Поле густо зеленіло, наче вкрите доброю озиминою. Швидко збіг він униз і побачив, що то зелене вівсюг. Тепер тільки зрозумів Юрій Петрович, чому ніхто з хуторян не обробляв цього поля і чому легко й охоче віддали його йому. Згадав він й іронічну усмішку керівника земельного відділу, коли той призначив йому поле... Посміялись товариші з інтелігента... Але тут заговорила природна упертість. Треба довести, що інтелігенти вміють працювати... Для Горового було ясно, що виполоти сапами десятину, густо порослу вівсюгом, річ неможлива. Треба шукати іншого способу. Того ж вечора він дістав ручний полільник системи «плянет», а на другий день рано з дружиною і дітьми пішов на поле. Праця була дуже тяжка. Спочатку треба було між рядками кукурудзи пройти плянетом, а потім дружина й діти прополювали рядки сапами. Ножі «плянету» з трудом різали густе коріння вівсюгу. Треба було напружувати

всі сили... Піт вкривав чоло, але упертість брала верх, і Горовий все рухався і рухався вперед. Сонце уже підбилося високо і пекло стомлене тіло, а Юрій Петрович все працював, не дозволяючи собі й думати про відпочинок. Раптом він почув гучний регіт... Підвів голову і на горбку побачив групу хуторян, що дивились на нього й сміялись. Високий плечистий чоловік, років тридцяти-тридцяти п'яти, широкими кроками сховався вниз, прямуючи до Горового.

— Ану, давайте я поспробую, — з іронічною усмішкою звернувся він до Юрія Петровича.

Селянин взявся за ручки «планета», швидко-швидко пішов уперед. Але хвилини через три рухи його стали повільніші й повільніші. Він з трудом дійшов до кінця рядка й зупинився.

— Хай йому грець, — сказав він. Воно таки справді важка робота... Виходить, що ми таки даремно з вас сміялися.

— Чого ви власне сміялись? Що ж тут смішного, коли чоловік працює?

— Та воно, по правді кажучи, ми й не з того сміялись, що ви працюєте... на вас, звиняйте, одяга трохи не підходяща... пан не пан, жид не жид... Та й взуття, звиняйте, не хворменне... Де ви його таке дістали?

Тепер тільки Горовий звернув увагу на свою одягу і зрозумів, що вона дійсно «непідходяща й нехворменна». На ньому був старий чорний сюрдук, що його до революції він одягав ідучи в театр або на якусь звану вечірку, на голові такий же старий капелюх, а на ногах капці, сплетені дружиною з валу. Все це — дійсно одно до одного не пасувало. Але що ж поробиш? Коли люди мруть з голоду, про одягу годі мріяти.

По заході сонця скінчили роботу. Дружина пішла додому, а Горовий упростався з дітьми на нічліг до одного з хуторян. Їх примістили в окремій хатинці. Вкрай зморені діти сразу ж полягали на полу й поспнули. Горовий довго не спав. Перевтома з'єдналась із нервовим збудженням. Обривки думок роїлись у голові, змінюючи одна одну. Зіпсували більше життя, та нічого не поробиш... Поглянув на дітей, що скорчившись спали на полу. В присмерку було видно худенькі, зморщені обличчя. До сліз стало жалко їх... Згадалось минуле... Чи міг Горовий навіть подумати, що їх чекає така доля? Ще в чотирнадцятому році, перед війною, він розпланував своє майбутнє. Щоліта — поїздка зо всією родиною в Швейцарію... Там діти будуть відвідувати дитячий садок і вчитись чужих мов... А там освіта в середній і високій школі... І все це були не мрії, а пляни, що їх легко можна було здійснити, бо платня вчителя середньої школи при наполегливості й розумній ощадності давала всі можливості до цього... І кому стало легше від того, що його життя, життя багатьох тисяч таких, як він, зіпсоване? Чи виграли селяни, навіть найбідніші? Він згадав свого сусіда по селу, Касяна, що не мав зовсім землі і служив в панській економії, підчищав і замітав доріжки у парку. Тяжке було його життя, але ні він, ні його досить численна родина не голодували і були, хоч і бідненько, вдягнені й обуті... А головне, вони не тремтіли за своє життя.

Після короткого й важкого сну Горовий прокинувся і побудив дітей. Діти з трудом встали, пішли з ним на працю... Коли сонце підбилося

вгору, прийшла дружина й принесла убогий сніданок... П'ять днів пололи кукурудзу. А днів через десять вона знову вкрилась вівсюгом. Чотири рази сплювали поле, але тепер воно стояло чисте, від бур'яну. Розкішна зелена кукурудза рівними рядами стояла на ньому.

З баштаном роботи було значно менше. А все це дуже стомило й виснажило родину, особливо дітей.

Конференція керівників високих шкіл

В липні Горовий одержав повідомлення про конференцію наукових робітників у Харкові. Треба було їхати, але в чому? Особливо це турбувало його дружину, яка дуже не хотіла, щоб її чоловік був предметом глузування.

— Ну, що ти обуєш на ноги? То селяни з тебе глузували, а тепер глузуватимуть колеги.

— Не бійсь, не глузуватимуть, — упевнено заспокоїв Горовий дружину. То селяни ходять обути, а інтелігенція в більшості боса.

Дружина виплела Юрію Петровичу нові капці з валу і підшила під них дебелу підощву з мішка. Взявши трохи харчів на дорогу, він поїхав. Зі станції пішов до народного комісаріату освіти. Тут же у великій залі відбувалась і конференція. Сподівання Горового не справдились. Всі співучасники конференції були взуті в шкіряні черевики, він лиш один був у капцях з валу. Але ніхто не звернув на це уваги, або не подав вигляду на це. На конференції він зустрів свого колишнього професора філософії Тихомирова, під керівництвом якого писав кандидатську дисертацію. Він тепер був ректором Ніженського педагогічного інституту. Зустріч була сердечна. Тихомирів висловив задоволення, що його колишній учень стоїть на чолі педагогічної школи.

На конференції виступив з короткою офіційною промовою заступник комісара освіти латиш Ряппо. Він привітав учасників конференції й побажав їм успіхів у розбудові високої освіти на засадах марксизму і на користь пролетаріату. Ряппо справив на Горового враження людини енергійної, упертої, але не досить інтелігентної.

Досить довгу доповідь виголосив Семенковський на тему «Матеріалізм і ідеалізм, як світоглядні системи». Доповідь визначалась досить високими зовнішніми рисами. Вона була систематично й послідовно побудована, мова була ясна й літературно правильна. Виголошена була доповідь виразно. Але зміст промови Горовому не подобався. Це був поверховий виклад поглядів найбільш відомих філософів-ідеалістів і така ж поверхова пропаганда марксизму.

— Як вам сподобалась доповідь Семенковського? — спитав Горового Тихомирів.

— По правді кажучи, не дуже. Вона занадто елементарна. Така доповідь мала б сенс, коли б її виголосили на публічній лекції, але не на конференції, де зібранись наукові робітники. Все, що сказав Семенковський, для них давно вже відомі істини.

— Ви помиляєтесь, — заперечив Тихомирів. Для вас все, що говорив Семенковський, елементарні істини, бо ви спеціально студіювали філосо-

фію. Але для більшості учасників конференції тут багато дечого нового, особливо щодо марксизму, який тепер стає за основу освіти й політики.

У словах Тихомирова, а особливо в тоні його розмови, Горовий відчув, що він співчував марксизмові. Це засмутило, але не здивувало його. Горовий згадав, що Тихомирів, ще будучи професором московської богословської академії, співчував матеріялізмові й не ховався з тим. Коли Юрій Петрович одного разу звернувся до нього за порадами в справі дисертації і вжив виразу «психологія святих», Тихомирів висміяв його й іронічно запитав: «А хто це такі святі?»

Учасників конференції розмістили у двох найкращих готелях Харкова. Коли подали вечерю, більшість були здивовані. Вони давно вже нічого подібного не їли... Здавалось, що вони із большевицьких злиднів перенеслися в старі часи, коли склепи були завалені продуктами, а їдальні в готелях могли задовольнити найвищого смаку...

На другий день на конференції обмірковувались переважно педагогічні питання. Виступав відомий методист-природник Ягодовський з доповіддю про постановку природознавства у високій школі. Виступав Горовий з промовою про творчу школу, про виховання в учнів активності й ініціативи... Робота конференції не обійшлась без інцидентів. Виступив з доповіддю досить відомий педагог Музиченко. Він промовляв про нові течії в педагогіці, про Шарельмана, Гансберга, згадав також Гербарта, доводячи, що його погляди й тепер ще не втратили своєї актуальності. Проти деяких тверджень Музиченка виступав український педагог Я. Чепіга. Музиченка ніби щось укусило. Він загубив рівновагу, назвав Чепігу вискоккою і неуком. У його словах звучала не тільки неповага, а й презирство до свого опонента, що був колись народним учителем. Чепіга теж відповів йому у різкому тоні. Все це справило на присутніх неприємне враження. Більшість була не на боці Музиченка, хоч і визнавала його за солідного педагога-теоретика і талановитого педагога-практика.

Під час перерви було оголошено, що учасники конференції можуть удержувати командировочні гроші. Сума, що її одержав Горовий, здивувала його, як несподіванка. Хоч совєтські гроші дуже упали в ціні, але він одержав так багато грошей, що за них можна було щось купити. На другий день зранку Горовий пішов на базар і купив собі шкіряні черевики. В нього ще залишилась достатня кількість грошей.

Коли Горовий вертався додому, то задумався над тим, з якою метою була скликана конференція. Певного, чіткого пляну вона не мала, жодного конкретного питання не вирішила. Отже, вона могла мати такі завдання: 1) притягти на бік большевиків керівників високих шкіл і наукових робітників, 2) пропагувати серед них ідеї марксизму і 3) виявити, на кого між науковими робітниками можна опертись, а кого треба тримати під підозрою.

(Далі буде)

Н. ГЕРКЕН-РУСОВА

ВАРКА-ПЕРЕВІЗНИЦЯ

(Спогад у сорокліття революції, або як постав один із перших козацьких загонів на Канівщині)

Дніпро... стільки писалося про нього, чудового і величавого, починаючи від Геродота і Константина Багрянородного, візантійського імператора і мандрівника, що відпочивав під великим дубом у гирлі Дніпра, милуючись красою славного Данапріса-Бористену. Від них до Гоголя і Шевченка так багато і прекрасно написано про нього, що тяжко щось сказати, не піддавши чарам їх неповторної уяви. Образ нашої великої ріки, основи-осі нашої країни, з її таємничою течією життя, широкою, сильною, трагічною, з її прямуванням до Козацького, стародавнього Русько-Евксінського Понту — Чорного моря, царства Нептуна-Посейдона, чий Тризуб, символ влади, ще за часів Атлантиди ввійшов у нашу національну геральдику, — цей образ спонукає мене сказати і своє слово в містеріяльній символіці стародавнього мистецтва.

Це мистецтво і його ідеї походять з джерел і мудрости елліністичної культури. В якійсь музейній вітрині у Греції, на одній стародавній вазі, з часів і типу раннього корінтського стилю, в малюнках, розповідається дивна і цікава алегорична історія: Нептун Евксінський приймає підвладні йому ріки — Дунай, Дніпро, Дон і Кубань, які символічно представлені образами колісниць із впряженими в них кіньми. Коні й колісники в буйнім леті. Керують ними постаті крилатих геніїв, що тримають у руках округлі дзеркала, з металевих гладких і блискучих дисків, — теж символ, бо ніщо в мистецтві прадавніх і давніх епох не обходиться без символів. Прикмети, питомі коням колісниць, відображуються в дзеркалах, у яких перехресно відбиваються прикмети геніїв і коней. Про це оповідає, лаконічно і мудро, грецький напис на вазі, що орнаментує й оформлює групи колісниць, заповнюючи простір довкола них. Напис, що оточує групу коней колісниці Данапріса (Дніпра), ясний і простий, і кожен кінь має свою назву: «Величавий», «Могутній», «Суворий» і «Славний». Чи не треба в тих назвах шукати назв деяких порогів Дніпрових?

Ось з якими рисами був знаний Дніпро і, можливо, його головні гирла. Ці прикмети провідний геній містеріяльно відбиває у своєї псіхе, одночасно віддзеркалюючи себе на гіпосоїдальних фігурах, якими він кермує.

Вдумуючись у містерію цих образів, вглиблюючись у ній, — відчуваєш їх таємний сенс і їх правду, традиційність певних

феноменів. Стає таким ясным, чому наша козащина — це во-йовниче лицарство — постало власне на Дніпрі, відбиваючи у своїм образі ці самі риси: «могутність, суворість, велич і славу». Зрозумілим стає, чому всі наші героїчні думи і пісні (особливо в інтерпретації Шевченка) бrenять славою Дніпра; чому наші відвічні вороги з усією своєю диявольською силою намагаються нищити не лише нас, але і Дніпро, запрягаючи і його в окови »Дніпрельстанів«, затоплюючи самий спогад про ту символіку, щоб і духу не лишилося ні від Великого Лугу, ні від Запорозької Січі, нищучи всю величаву містику Дніпра.

А в нас? Хіба не забули ми давно, що Дніпро — це наші »свя-ті води«, наші »чисті води«? Що це джерело нашої сили і слави, що це священна »жива вода« нашої національної правди? Що це наш Ніл, наш Ганг, наш Йордан? Чи ж можна говорити про Дніпро в тонах ліричних елегій, чи в стилі ніжної жалісної лі-таниї? Певне що ні!

Але можна говорити про його дух, який завжди кличе до ле-гендарних лицарських чинів, князівських і козацьких нащадків на його берегах.

Донька Дніпра

Варка була не з селян, а з козаків. — »Я козацького роду!« — гордо казала вона, струшуючи головою і високо відкидаючи її вгору. В її русі було щось від непокірності молодого і дикого коня. При цьому її темносірі очі, під чорними дугастими бровами, задикувато виблискували разом з зубами, обрамленими різко закресленими устами. Чорна коса, туго заплетена, і гладко зачесане на голові волосся, темне і блискуче, — все це разом створювало променистий образ.

Чи вона була гарна? Мені здавалося, що так. У ній нічого не було солодкого, розманіженого, нічого зі звичайної канонічної хліборобської краси, але була вона чарівна своєю мужньою жіно-чістю, якщо так можна сказати: шляхетне з'єднання дівочої м'я-кості і мужньої постави. Потім я не раз спостерігала це в жінок козацької Задунайської Добруджі. Висока, струнка і звинна, бу-ла вона, проте, якась округла, пружна і тверда. Весела, жвава, дотепна, вона швидко схоплювала в інших основне, смішне чи важливе. Одночасно була і насмішкливою, і доброю. Природ-ний гумор органічно еднався в ній з чуйністю і якоюсь особли-вою, вродженою делікатністю. Кажуть, що це питоме »кращим« з нашого народу. Але вона могла бути теж гострою і загонис-тою. Головне ж, що вона була смілива, правдива і віддана. Їй можна було довіритися, так само як і її матері. Про це не раз говорила моя баба-тітка, жінка старих суворих правил і мора-лі, з типу ліберальних поміщиць. Фактично вона й виховала Варку, коли в тої при породах померла мати. Того літнього га-рячого дня новонароджену Варку обмили просто у Дніпрі жін-ки, що допомагали їй прийти на цей світ, а матері — одійти на

другий. Дніпровою водою і охрестив тоді ж Варку в діжці з-під живої риби священик, що приїхав ховати і одспівувати її матір у хатину під Дніпровою кручею. Ця хатина належала Варчиному батькові — рибалці і перевізникові. Через це, а ще й тому, що в перший день її життя Дніпро проспівав їй хвилями, які били об борти човна, свою першу колискову пісню, — Варка, ще дитиною, казала: »Я донька Старого!« — і вказувала на Дніпро, з очима повними радості. — »Це мій Йордан!« — І оповідала, як човен був їй за колиску.

Такою я пригадую Варку з наших дитячих літ.

Спочатку віддали її на село до кормилиці. Потім моя баба-тітка взяла її до свого панського двору. Зробила це в пам'ять матері Варки, яка ще дівчиною була в неї служницею і яку моя баба-тітка дуже любила. Цю любов вона перенесла й на Варку. Прив'язання Варки до моєї баби-тітки було безмежне і гаряче, як до справжньої матері. Тоді ж, на лукаве питання, кого вона більше любить — Дніпро чи »стару пані«, — Варка, вагаючись між тими головними пристрастями свого життя, завжди, після надуми, відповідала: »мабуть таки, що стару паню!« А коли її питали за її батька, то казала: »батька шаную і його слухаюся, бо вони мені батько від Бога«.

Олександра Іванівна (моя баба-тітка) і рибалка Юхим — батько Варки — завжди разом радилися »щодо Варки«, і це створювало в її уяві щось родинне щодо панського двору, батька і моєї баби-тітки. Від неї Варка навчилася грамоти, перших молитов і читати по-слов'янськи Євангеліє. Пізніше моя баба-тітка навчила її віршів Шевченка, історії і географії України та Закону Божого. Цим фактично і закінчилася Варчина освіта. Проте, їй завжди давали книжки.

Олександра Іванівна трималася добрих старосвітських звичаїв і завжди говорила, що для жінок потрібні лиш два стилі освіти: або »інститут благородних дівиць«, або »домашня освіта«. Мораль і знання тоді в обидвох випадках ідуть упарі, а того немає в гімназіях, де лишається в голові »міш-маш« з наук, що його аж забагато. Для душі і морального виховання майже ніякої користі.

Ще дитиною Варка опікувалася батьківською хатою. В зимові місяці жила при моїй бабі-тітці в маєтку, а з весною аж до глибокої осені, часом аж до Різдва, допомагала батькові на »перевозі« і при рибальстві. Вміла плести і направляти сіті, знала як смолити човен, солити рибу, закидати і витягати невід.

Коли Варці сповнилося шіснадцять літ, Олександра Іванівна взяла її з собою у Київ »подивитися«. До Канева доїхали кінсьми, а там — пароплавом. Варка побачила столицю із свого Дніпра, себто з найбільш мальовничого боку. Дивлючись на святі гори, уквітчані золотими церквами, Варка все питала мою бабуньку: »Де стоїть той хрест, що його на цих святих горах апос-

тол Андрій поставив?» Щоб її потішити, Олександра Іванівна показувала їй хрест Св. Володимира, що вже сяяв золотими вогнями в синяві раннього вечора. А Варці здавалося, що вона стоїть «не на землі, а в самім небі межі зірок», і вона хрестилася, дивлячись на нього, і від хвилювання сльози текли по її обличчі.

В Києві баба-тітка «післали» Варку з служницями оглянути Лавру й інші святі церкви, а «самі» повезли її «на театр» до Садовського. Та ще перед тим «показали» їй «ніверситет», де чоловік баби-тітки, «старий пан», студентів «учили»; «показали» і гарний садок проти університету, де грали музики і люди празниково вбрані проходилися, так ніби у свято під церквою. Дуже здивувалася Варка, що велика бронзова постать у сурдугі, але без корони на голові, яка стояла посеред того саду — це цар Микола перший. Варка спочатку думала, що це Шевченко. А як прочитала напис на цоколі золотими літерами на чорнім камені й дізналася, що це не він, то все до баби-тітки присікалася: «А де ж у Києві фігура Шевченка? Як же так, що йому немає пам'ятника в Києві?» Потім дуже зраділа, коли побачила монумент Бобринському, на розі Бібіковського бульвару і Безаківської, недалеко від тюрми. «Це вже напевне Шевченко, бо кому ж як не йому стояти коло в'язниці, щоб в'язням про свою долю сумну нагадувати; а що його на пам'ятнику графом Бобринським називають, так це тому, щоб його не впізнали, але нарід це добре знає. Стоїть, у ряднину загорнувся, видно бідний, але який гордий!» І сплівши вінок, пішла і біля цього пам'ятника поклатала.

Коли ми питали Варку про Київ, в останні роки перед війною, вона завжди, врадувана і сяюча, відповідала: «В Києві що я бачила? Україну бачила, тую, що на святих образках і тую другу, що в Шевченка. Церкви наші святі бачила і козаків у театрі Садовського». Козаки Садовського, в кармазинових жупанах з історичних п'єс, із шабляками й оселедцями, гарні і живі герої особливо чарували її уяву. Хто знає, які потужні і глибоко-органічні відгуки вони збудили в таємницях її козацької душі? Яким чаром сколихнули її дух ці візії козацтва в усій своїй романтиці, і які струни забреніли в її серці, що билосся і пульсувало благородною кров'ю колишнього лицарства? І завжди, згадуючи Київ і говорячи про свої враження, Варка раптом замовкала й задумливо вдивлялася у простори Дніпра, в чудову околицю свого «перевозу» під кручами Канівських гір, пильно вглядалася в стародавні великі, міцні, вікові верби, біля яких тихо хлюпала дніпрові хвилі і сяяла в перлинах живого блискучого срібла, або горіла золотом і червінню у проміннях заходячого сонця, в ті теплі літні вечори, такі блакитносині і чарівно свіжі. Єдині, неповторні вечори першої юності.

Для Варки, як і для нас, не було, здається, тоді більш чудового і улюбленого кутка України, як цей перевіз трохи нижче Канева. Сюди ми приїздили купатися з Угриня, підканівського ма-

етку одного з моїх дядів — маршалка повітової шляхти, земського діяча, зразкового спеціаліста в агрикультурі, знаного на весь канівський повіт.

Коли в такі вечори над Дніпром, після купання і розмов з Варкою, старшою від мене заледве на чотири роки, наступали павзи, я знала, що по цих оповитих сумом і мрійливою таємницею хвилинах мовчанки, неодмінно здійсниться і залле околиці простори міцне й тепле Варчине контральто в якійсь козацькій пісні; і що потім Варка неодмінно скаже: «Ось як би то було гарно, щоб тепер звідкись прилетів козацький загін коней поїти у Дніпрі! От я би на свіжу течію отамки повела коней напувати!»

Все це в моїх очах, і в нашій, дитячій ще уяві, були недосяжні мрії. І Варка нам імпонувала цими мріями, а особливо тим, що сама переїздила Дніпро в маленькім човнику-душогубці, перевозячи людей, коли не було батька чи хлопця, який з ним працював. До того ж вона вміла чудово плавати, поринати, лежати на воді і якось по-риб'ячому поводитися у Дніпрі. Вона перша і мене вчила плавати, співаючи: «Буду плавать і ниряти, доленьки шукати...»

Соціалізм, козацтво і наган

Ми приїздили в канівський маєток гостювати до дяді майже щороку і були дуже заприязнені з Варкою, я і моя кузина Катя.

В час першої війни, яка нас захопила за кордоном у Франції, ми не поверталися в Україну аж три роки. Прожили цей час у Німці і в Парижі. Повернувшись, перед самою революцією, я загостила до баби-тітки на початку липня 1917 року, приїхавши до неї в Угрин, під Каневом. Це вже було по революції.

Зараз по приїзді ми зібралися, як звичайно, на перевозі купатися у Дніпрі. Я дуже раділа зустріччю з Варкою — новою Варкою, як чомусь думала я. І я хвилювалася, бо в ті часи нашої молодости три роки здавалися довжелезним часом...

У Варки в хаті, за маковими коржиками, ми радісно розмовляли. Варка розпитувала, як мені жилося в далеких краях, а потім раптом: — «А з вас тепер така гарна панна вийшла. Зовсім подібні до вашої тітки, на портреті, що висить у старої пані в дворі».

Ця згадка робить мені дуже велику приємність, бо моя тітка в нас уважалася надзвичайно подібною до своєї прабабки Любомирської, яка колись, разом з Роксоляною-Софією Потоцькою, покорила своїми очима і чарами весь Версаль і... Марію Антуанетту, подругами якої вони були, разом з королевою прикрашаючи невеличкі інтимні кола замка Малого Тріанону, а потім... темну в'язницю Тамплю...

Я питаю Варку про неї, про її батька, про село, перевіз і революцію.

Варка оповідає, що на перевозі багато чого змінилось... і на Дніпрі теж, разом з цією «сіцилістичною» революцією; що батько

вже не перевозить тут людей, бо небезпечно стало від усяких »товаришів« — дезертирів і просто москалів-солдатів. Він пішов перевозити до кума на Переяславський перевіз, а Варка сама тут, і людей спроваджує на Переяславський пором, і хату і майно стереже.

— А хіба тобі тут самій не страшно? — питаю я.

— Певно, що боязко часом буває. Повно солдатів і червоних. Але як же і хату і добро покинути? Шкода! Не годиться, бо зараз же все пограбують дезертири всякі, що скрізь швендяють.

І це нам обидвом здається цілком природним у такі часи.

— А ось — каже далі Варка, — майже щовечора приходять хлопці і дівчата з села і ночують у нас, щоб я сама на ніч не залишалася. Тоді в мене весело і гарно. Купаємося, співаємо, підвечіркуємо, а там посідаємо і стиха розмовляємо. Хлопці кажуть, що добре було б тут, у нас таки, загін козацький поставити, щоб боронитися від московської наволочі. Коні є, але зброї нема і немає де дістати. Тих, що з фронту повідпускали, ті без зброї повернулися. Ті, що самі повтікали, трохи зброї мають, але таких мало, та й вони здебільшого не наші. А молоді ще на війні не були, то звідки ж їм зброю взяти? Але хлопці вже командира мають — отамана для свого загону, колишнього прапорщика, сина вчителя покійного. Гарний такий і бравий козак з нього вийшов. — І по павзі: — Коли б то козацьке військо постало, ото була б краса! Про це іноді отак всю ніч і проговорять.

— А революція — питаю я, — про неї теж говорите?

— Ні, — відказує Варка різко і майже злобно, та продовжує тим самим тоном.

Але її перебиває Катя, так само різко й запальливо:

— А ти, Варко, твоїм хлопцям і дівчатам про соціалізм і інтереси робітничо-селянських мас говорила? — Катя злобно дивиться на Варку. — Чи вчорами говорила з ними про це, як я тобі казала?

— Ні, не говорила і не буду говорити! Нащо їм про це говорити, коли вони про інше, про своє думають, а не про ваше. Одно говорять: як би зброю дістати, щоб загін козацький поставити і від червоних зайд боронитися. Нам своє потрібне... А нащо їм соціалізм і всяка погань, що у ваших книжках написана? Досить з нас революції оцієї... Нам не такої треба, як ваші книжки пишуть і ви говорите, а другої, своєї...

Вперто брешуть слова і твердо кинутий погляд блищить напружено й зловісно, і гостро й запальливо; загонисто й роздратовано Варка зненацька кидає Каті:

— Нащо нам ваша революція московська? Я цю вашу революцію досить бачила. То не наша! — вперто повторює Варка. — Як сюди приходять червоні, то зараз скандалять і грозять. І то все якісь кацапи з В'ятської чи Костромської губернії. Біда з ними! Не хочу їх перевозити, а вони лаються по-московськи,

але я таки з ними на Дніпро не поїду! Ще десь в очеретах знасилують...

— А їх тут багато у вас вештається? — питаю я.

— Та всюди повно всякої шантрапи. А ось як наші прийдуть, то по-людському говорять і чемно просять: »Ану, чорнобривко, перевезеш нас, козаків, то спасибі скажемо!« Ну, таких, своїх, я завжди перевозжу, особливо як скажуть, що вони козаки. Ось такий один козак подарував мені пістоля свого і набоїв до нього повну хустку. Казав: »Тобі, дівчині, теж може придатися, на перевозі ти сама цілий день, а червоної московської наволочі тут багато вештається!« Та й навчив, як стріляти, сам показав.

Варка схоплюється і біжить до своєї хати, потім вертається, червона і схвильована, і простягає нам макітру:

— Дивіться! Дивіться! Бачите?

І ми уважно слідкуємо за рухами її рук, що ставлять макітру на пісок коло нас і розгортають захований у ганчірку з старого рушника чорний, блискучий офіцерський наган, а на дні макітри виблискують набої до нього.

— Бачите?! — і Варка, схвильована і видно дуже щаслива, пишається перед нами своїм скарбом.

Кузина Катя робить гримасу:

— А ти що, хіба справді стріляти вмієш?

— Вмію! — говорить запально Варка, — і то не згірше вас.

І щоб довести це, збиває якусь бляшанку, в п'ятак завбільшки, що виблискує на сонці серед грузу між хвиль сіток, розтягнутих на жердах біля води.

— А тут яких двадцять п'ять кроків хіба буде! — насмішливо кидає Катя.

— Ба, більше! — гордо відбиває Варка. — От самі порахуйте!

Але Катя лежить вигідно на пледі і не хоче вставати. Вона відпочиває після купання і має явний настрій дражнити Варку і мене.

— А чи тобі хоча сподобалися книги, що я останнього разу тобі залишила? Чи ти їх зрозуміла? — питає Катя, прижмурює для важности очі і дивиться кудись у простори, явно підкреслюючи, що наша розмова з Варкою про стрільбу її не цікавить.

— Ну, що ж ти не відповідаєш? Сподобалися книжки?

— Ні! — сухо і рішуче відповідає Варка. — Ні, зовсім не сподобалися. І любовно загортає свій наган у ганчірку і укладає його в макітру.

— Ти їх просто не читала? — говорить знов Катя, — і не бреши, чуєш?

— Читала!

— Ну, то не зрозуміла!

— Зрозуміла, що вони погані і що читати таких книжок більш не буду, не хочу. Стара ваша бабця такого мене не вчила, отже такого мені й не треба, бо вона всього, що корисне, мене вчила.

— Ну, знайшла теж чим хвалитися. Бабушка в політиці і соціалізмі ніяк не розуміється. Вона старих понять.

І Катя робить презирливу міну.

— Нехай і старих, але добрих, напевне добрих, — гостро відризує Варка. — А про стару паню нікому і вам не дозволю говорити непоштиво. Краще мовчіть!

І вона любовно вносить у хату свою макітру з скарбом козацької зброї.

Наші гувернантки просять нас пити чай. Покоївка Ксеня розкладає скатертину і виймає з кошика посуд і харчі.

— Що це за книги про які ти говорила з Варкою? — питаю я Катю.

Флегматично й задикувато, і теж не дивлячись на мене, Катя каже:

— Тобі це не цікаво. Це соціалістична пропагандивна література для народу, про питання політики, статі і релігії.

— І ти це даєш Варці! З якою метою?

— Щоб познайомити її з ідеями революції і соціальними питаннями. Та ж не в бабушки вона буде цього вчитися!

І Катя поволі підводиться, обтрушує сукню від піску і вже тоном старшої каже:

— Будь ласка, не важся мені Варку баламутити твоїм українством. Вона і без того до цього схильна, все про своє козацтво маячить. З початку весни я займаюся її соціалістичним формуванням, і ти до того не мішайся!

— Катя! — запально накидаюся на неї я. — Я не дам тобі, не дам зіпсувати Варку цією соціалістичною дурійкою! О, в цьому будь певна! Варка — козачка і їй напевне огидні вся твоя пролетарщина і соціалізм. І як тобі не соромно, Катя, таке робити?!

Нас розборонюють, не без труда, наші гувернантки і кличуть пити чай під вербами.

Я ніколи не була у близьких відносинах з Катею. Ми ніколи не були подругами і навіть родинна атмосфера нас не наближала ні в чім. Ми це прекрасно знали. Але тепер, після мого трирічного перебування за кордоном, під час війни і початків революції, ми зустрілися не лише як чужі, але й як «принципові вороги». Певно, ми старалися «тримати фасон», але з-під цього зовнішнього «миру» постійно вибивалися і вибухали. Катя еволюціонувала до ідей і настроїв скрайне лівих, соціалістичних. Я ж, навпаки, шукала чогось свого, суто українського в революції і коли тоді ще й не знаходила цього, то все ж відчувала ворога в усім, що було соціалізмом, марксизмом, у їх ідеях і моралі.

Баба-тітка це розуміє і дуже огірчується Катею. Не раз каже: »За тебе я спокійна, а ось Катя... В неї зовсім запаморочилася голова від усяких брошурок про соціалізм, що їм у гімназії ліберальні вчителі рекомендували читати. Тут щось не в поряд-

ку: батько — поміщик, маршалок повітової шляхти, земський діяч, а Катя — соціалістка, демократка і все од москалів переймає».

І баба-тітка грізно блиснувши склами окулярів, за якими світаються старенькі, вже видвілі очі, занепокоєно ходить по кімнаті, ніби шукаючи відповіді на ці питання.

Хоч я з Катею, з самого мого приїзду, і намагалася оминати розмов на політичні чи національні теми, але тут, на перевозі, ми якось одразу усвідомили собі, що в нас є спільна ціль — Варка, її виховання в тім чи іншій дусі. Для Каті Варка була здобиччю, яку вона хотіла захопити в сіті своїх ідей, а, може, і діяльності. А я відчувала, що мушу Варку, як мою приятельку, в небезпеці рятувати...

Чудово сяє догораючими барвами вечір над Дніпром. Чай, злегка придимлений на ватрі, здається надзвичайно смачним.

— Але чому Варка не йде до нас? — питається моя французженка і каже покликати її.

Я йду до Варчиної хати. Обережно зав'язуючи купу книжечок, Варка щось стиха наспівує.

— Ходім з нами пити чай і підвечіркувати! — кажу я і питаю, що це за книжки.

— Книжки?! — раптом зі злобою огризається Варка, — паскудні книжки! І за Бога, що Його немає пишуть, і за соціальною любов, вільне кохання, що без церкви і шлюбу можна з хлопцями кохатися і дітей родити, та не хрестити. Такого ці книжки вчать! Аж гідко!

— А про революцію в них пишуть? — питаю я.

— І про революцію їх московську теж. А що ми, козаки, маємо хіба їх слухати і в цій чужій капосній революції їм ще й допомагати? Я кацапів ненавиджу, знаю: »москалеві не вір, бо то звір«. Як їх на перевозі бачу, п'яних бешкетників, то всіх би цих розбійників забила. Я хочу свого козацького, а не їхнього чортячого, прости Господи!

І Варка швидко, тричі, хреститься.

— А ось Катя, — продовжує вона зі злобою і простосердечно, — так я її дуже не люблю, не наша вона, а тепер то й зовсім чужа. Та й раніше теж вона все туди жилилася, бо мати в неї не з наших, а теж з чужих, тож Катя в свою матір вдалася. Я їй всі ці книжки віддам, всі чисто! І більше брати від неї не буду. Не хочу!

В її словах і погляді стільки рішучості, твердості і впертості, що я одразу розумію: для Катиних ідей Варка втрачена напевне і назавжди! Я дуже радію.

— Варко! — кажу я тріумфуючи, — не слухай ніколи Каті і не читай тих книжок, що вона тобі дає. Пообіцяй мені, що витримаєш! Я теж хочу свого, а не московсько-марксистського, але я ще не знаю, яке воно тепер має бути оце наше в революції, як воно має називатися. Як довідаюся, тобі все як приятель-

ці розкажу. Добре, Варко? А Катиних ідей нізачо не сприймаймо!

Гаряче і щиро дивлюся у Варчині очі. Очі великі, спокійні, вони світяться до мене ласкаво і приязно. Ми відчуваємо, що не зважаючи на різницю віку і стану, ми не лише свої, рідні, подруги, але щось більше; що нас не ділять ні три роки розлуки, ні події; що наша приналежність до різних соціальних кіл не має значення. І ось, неясно, але гостро мене блискавично пронизує щось середнє між думкою і почуттям: мене — панну і цю козацьку доньку Дніпра в'яже вогниста, промениста нитка якогось спільного духу давнини, спільної крові предків; що ми є одне і те саме і що прагнемо того самого — свого.

Я хапаю Варку за руку і витягаю з хати. Ми разом біжимо по твердій смузі вологого прибережного піску, що при самій воді, до великих верб на самім березі, де розташовано наш пікнік. Мені здається, що Дніпро, могутній і прекрасний, ніби переливає в нашу молодість щось із сили своїх чарів, свого відвічного міту...

(Далі буде)

Р. ВОЛОДИМИР

ПЕРЕДВЕСІННЄ

Чекають, діждатись не можуть,
Рамена розкинувши вшир...
Долоні в погоду негожу,
Простерті в імлистий обшир,
Благають — хоч ти потіши.

Коли ж прослезилося й небо,
Повітря вагітне від сліз...
Хоч сонця — хоч скону, щонебудь,
Лише не плач — розпачу скрізь,
Аж обрій від мряк тих обліз.

Все мокнуть-холонуть невітінно
Поцерблені тіні дерев...
Не йде ще весна, їй не спішно
Із вирію срібних джерел
В підвал, де застигши, день мре.

ФЕДІР БАЛИЦЬКИЙ

У ТРАВНІ

Як сонце вставало з-за гаю
В маю серед сонного краю,
Його в чужині я стрівав
Під чари весінних октав.

Як сонце було надо мною,
Радів я ще більш, і з жагою
Уява буяла в степах,
Садках і Дніпрових лугах.

Як сонце сідало за гори,
Я рвався за Чорне грай-море,
Де річка Кубань гомонить,
Кавказ у блакиті блищить.

Як сонце вставало з-за гаю
В маю серед сонного краю
Та линуло в західний світ,
Я мріяв тут скорбно — про схід.

З італійської поезії**ФРАНЧЕСКО ПЕТРАРКА**

1304-1374

* * *

Зефір життя вертає красноденне —
 Траву на запахущі оболоні,
 Первоцвіти то білі, то червоні
 І щебет Прогни з горем Філомени.*)

Сміються луки, небо знов надхненне,
 Зевс радий радістю своєї доні,
 Все на землі, в повітрі, в воднім лоні
 Кохання знати хоче знов, блаженне.

А я, нещасний? Тяжкі ще зідхання
 В моє вернулись серце; ключ од нього
 Вона взяла на небо в мить розстання.

Все: цвіт і птиці голосу дзвінкого,
 І коло дам достойних упадання
 Мені — пустеля, повна звіру злого.

ДЖАКОМО ЛЕОПАРДІ

1798-1837

ДО МІСЯЦЯ

О милий місяцю, мені згадалось,
 Як рік тому я, повен муки, вийшов
 На горб цей, щоб на тебе подивитись:
 Як і тепер, над лісом ти звисав,
 Його всього освітлюючи ясно.

Але крізь сльози, що тоді мої
 Обтяжували вії, я побачив
 Лице твоє туманним і тремтливим,
 Бо горе повило моє життя,
 Як повиває і тепер, і зміни

Не буде, милий місяцю. І все ж
 В колишній біль мені вертатись люблю
 Сумною думкою і вік його
 Лічити. О, як солодко за юні,
 Коли надія довгу стелить путь,
 А пам'ять — закоротка, спогадати
 Про речі, що в минулім потонули,
 Хоч горе крушить і триває мука.

ДЖОЗУЕ КАРДУЧЧІ

1835-1907

СЕРЕНАДА

Говорять зорі, пливучи над морем:
 »Не спи, вродлива Люно, подивися:
 Мандруємо ми світовим простором,
 Вродлива Люно, вище підведися!
 Ми спинимось, де мала кімната,
 Сестра лежить там наша, сном понята —
 Сестру смагляву, що сіє юно,
 Нам чарівник украв, о мати Люно!«

*) Прогна (гр.) — ластівки; Філомена (замість правильного Філомела) — соловей.

З горбів озвались пінії високі
 І край потоку вільхи тихолісті:
 »О зорі мандрівні і ясноокі,
 Які пусті розносите ви вісті!
 Вона з'явилась нам, як німфа, в травні,
 Де стрункостанний лавр і буки славні,
 І буде місце те повік привітне:
 Там соловій співає, роза квітне».
 І затопають білі зорі в море,
 І гори, і долини — все німіє.
 Немов кімната, де печаль і горе
 Заснули людські, вся земля темніє.
 Яка коротка ніч, моя прекрасна!
 Уже щебече в лісі птиця щасна.
 Балькон твій білить майове світання,
 Душі твоєї бринить його вітання!

ГАБРІЄЛЕ д'АННУНЦІО
 1863-1938

Ю Н І С Т Ь

Вінок твій на моїм чолі поблід,
 О юносте! Так легко вже не тане
 У серці біль, і стеляться тумани.
 Мое чоло буття схиляє гніт.
 Але добрішає душа, як плід
 Доспілий. І нове їй, скромній, знане:
 Прощати; розуміти все; від рани
 Не плакати; мужніти серед бід.
 Вона погасла, п'янь світанків білих,
 О юносте! На берегах спустілих
 Панує німота, прибий уцух.
 Мій зір інакший, слух інакший: бачу
 Я в оці братньому сльозу гарячу,
 Удари братніх серць мій ловить слух.

Переклади М. Ореста

ВІЛЬЯМ БЛЕЙК
 (William Blake, 1757-1827)

* * *

Я в полі лункому блукав,
 В цвітінні юнім літ.
 Мій зір угледів серед трав
 Там янголиний слід.
 Лілеї янгол запахні
 Мені як дар підніс.
 Думки мої узяв ясні,
 Розсипав край узлісь.
 Дозрів із них найкращий цвіт,
 Його він взяв до крил.
 В тенета шовкові умить
 Зловив мене між піль.
 Він любить слухати мій спів,
 Коли в квітках земля.
 І пісня серед рідних нив
 Там не стиха моя.

Переклав з англійської
 Ю. Буряківець

Іліяди Гомерової Бета

ПІСНЯ ДРУГА

(Продовження, 2)

Інші всі посідали та ся на сидіннях тримали,
сам іще тільки Терсит, словеси невгамований, лаявсь,
той, що слова си в грудях безладні й незлічені відав —
марно, а то без ладу, сперечатися лаєм з князями,
будьщо аби ж му видалося сміховинне арґійцям
бути. З усіх найгидкішим прийшов він воїв під Ілій:
був клишоног, на одну ж був ногу кривий, а рамена
мав горбаня, що на грудях зрослися йому; але зверху
голову мав гостроверху й лиш вовна зросла му скудна.

220 Був Одиссею т' Ахіллесові щонайбільш зненавиджен,
скрізь ображав бо обох; натовді ж Атреїда ясного
гостро він кричучи понечещував. З того ж ахайці
гнівалися пристрашенно та вкрай лютували на дусі.
Він, волаючи сповн', Агамемнона річчю безчестив:
— Ти, Атреїде, чого недоволишся, ще й зазіхаєш?
Повні міді тобі всі шатра, і жони численні
в тебе по шатрах, добірні, яких щонайпершому ми ти
завше, ахайці, даєм, як скоро но міста забравши.
Чи ще й золота ти потребуєш, якого приніс би

230 з Ілію хто з конеможних троянців, як викуп за сина,
що зв'язавши го я би привів, чи інший з ахайців?
чи то жони молоді, аби сполучався в коханні,
сам яку б наокремо тримав при собі? А не личить,
зверхником будиши, синів наражати на лиха ахайських!
О прелюбезні, зла ганьбо, ахаянки, вжеж не ахайці!
Геть вибираймося додому з човнами, сьому же лишімо
тута ж у Трої дарунки ковтати, аби усвідомив,
чи му й ми в обороні якось стоїмо, чи не так є:
він же нині Ахіллеса, мужа геть ліпшого 'д себе,
240 чести позбавив; дарунок посів бо, сам одібравши.
Жовчі проте ність в грудях Ахіллесу, прецінь поступлив;
ти б бо йнакш', Атреїде, востанне вчинив нинь злочин!

Так ображаючи рік Агамемнона, пастиря люду,
оний Терсит; та бистр' Одиссей підійшовши до нього
й глянувши з-підчола, річчю на нього накинувся тяжкою:
— Плутанословний Терсите, дзвінким хоч будиши промовцем,
стримайсь, ані наважайся князям сам-один протистати!
Бо заперечую я, щоб за тебе ниціший хто смертний
був, аж скільки прийшло з Атреїдами вкупі під Ілій.

- 250 Тож зо князями тобі на устах промовляти не слід би,
ні завдавати образ їм, ані пильнувать повороту;
ще ж бо точно не знаєм нічого, як буде се діло —
добре, а чи по-лихому повернем, синове ахайців.
Нині отож Атреїд' Агамемнона, пастиря люду,
сидячи тут, ганьбиш ти, мовляв, пребагато дають му
витязі сії данайські — а сё ти зневажливо мовиш.
Виречу все же тобі, і сповнене те ся стане:
якби на тебе в безглузді натрапив я ще, як оце от —
най Одиссеєві потім не бй голова на раменах,
260 ані Телéмаха батьком я більше би не йменувався,
коли тебе я схопивши, не виздягну одяги любі,
плащ і сорочку, і те, що зобабіч приховує сором,
але самого до шатер заплаканого пожену геть,
понабивавши, зо зборів, биттям та негідними вдари!

- Тако рече, але берлом по спині того та раменах
вдарив; той же зіщуливсь, сльоза му впала набрякла,
а закривавлений опух на спині му скочив угору
берла з-під золотого — а сів той, вельми злякавшись;
з болем глянувши же безпорадно, сльозу собі витер.
370 Ті, хоч будши засмучені, з нього сміялися втішно;
глянувши ж, так промовляв до найближчого іншого дехто:
— Гай, гай, діл учинив Одиссей вже безліч достойних,
як зачинаючи добрих порад, так і зброячи битву,
нині ж оце заподіяв багато найкраще аргійцям,
що лихомовного словометателя стримав річей він.
Прецінь удруге його не спонукає вже дух мужній
знову з князів глузувати образливими словесами.

- Тако говорено в тлумі. Але Одиссей градозбурник
з берлом устав золотим, поблизу ж совоока Атена
280 люд, до глашатая будши подібна, мовчати взивала,
вкупі аби і найперші й останні синове ахайців
річі повислухали та перейнялися поради.
Доброзичливий він будши до них взяв слово та мовив:
— Нині тебе, Атреїде, бажають, владарю, ахайці
нищим найбільш учинити для всіх сконосуджених смертних,
ані виконують ти ту присягу, що присягались
тамо колись, вирушаючи з конепокормного Аргос —
Ілію збурення перш добростінного й одхід додому;
прецінь, мов діти незрілі, абоже жінки-одиначки,
290 поміж собою жаліються, аби повернути додому!
Справді ж і труду занадто й задосить, щоб зле повернути!
Хто адже хоч місяць один без своєї дружини —
ремствує той на човні многолавнім, коли го оркани
зимні задержують та збаламучене вихрями море;
нам же дев'ятий уже понавколокружляючий рік єсть
тута лишаючимся. А тому не злостую ахайцям
ремствувать біля човнів обовигнутих! Все же одначе

- сором і довго лишатись і теж повертати порожньо.
Друзі, терпіть ще й час залишітесь якийсь, щоб знать нам,
300 чи то Кальхас правдиво віщунствує, чи то не так є!
Добре аджеж бо знаємо в серці, а свідки есте ви
всі, кгого геть не забравши, полинули судьби смертельні,
вчора чи десь нещодавно: човни до Авліді ахайські
в зборі коли пробували, Пріямυ й троянцям на лихо,
ми ж навкруги джерела та довкола, по плитах священних,
правили цілісні вічноживущим богам гекатомби
попід прегарним платаном, де води ясні виливались —
ту об'явивсь знак велій: по спині криваворудий змії,
вельми жаский, що на світло го випустив сам Олімпієць,
310 виринувши з-під плити, до платана й по стовбуру зрушив.
Там горобця пташенята були, нерозумнії чада,
на щонайвищій галузці, під листям вони притаївшись,
восьмеро, мати ж дев'ята була, що чада родила.
Ту він усіх проковтнув, цвірінькаючих жалюгідно,
мати ж оплакуючи круг дерева пурхала чада;
сю ж, догори розкрутившись, кричущу схопив за крило він.
Тільки проте но з'їв пташенята й саму горобчиху,
як визначним надзвичайно зробив го бог, що явив був:
каменем го бо вчинив криводумного Кроноса чадо.
320 Ми ж, навкруги стоячи, подивляля, яке то сталось —
що за жахливії до гекатомб надійшли з див божих;
Кальхас одначе одразу нам визначив божеський вирок:
»Чом же на-німо стали ви, велеволосі ахайці?
Се знаменб бо велике явив нам Зевс промислитель,
пізне, напізновиконне, чия слава непроминуца:
яко оцей от з'їв пташенята й саму горобчиху,
восьмеро, мати ж дев'ята була, що чада родила,
так і ми вряд стільки ж років воюватимем тамо ж,
а на десятий простородорожнєє візьмемо місто«.
330 Тако отой говорив; а нині ся сповнює вже се.
Нумо ж, усі залишайтеся, мідяновзуті ахайці,
тут, аж доки велике Пріямове візьмемо місто!
Тако рече, а аргійці зело заревіли — човни же
жаско навкруг залунали од воплі піднісших ахайців —
слово схвалюючи боговитого всі Одиссея;
Нестор, комонник геренський, до них промовляючи, рік же:
— Леле, аджеж недорослим подібні, таке говоривши,
ви — дітлахам, що до них не належать діла войовничі!
Де ж договори подінуться нам натовді та присяги?
340 Прецінь у полум'я трапили б ради мужів і ухвали,
та й несумішні зливання сприятливі, їм же ввірялось!
Так собі бо, на словах, між собою б'ємось, ані захід
певний знайти ми спроможні, велик час тут перебувши.
Ти, Атреїде, й надалі, плекаючи думу нехитну,
як попереду аргійців очолой міцних у зударях,

- тим ж лиши загубитись, що 'дин чи двоє ахайцям
всупереч постановляли б — а здійснення не осягти їм —
перше до Аргосу плисть, заки егідоносного Зевса
перше пізнати чи облудою є обіцянка, а чи ні;
350 прецінь тверджу я: Кронід головою кивнув надпотужний —
в день той, коли на човнах вирушали були бистроплавних
вбивство аргійці троянцям і долю приносячи смертну —
блискавку кинувши справа та знак рокоємний явивши.
Тим-то най анікто не спішить повертати додому,
перш ніж спати лягти зо троянців супругою вкупі,
а одплатити за розрухи й стогони, що од Гелени!
Хто ж наколи пристрашенно бажає вертати додому,
най свого доброчардачого чорного човна береться,
аби раніше за інших си смерть і судьбу наздогнати!
- 360 Нині ж, володарю, й сам розміркуй і послухайся інших;
не до одкинення буде тобі те слово, що мовлю:
вряджуй мужів по родах, Агамемноне, та по племенах,
щоб рід родові допомагав, а племéна племенам!
Так ти коли б учинив і тобі підкорились ахайці б,
то дізнався б, котрий є кепський з вождів чи з народів,
або такоже достойний; за тими бо битися будуть.
Знатимеш рівно ж, чи ти з богови року міста не збуриш,
чи через ницість мужів та їхню невдатність до бою.
Одповідаючи му, премогутніший рік Агамемнон:
- 370 — Справді, річами синів знов перемагаєш ахайських,
старче! Якби ж, Зевс' отче т' Атено, мені, т' Аполлоне,
десятеро отаких співмисленників бисть між ахайців!
Скоро тоді підупало би місто Пріяма владики,
нашими прецінь руками захоплене й збурене вповні.
Но мені бідунань прелижих є завдав Кроніон Зевс
егідоносець, що в марні роздори та прі м'я кинув:
прецінь Ахіллес і я се побилися дівчини ради
вразоміцними словами, і сам я почин дав гніву.
певне, якщо́ же колись ми однаково радитимемо,
380 одклад не буде троянцям од лиха ані хоч трохи!
Нині ж ідіте обідать, щоб Ареса спів—нам звести!
Добре дрота нагострити та добре щита приладнати,
добре й покорму коням до їдженнє дати бистроногим,
добре й оглянувши всю колісницю, про битву подбати,
щоб цілоденно в змаганні судитися Аресом лютим!
Прецінь перерва помéжи не трапиться ні хоч трохи,
ніч надійшовши хібащо завзяття мужів розмежує;
ремінь спітніє багато кому пона грудях і спині
при мужохопнім щиті, і на копях стомляться руки,
390 комонь спітніє також, доброгладкі тягнувши колеса.
Як же кого оддалік я од бою навмисним зустріну
ся при човнах залишилим двовигнутих, то вже не буде
певне йому од собак врятуватись, абож птах хижих!
[Смерть у руці бо в мене, і страта, і людовбиття же.]

- Тако рече, а аргійці зело заревіли, мов хвиля
на побережжі високому, вразі її Нот зрушить
скелі виступної до; вже хвилі оцю не лишаять,
що од одмінних вітрів, коли тут або тамо постали б.
Вставши ж, іти поспішили, себе розсівавши по човнах
дим' учинили по шатрах і ранньог' обіду вкусили,
400 жертвували ж хто кому з-поміж сонму богів присносущих,
молячись смерті уникнути т' Аресової напасти.
Той ж бика на офіру, володар мужів Агамемнон,
тучного дав, п'ятирічного, понадпотужному Зевсу;
він і покликав старійшин, найдобліших зо все-ахайців —
Нестора то щонайперше та Ідоменея владаря,
але по тому Алянта оба і Тидеева сина,
шостим знова ж Одиссея, умом рівноважного Зевсу.
З власної ж волі прийшов досконалий гукать Менелай ту;
відав і сам бо в дусі про брата, як той ся трудить.
410 Стали ж навколо бика та висип-ячмені піднесли
й між них, молячися, премогутніший рік Агамемнон:
— Зевсе преславний, превелій, тьмохмарний, в етері
живущий!

Сонце раніше не зайде нехай, ні насунеться сутінь,
перш ніж стрімголов скину додолу Пріама покрівлю
давньозадимлену, згубному двері же видам вогневі,
Гекторів тоже нагрудник проб'ю, розтрощен, обабіч
міддю; а з ним, навкруги, пречисленні його боєдрузі
стрімголов у порохах най зубами вхопились за землю б!

- Тако рече; а ніяко не сповнив того Кроніон му:
420 прецінь прийняв був жертви, трудів же завдав неодмінних.
А помолившись і впрост ті кинувши висип-ячмені,
роги найперш підтягли й закололи та оббілювали,
повирізали зо стеген стрічки та жиром прикрили,
вдвоє поклавши, сирого же кусні згори доложивши.
Тее вони на безлистіх на дровах належно спалили,
нутроці же насадили та дёржали понад Гефайстом;
а наколи вже спалено стегна і нутроці з'їлось,
решту порозшматували та напосадили на вістря
й смажили препередбачно, і все постягали до себе.
430 А наколи припинили той труд та учти дістались,
учтили й духові не бракувало належної учти;
а коли хоті пиття позбулись та їдіння такоже,
річі почин учинив їм Нестор, комонник геренський:
— Сину Атрея преславний, владарю мужів Агамемнон!
Знову не промовляймо тепер вже більш, ані далі
діла, його же богове вручають нам, не одкладаймо!
Нум же, най но глашатаї мідяноризих ахайців
люд скликаючи поспівзбирають човнах по опуклих,
ми ж, суцільні отак, по просторому війську ахайців

440 скрізь попрямуймо, щоб гострого Ареса швидше збудити!

Тако рече, і непослух не вдіяв владар Агамемнон:
в той же час наказав він глашатаям дзвінкоголосим
до-бою кликати велеволосих на тім'я ахайців;
тож такі кликали ті, а оці позбирались пребистро.
Атреїона ж навкруг боговирошенії князеве
линули вряджуючи, совоока ж укупі Атена,
маючи в себе егіду пречесну, беззмінну, безсмертну,
сотня кутасів з якої суцільнозолотних звисає,
добре сплетені всі, стобичачий ціною же кожен;

450 з нею себе появляючи скрізь, люд мкнула ахайців,
настановляючи йти, і кожному силу здвигнула
в серці, аби воювати та битися безперестанно.
Їм же одразу утішніша стала війна од одходу
з видовбаними човнами до любого рідного краю.
Начебто зорові прикрій огонь ліс тлить несказаний
пасма гірського на версі, і бачити промінь здалека —
їх, вирушаючих, тако од богорекомої міді
блиском блискочуче сяйво 'сягнуло, етер крізь, неба.
Їх, мов ті племена переносних крилатих численні,

460 лебедів чи то гусей, а чи журавлів довгошійх,
на низовині Асійській, Каистра навколо потоків,
пурхають зграями тут і тамо, хизуючись крильми,
з криком приземлюючись уперед — і гуде низовина —
так племена їх численні вперед од човнів та од шатер
на Скамандрійськую лялялись рівнину, земля же з-під споду
жаско довкола лунала од ніг і самих їх і коней.
Стали ж на лузі квітчастім Скамандровому, міріяди,
скільки лише виникає листків і квіток в їх пору.
Начебто мух племена густокупних багаточисленні,
470 що на станиці пастушій ізкрізь у повітрі блукають,
коли порою весняною зрошують посуд молока —
проти троянців толикими велеволосі ахайці
виставились на рівнині, порозтороцити жадуці.

Їх, мов козяче стадо широке мужі-козопаси
легко впоряджують, тільки не стало до покорму вкупі,
тако вожді впорядковували їх тут і тамо
збройний іти на зудар, премогутніший в тім Агамемнон,
оком і чолом подібний перунорадієві Зевсу,
чреслами ж Аресові, а грудьми Посейдону владиці.
480 Начебто бик череди посередині всіх визначнішим,
мужній телець, між корів сполучених він видається —
Зевс отаким Атреїда зчинив дня одного бути,
між багатьма видатним та з витязів найвизначнішим.

(Далі буде)

Переклав В. Державин

ЖОЗЕФ БЕДЬЄ

РОМАН ПРО ТРИСТАНА ТА ІЗОЛЬДУ

(Продовження, 4)

Минуло літо, настала зима. Закохані мали собі пристановище в печері, під кам'яною скелею; земля замерзла, і колючі крижинки вкрили їхню постіль із сухого листя. Але така була сила їхнього кохання — ні він, ні вона не відчували свого горя.

Настав знову ясний час. і вони поставили під деревами курінь із позеленілих уже віт. Тристан змалку навчився переймати у лісових пташок їхні голоси, він міг то співати вивільгою, то дзенькати, як синиця, то тьохкати по-солов'їному, і не було тої птиці, якої він би не вдав. Отож інколи сила-силенна пташок, злетівшись на його свист, сідали у вітах куреня і, надимаючи свої горляночки, любо виспівували в красному сонячному світлі.

Тепер не блукали вже залюблені по лісі, шукаючи схову: жоден із баронів не зважувався за ними ганятись, знаючи, що Тристан кожного повісив би на гілляці першого-ліпшого дерева. Проте якогось дня, один із недобрих баронів, Генелон — хай буде прокляте його ім'я, — віддавшись мисливському запалу, насмівився заїхати аж під Моруа. Того саме ранку, в яру на узліссі Горвеналь різсідлав свого коня і попаса́в його на молодій травиці, а в гаю під зеленим гіллям, на ложі із весняних квітів Тристан держав королеву в міцних обіймах; обоє спали.

Зненацька Горвеналь почув голоси ловецьких псів: вони шалено гнали оленя, олень біг просто в яр. Здалека, на полявині, з'явився мисливець, Горвеналь пізнав його: це був Генелон, чоловік, що його Тристан ненавидів понад усіх; один, без джури, стиснувши острогами закривавлені боки свого румака, затинаючи його гарапником по шиї, мчав він уперед. Притаївшись за деревом, Горвеналь чатував; прудко летить іздець, та не так прудко буде він вертатись.

Він зближається, Горвеналь вискакує зо своєї засідки, хапає коня за гнuzдечку, пригадавши в цю хвилину, скільки-то зла вчинив цей лукавець, убиває його, розрубує на частини його тіло і йде пріч, несучи з собою одтяту голову.

А там, на розкішній постелі з квіток, під наметом із гілля, Тристан і королева спали, тісно обнявшись. Горвеналь тихенько підійшов до них із мертвою головою в руці.

Генелонові доїжджа́чі, найшовши під деревом тулуб без голови, стратили тяму; їм здавалось, що Тристан женеться вже й за ними, і вони кинулись урозтіч, боячись неминучої смерті. Від-

тоді ніхто не важився полювати в тих пуццях. Щоб звеселити серце своєму панові, коли той прокинеться, Горвеналь прив'язав мертву голову за волосся до жердини куреня так, що густе листя обвивало її навкруги.

Трістан пробудився — і бачить напівзаховану між листям голову, що дивиться на нього. Він упізнає Генелона і встає, ужахнувшись, на рівні ноги. Але вчитель кричить йому:

— Заспокойся, він мертвий. Я його вбив цією-от шпагою. Сини мій, це твій ворог.

Врадувався тоді Трістан: той, кого він ненавидів, Генелон, уже неживий.

І от уже ніхто не насмільювався заходити до того дикого лісу: страх стояв там за сторожа, і закохані були там єдині господарі. Тоді ж то Трістан змайстрував лука і назвав його Несхибним: стріла з нього попадала в ціль, чи то була людина, чи звірина, і саме в те місце, куди хотілося влучити.

Це було влітку, сеньйори, в жнива, за який час після зелених свят. Пташки, сидючи на росяному гіллі, виспівували назустріч ранішній зірниці. Трістан вийшов із куреня, озброївся мечем, перевісив через плечі лука та й вирудився по здобич. Ще й вечір не настане, як його спіткає велике лихо. Ні, жодні в світі закохані не любилися так щиро, і жодні не заплатили такими муками за свою любов. Намучений спекою, вернувся Трістан з полювання і обняв королеву, а вона:

— Друже, де ти був?

— Я гаявся за оленем, він утомив мене до краю. Глянь: з мене піт так і ллється. Я хотів би лягти, заснути.

Під наметом із зеленого гілля, на постелі з свіжої трави Ізольтда лягла перша.

Трістан ліг обіч неї, поклавши між нею й собою меча без піхов. На щастя собі, вони полягали, як були, в одежі.

У королеви на пальці був золотий перстень з чудовими смарагдами, весільний дарунок від короля; пальці її так схудли, що обручка ледве держалась. Вони спали обнявшись. Трістан одну руку поклав під голову милій, а другою міцно пригортав її прекрасне тіло; але уста їхні не торкались одні одних. Ні вітру, ні шелесту навкруги. Крізь сплетене гілля сонячний промінь упав на Ізольтдине обличчя, і воно сіяло, мов ясна крижинка. Саме того ранку побережник, обходячи ліс, натрапив на пом'яту траву; то залюблені спочивали там напередодні. Не збагнувши, хто б то міг бути, побережник пішов слідом і натрапив на їхній намет. Він побачив, як вони сплять, пізнав і кинувся втікати, боячися страшного гніву розбудженого Трістана. Прибіг він просто до замка Тінтажель, що був за два льє¹⁷⁾ відти, і піднявся по сходах у королівську залу, де король творив суд у колі своїх васалів.

17) Льє — міра довжини = біля 4½ кілометрів.

— Друже, пощо ти сюди примчав, та ще й такий задиханий, як псар, що довгий час гнався слідом за хортами? Може, й ти маєш до нас яку скаргу? Хто тебе вигнав із мого лісу?

Побережник одкликав його набік і пошепки сказав йому:

— Я бачив королеву і Трістана. Вони спали. Я злякався.

— Де це було?

— Вони в курені, в лісі Моруа. Вони сплять обнявшись. Не гайся, як хочеш помститись.

— Іди, чекай мене на узліссі біля підніжжя Червоного Хреста. Гляди, ні перед ким не прохопись про те, що бачив. Я дам тобі золота й срібла скільки захочеш.

То побережник пішов і сів виглядати короля біля підніжжя Червоного Хреста. Прокляття шпитові! Але ж він і помер ганебною смертю, це ви зараз самі побачите.

Король сказав осідлати коня, озброївся мечем і крадькома виїхав без слуг, без супутників із міста. Їдучи, пригадав він про ту ніч, коли зловив був свого небожа: яку ж тоді ніжність появила до Трістана яснолиця білява Ізольда! Аби-но застати їх несподівано, буде їм кара за їхні гріхи, буде їм помста за ганьбу та безчестя!

Біля Червоного Хреста найшов він побережника.

— Іди попереду, води мене швидко і просто.

Чорна лісова сутінь огорнула їх звідусіль. Виказник іде вперед, король за ним. Він надіється на свій меч, що не раз служив йому вірою й правдою. Так! Прокинеться Трістан, і один із них — котрий, то тільки Господь відає — упаде мертвий.

— Королю, — шепоче побережник, — уже близько.

Він підтримав йому стремено, а коня прив'язав за гнuzдечку до кислиці. Ще пройшли трохи — і враз, на сонячній поляні, побачили завітчане шатро з гілля.

Король розстебнув свою мантию з щирозолотими застіжками і одкрив тим свій прекрасний стан. Вихопивши меча з піхов, присягається він у своєму серці, що коли не вб'є їх, то помре сам. Побережник пішов за ним, але він дав йому знак вернутися.

Увійшов король під гіллясте шатро, розмахнувся гострим мечем... Яке ж то буде горе, коли він ударить ним!

Але враз він примітив, що королевині уста не торкаються Трістанових і що меч без піхов лежить між ними.

— Господи мій, що я бачу! — сказав він, — чи слід же їх убивати? Скільки вже часу вони живуть у цьому лісі, — коли б любилися безумною любов'ю, то не клали б між собою меча. А хіба ж не знає кожен, що покладений між двома тілами меч найвірніша охорона і за порука невинності. Безчесно кохаючися, вони не лежали б так непорочно. Ні, я їх не вбиватиму, це був би великий гріх. І якщо я розбудив би його і один із нас упав у двобої мертвий, — то довго про це говорили б люди, і сором упав би на нас. Але я зроблю так, щоб про-

кинувшись, вони зрозуміли, що я бачив їх сонних і не хотів їм смерті, що Господь їм прощає й милує їх.

Сонце крізь віти пекло біле Ізольдине личко, король узяв свої лямовані горностаєм рукавиці. »Це вона, — думалось йому, — це вона привезла їх з Ірляндії«. І він прилаштував рукавиці між листям так, щоб затінити королеву від проміння, потім тишенько зняв оздобленого смарагдами перстень, що колись подарував королеві, — тоді насилу надіто його на палець, а тепер пальці були такі худі, що перстень відразу знявся. На місце його король надів свою каблучку — дарунок від Ізольди. Узяв він і покладеного між закоханими меча — так, це був той самий меч, котрий поцербився колись об Моргольтів череп — поклав на його місце свого, вийшов із куреня, скочив на сідло і сказав побережникові:

— Утікай тепер, рятуйся як можеш!

А Ізольді приснився сон. Снилось їй, що вона в прегарному наметі серед лісу. Два леви кинулись на неї і почали між собою за неї битись... Зойкнувши, королева прокинулась; лямовані білим горностаєм рукавиці впали їй на груди. На той крик Трістан підвівся, хотів ухопити свого меча і враз, глянувши на золоту його голівку, побачив, що це — королів меч. Королева також пізнала королєвого перстника. Вона скрикнула:

— Горе нам, горе! Король нас застав!

— Так, — відповів Трістан, — він забрав мого меча. Він був сам, він злякався й пішов шукати підмоги. Він вернеться і спалить нас перед усім народом. Утікаймо!

І, мало де відпочиваючи, попростували вони з вірним Горвеналем на уельську землю, аж до границь лісу Моруа. Яких-то мук завдало їм кохання!

10. Пустельник Огрін

Минуло три дні. Трістан довго ходив по лісі, висліджуючи раненого оленя.

Настала ніч, і от у темряві густого лісу почав він собі роздумувати:

— Ні, король змилосердився над нами не через те, що злякався. Він узяв мого меча, я спав, я був у його руках, він міг мене убити одним ударом; навіщо б йому підмога? А якби він хотів узяти мене живого, то нащо було, забравши мого меча, лишати мені свого? Ні, я пізнав тебе, батьку мій! Не злякався ти, а ніжність і добрість заговорили в твоїм серці і сказали вибачити нашу провину. Вибачити? Але хто міг би, не накликаючи на себе ганьби, вибачити такий гріх? Ні, він не вибачив, а зрозумів. Він збагнув, що перед карним огнищем, у надбережній каплиці, у засідці на прокажених нам помагав і беріг нас Бог.

І згадав він також хлопчика, що грав колись у короля біля ніг на арфу, і землю мою Лооннуа, яку я покинув для нього, і Моргольтів спис, і пролиту за нього кров. Він згадав, що я не визнав своєї вини, а марно вимагав правдивого суду і чесно-

го поєдинку, і шляхетне серце дало йому зрозуміти те, чого інші люди не розуміють: не те, що він знає — він і знати не може — правду про наше кохання; але він вагається, надіється, він почуває, що я не сказав неправди, він хоче, щоб я став перед суд і оборонив себе. О добрий мій дядьку, перемогти з Божої ласки у двобої, помиритися з вами, надіти знову для вас панцер і шолом!.. Але що я! Таж він забрав би королеву... А я б віддав? Чому, чому він не зарубав мене сонного? Ще недавно він гнав мене і переслідував, і я міг його ненавидіти: він віддав королеву хворим, вона більше не належала йому. Вона була моя. А тепер він, великодушний, пробудив у моєму серці давню ніжність і одвоював королеву. Королеву?

Вона була королевою, живши в нього, а тут у лісі вона живе, як рабиня. Що зробив я з її молодістю! Замість пишних, прикрашених шовком світлиць, я даю їй цю дику пущу; не в палахах, у вбогому курені живе вона; і це ж я її повів на таку тяжку путь! Господи милий, всесвітній володарю, молюся Тобі й благаю: дай мені сили вернути Ізольду королю Маркові! Хіба вона не дружина його, вінчана по римському закону перед усіма значними панами Корнуельсу?

І, обпершись на свій лук, довго тужив і сумував Трістан серед темного лісу.

У лісовій гушавині, де за огорожу був колючий терен, Ізольда Білокоса виглядала Трістана. У місячному промінні заблищав у неї на пальці золотий перстень, короля Марка дарунок. І вона помислила:

— Цю обручку надів мені любо та гречно зовсім не той розгніваний чоловік, що віддав був мене прокаженим; ні, це добрий, ласкавий король, що відколи я прибула в його країну, був для мене за друга й охоронця. Як любив він Трістана! Але я прибула — і що я вчинила? Трістанові треба б жити в королівському палаці і мати під своєю рукою сотню молодих вояків, які збройно служили б йому, шукаючи рицарської честі. Він би їздив од замка до замка, од баронства до баронства, здобуваючи славу й багатство. А через мене він забув ратну справу, через мене вигнано його з королівського двору, через мене блукає він диким звіром по лісах!

Тут вона почула шелест опалого листя і тріщання сухих гілок: то вертався до неї Трістан. Як завжди, вийшла Ізольда йому назустріч; узявши в нього зброю, вона зняла Несхибний лук та стріли і одв'язала меч.

— Мила моя, — сказав Трістан, — це королів меч. Він мав нас убити, він пожалів і помилював нас.

Ізольда взяла меча, поцілувала золоте його держальце, і Трістан помітив, що вона плаче.

— Коли б я міг, любя, помиритися з королем Марком! Коли б він дозволив мені виявити на поєдинку, що я ніколи й на мислі не мав любити тебе безчесною любов'ю! Кожного рицаря

від Лідана до Дюргам, що наважився б сказати проти мене слово, викликав би помірятися зо мною в чистім полі. А згодився б король залишити мене як свого дружинника, — і я вірно служив би йому, здобуваючи для нього, батька свого й пана, хвали і слави; одіслав би мене, лишивши тебе при собі — і я пішов би до Фризії¹⁸⁾ або Бретані, з одним лише товаришем — Горвена-лем. Але скрізь я залишився вашим, королево Ізольдо. Я про цю розлуку заговорив тільки через те, що вам довелося так довго терпіти зо мною тяжке й злиденне життя серед цієї пустелі.

— Трістане, згадайте про пустельника Огріна, що живе в гаю. Вернімося до нього, і, може, щирою молитвою ми виблагаємо прощення й ласки у нашого небесного владика. Ходімо, друже мій, вірний мій Трістане!

Вони розбудили Горвеналя, Ізольда сіла на коня, Трістан ішов поруч і вів його за повід, і так цілу ніч прямували вони востаннє любими їм лісами, ні слова не говорячи.

Вранці мандрівці мали перепочивок, а потім рушили далі і не спочивали вже, доки не дійшли до того місця, де спасався пустельник. На порозі своєї келії Огрін читав книгу. Побачивши їх іще здалека, він скрикнув привітно:

— Друзі мої! Як гонить вас кохання від одного нещастя до другого! Доки будете ви такі безумні? Будьте ж мужні, покайтеся!

А Трістан на те:

— Вислухайте мене, сеньйоре Огрін. Поможіть нам дійти до згоди з королем. Я віддам йому королеву, а сам удамся далеко, в Бретань чи у Фризію. Коли ж захоче король мати мене при собі, — я вернусь і праведно служитиму.

Низько вклонившись доброму самотникові, Ізольда сказала йому і своє скорботне слово:

— Не можу я далі так жити. Не кажу, що я каюся в любові моїй до Трістана, що я ремствую за любов його до мене. Ми по-кохались навіки. Але принаймні тіла наші повинні бути розлучені.

Спасенник заплакав і, ніби проказуючи молитву, сказав: — Господи, владарю всесильний! Дяка Тобі й хвала, що дав Ти мені жити досі, щоб я врятував цих от нещасних.

І він почав утішати та розважати їх мудрими речами, а потім приніс чорнило й пергамент і написав для Трістана листа до короля, де просив у того миру та згоди.

Коли він написав усі слова, що Трістан проказував, рицар запечатав листа своїм перснем.

— Хто ж однесе цей лист? — запитав пустельник.

— Я його віднесу сам.

— Ні, сеньйоре Трістан, небезпечна це для вас путь. Я піду замість вас, я добре знаю всіх у замку.

¹⁸⁾ Фризія — країна вздовж узбережжя Північного моря; частина її відійшла зараз до Голляндії, частина до Німеччини.

— Облиште це, сеньйоре Огрін; королева зостанеться тимчасом у вас, а я зо своїм конюшим, що стерегтиме мені коня, вийжджусь увечері в дорогу.

Коли темрява огорнула пущу, Трістан і Горвеналь рушили. Біля тінтажельської брами Горвеналь залишився, а Трістан пішов далі. Нічна сторожа на мурах сурмила в свої сурми. Він зійшов у рів і, наражуючись на смертельну небезпеку, пройшов у місто. Як колись, перескочив рицар через гострий частокіл саду, побачив знову мармуровий ганок, джерело, велику сосну — і підійшов до вікна того покою, де спав король. Марк прокинувся.

— Хто ти, що кличеш мене уночі, в таку годину?

— Королю, це я, Трістан, я приніс до вас листа. Я залишаю його тут, на віконних ґратах. Скажіть прив'язати вашу відповідь до Червоного Хреста.

— На Бога, любий племіннику, почекай мене. — Король вибіг на поріг і тричі гукнув у нічну темряву:

— Трістане! Трістане! Трістане, сину мій!

Але Трістан одбіг уже далеко. Він найшов свого конюшого і легко скочив на сідло.

— Безумче! — мовив Горвеналь. — Не гайся, втікаймо швидше.

І вони знову вернулися до пустельника. Виглядаючи їх Огрін молився, а Ізоolda плакала.

11. Небезпечний брід

Марк велів розбудити свого капеляна і подав йому лист. Капелян розпечатав його і спочатку привітав короля в Трістановім імені, а потім, уміло розібравши написане, переказав, чого хоче Трістан. Марк послухав мовчки, радіючи в своєму серці, бо й досі любив королеву. Потім він скликав щонайзначніших із-між своїх баронів і, коли вони зібралися і стишилися, мовив їм так:

— Сеньйори, ось лист до мене. Я король над вами, ви мої фєвдали. Послухайте, що тут написано, і порадьте, що мені чинити. Я вимагаю цього, бо ваш обов'язок — бути мені за порадишників.

Капелян устав, розгорнув обома руками письмо і виголосив, стоячи перед королем:

— Сеньйори, передусім Трістан посилає уклін і привіт королеві і всьому баронству. »Королю, — додає він, — коли я вбив дракона і здобув ірландську королівну, її віддано мені; вона була в моїх руках, але я не хотів її брати за себе, а привіз у вашу країну і віддав її вам. Та скоро ви взяли з нею шлюб, як лихі люди укрили і її й мене неправдою та ганьбою, і ви повірили їхнім наговорам. З великого пересердя, любий дядьку, ви хотіли без суду спалити нас на вогні. Господь, проте, змилювався над нами: наші молитви дійшли до Нього, і Він, праведний,

врятував королеву, врятував і мене, коли я кинувся з високої скелі вниз. Що ж лихого вчинив я з того часу, королева була віддана хворим, — я одбив її й забрав з собою: чи ж міг я не допомогти їй, що без провини мала через мене вмерти? Я втік із нею в пущі; чи ж міг я, щоб вернути її вам, вийти з лісу і спуститись у долину? Хіба не веліли ви взяти нас живих або мертвих? Але й тепер, як завжди, я готовий, ясний королю, стати до бою з кожним, хто захоче, і довести, що ні я королеву, ні королева мене не кохали ганебним для вас коханням. Призначте поєдинок; я не боюсь жодного супротивника, і коли не зможу змити пляму з своєї честі — пошліть мене на огонь перед усіма вашими підданими. А як буде перемога, і ви знову візьмете до себе яснолицю Ізольту, — тоді ні один із ваших баронів не служитиме вам вірніше за мене. Не захочете ви моєї служби, — що ж: я перепливу море і піду служити королю Гавуа або королю фризів, і ви не почуєте ніколи про мене ні слова. Королю! Врадьте раду, і коли не дійдете ви до згоди, я одвезу Ізольту до Ірландії, звідки привіз її, вона королюватиме в своїй рідній землі».

Барони корнуельські, почувши, що Трістан ладен стати з кожним із них на поєдинок, такими словами заговорили до Марка:

— Королю, прийми до себе королеву. То нерозумні люди наговорили тобі на неї. А Трістан, Трістан нехай іде служити, як і сам він хоче, під королем Гавуа або королем фризів. Звели йому щонайскоріше привести Ізольту.

Король запитав раз, і вдруге, і втретє:

— Чи не стане хто обвинуватити Трістана?

Всі мовчали.

Тоді він сказав капелянові: — Напишіть-но мерщій листа; ви чули, що треба в ньому сказати. Не гайтесь же; Ізольта стільки зазнала лиха в таких молодих літах! І нехай повісять тую грамоту на Червоному Хресті сьогодні, таки перед вечером. Швидше!

Він додав іще:

— Допишіть, що я посилаю обом їм привіт і любов.

Ішло до півночі, коли Трістан перейшов через Біле Поле, знайшов листа і приніс його нерозпечатаного до пустельника Огріна. Пустельник прочитав те писання: Марк ухвалив, порадившись з усіма баронами, взяти знову до себе Ізольту, але не залишив Трістана під своєю рукою; Трістанові належало за три дні привести королеву до Марка, що мав чекати їх біля Небезпечного Броду, а тоді помандрувати за море.

— Господи, — сказав Трістан, — яке ж це горе втратити тебе, мила моя та єдина! Проте — так треба; ти стільки через мене мучилась, тепер я можу тебе позбавити цих мук. Коли настане час нам розлучатись, я дам тобі дарунок, за поруку моєї любови. З невідомого краю, куди мушу виїхати, пришлю я до тебе по-

сланця. Він скаже мені твою волю, і на перше твоє слово я примчусь із далекого краю.

Ізольтда зідхнула й промовила:

— Тристане, залиши мені пса свого Гюсдена. Ще не було на світі гончака, якого б так доглядали й шанували, як я його доглядатиму й шануватиму. Погляну на нього, згадаю тебе — і полегшає мені на серці. Милий мій, є у мене перстень із земного яспису; любиш мене — візьми його собі й носи на пальці. Коли прибуде посланець і говоритиме, що він од тебе, я не повірю до-ти, доки він не покаже цієї обручки. А як буде в нього твій перстень, то ні наказ королівський, ані його заборона не спинять мене, і я вволю все, що скажеш, чи то мудре, чи безумне.

— Я оддаю тобі Гюсдена, моє серце.

— Коханий мій, натомість візьми цього персня.

І вони поцілувалися в уста.

Лишивши залюблених у скиту, Огрін попрямував, облираючись на посох, до міста Мон. Там накупив він усякого кольору тканин, горностайового хутра, шовку, пурпуру та багрянці, купив білішу за цвіт лілеї сорочку та ще й до всього того коня з золотою збруєю, що мав легку та тиху ходу.

Люди сміялися, бачивши, як розкидає він на ці чудні для нього коштовні речі довго збирані й відкладувані гроші; але старий поклав на коня всі оті дорогі тканини та інші покупки і сказав, вернувшись до Ізольтди:

— Одіж ваша, королево, порвалася на лахміття. Прийміть ці дари, щоб кращою й пишнішою прибути до Небезпечного Броду. Боюсь лише, що вони вам не припадуть до смаку; я на цьому не знаюся.

Тимчасом король звелів оголосити по всьому королівству, що за три дні має стрітись коло Небезпечного Броду з королевою і помиритися з нею. Багато рицарів і дам зібралися туди призначеного дня, усім хотілось знов побачити королеву Ізольтду, всі любили її, крім трьох обмовників, і досі ще живих.

Але із цих трьох один має вмерти від меча, другого пониже стріла, третій потоне; а побережника — його уб'є в лісі ударом своєї палиці Перініс Білявий Вірний.

Так Господь, що ненавидить усяке зло, помститься над ворогами закоханих.

Того дня, коли призначено зібратись коло Небезпечного Броду, увесь луг виблискував і вигравав, покритий пишними наметами баронів. Лісом їхав Тристан з Ізольтдою; боячися засідки, він надів під своє лахміття панцер.

Раптом з'явилися вони на узліссі і побачили здалека короля Марка в колі його баронів.

— Люба моя, — сказав Тристан, — от і король, ваш володар, і його рицарі та слуги; вони прямують до нас; ще хвилина, і нам уже не можна буде говорити між собою. Іменем Господа

всесильного і славного закликаю тебе: коли пришлю до тебе якого посланця, вчини, як я скажу.

— Любий Трістане, як тільки побачу я знову ясписового персня, то ні башти, ні мури, ані замки не стануть мені на заваді, і твоя воля буде вволенна.

— Хай Бог тобі віддячить за це, Ізольтдо!

Їхні коні йшли поруч: він міцно обняв її.

— Коханий, — мовила Ізольтда, — вислухай останнє моє прохання; ти маєш виїхати звідси; почекай хоч кілька днів; сховайся десь і жди, поки не побачиш, як поводить ся зо мною король — гнівно, а чи ласкаво. Я тут сама одна: хто оборонить мене від лихих людей? Я боюсь! Побережник Оррі тебе переховає; прийди крадькома вночі до зруйнованого льоху: я пошлю туди Перініса сказати тобі, чи мене не кривдять!

— Ніхто не насміє, моя мила. Я сховаюсь у побережника Оррі. Якщо хтонебудь наважиться тебе скривдити, хай бережеться мене, як вражої сили!

От уже з'їхались, уклонилися одні одним. На постріл із лука вперед від своїх їхав бадьоро король, а з ним Дінас із Лідана.

Коли барони під'їхали до Трістана, він, держачи за повід Ізольтдиного коня, привітав короля і сказав:

— Королю, вертаю тобі Ізольтду Білокоосу. Перед твоїми підданцями прошу тебе, дозволь мені оборонити свою честь і добре ім'я. Ніколи я не судився. Дозволь стати на судний поєдинок; переможуть мене — звели спалити в сірці; подолаю я, залиши мене при собі чи одішли із своєї землі.

Ніхто не прийняв Трістанового виклику. Тоді Марк узяв із рицаревих рук повід Ізольтдиного коня, і припоручивши її Дінасові, од'їхав, щоб порадитися з баронами.

Вельми радів Дінас, багато появив він шаноби та чемности до королеви. Він зняв з неї препишну пурпурову мантию, і вродливе її тіло залишилося в тонкій шовковій одежі. Королева всімхнулася на спогад про старого пустельника, що не пожалував для неї своїх грошей. На ній дорогі шати, гнучкий та ніжний у неї стан, очі сяють, світле волосся полискує, як сонячне проміння.

Побачили вороги королеву, вродливу та вшановану, як колись, і роздратовані під'їхали до короля. Саме в той час один із-між баронів, Андре де-Ніколь на ім'я, намагався переконати його.

— Королю, — говорив він, — залиши Трістана при собі, тебе більше боятимуться й слухатимуть краще, коли під твоєю рукою буде такий рицар.

Говорячи так, він щодалі більше уласкавлював королеве серце. Але під'їхали лихі зрадники і сказали:

— Королю, послухай поради вірних твоїх слуг. На королеву наговорили неправди, ми з цим погоджуємось; але коли Трістан разом із нею увійде до твого замка, то люди почнуть говорити

те саме. Хай краще Тристан виїде на якийсь час. Запевне, прийде той день, що ти його знову покличеш.

Так і зробив Марк: він ізвелів сказати Тристанові, щоб той покинув Корнуельс не гаючись.

І от прийшов Тристан до королеви й короля попроситися. Він зглянувся з Ізольдою. Бачивши навколо себе людей, вона почервоніла.

Жаль узяв короля, і він уперше мовив слово до небожа:

— Куди ж помандруєш ти в такому дранті? Візьми у мій скарбниці скільки тобі треба золота, срібла, пістрявого та сірого хутра.

— Королю, — відповів Тристан, — нічого не візьму я. Піду, з великою радістю послужу багатому королю фризів.

Він натяг поводі, повернув коня й поїхав до моря. Ізольда дивилась йому вслід, доки він не зник у далечині.

Почувши про згоду між королем, Тристаном та Ізольдою, старе й мале, жінки й діти юрмами висипали за місто Ізольді назустріч; жаль і туга брали їх за вигнанцем Тристаном, але з великою радістю вітали вони повернену свою королеву. Дзвонили в усі дзвони, улиці були приоздоблені зеленими вітами, шовками прикрашені; король, графи і принци складали королевин пишний супровід; замкові двері відчинено для всіх, бідний і багатий міг зайти в замок і бенкетувати, — і щоб одзначити цей день король Марк, відпустивши на волю сто рабів, дав із власних рук рицарські мечі й панцери двадцятьом своїм конюшим.

Тимчасом, як настала ніч, Тристан, виконуючи свою обітницю, прийшов крадькома до побережника Оррі; той дав йому потаємний притулок у зруйнованому льоху. Начувайтесь, вороги Тристана!

12. Суд червоним залізом

Минув якийсь час, і Деноален, Андре та Гондоїн зміркували, що їм нічого боятись: адже, напевне, Тристан живе за морем, у країні надто далекій, щоб досягти їх своєю помстою. Отож якогось дня, на влогах, коли король, дослухаючись до голосів своїх гончих собак, спинив коня на недавно розкорчованій полявині, усі троє підїхали до нього:

— Королю, вислухай нашу мову. Ти послав був королеву на страту без суду — це вчинок несправедливий; тепер без суду скасував свій вирок — і це також несправедливо. Вона нічим не виправдалась, і всі барони винуватять за це її і тебе. Порадь їй краще самій домагатись суду Божого. Чи ж завадить їй, невинній, заприсягти на святих мощах, що ніколи вона не впадала в гріх? Чи ж боїться вона, невинна, узятись за розпечене на полум'ї залізо? Так велить звичай, і після цього легкого іспиту геть розсиплються давні здогади та підозри.

Гнівно одповів Марк:

— Хай поб'є вас сила Божа, сеньйори корнуельські, що заповзялись ви вкрити моє ім'я соромом та ганьбою! Через вас

прогнав я свого небожа: чого ж вам іще? Може, хочете, щоб я прогнав і королеву до Ірляндії? Які нові скарги маєте ви мені занести? Хіба Трістан не ладен був захистити її проти колишніх обмов? Ставши їй за оборонця, він викликав вас на поєдинок, і всі ви це чули; чому ж не вийшли проти нього з щитами й списами? Сеньйори, ви од мене домагаєтесь більше, ніж є на те право; начувайтесь ж, — той, кого я через вас вигнав, може вернутись сюди на мій покликання!

Затремтіли страхополохи: їм привиділось, що Трістан уже вернувся, несучи їм кров і смерть.

— Королю, ми дали вам добру пораду, ми дбали про вашу честь, як то й належить вірним феодалам; та віднині будемо мовчати. Не гнівайтесь ж, верніть нам свою ласку й прихильність.

Але король випростався на сідлі і скрикнув:

— Геть із моєї землі, зрадники! Не діджати вам моєї ласки й прихильності. Через вас прогнав я Трістана; тепер ваша черга; геть із моєї землі!

— Гаразд, ясний королю! Замки у нас міцні, добре огорожені, поставлені вони на високих скелях, і досягнути до них нелегко!

І, не попрощавшись, вони повернули коні й поїхали від короля.

Не чекав тоді король ні псів, ані ловчих, учвал погнав він свого коня до замка Тінтажель, сходами увійшов у залу, і здалека почула королева, як лунають його кроки по камінних тафлях. Вона встала, вийшла йому назустріч, взяла у нього, як завжди, меч і низенько вклонилася. Марк бере її за руку й підводить, — а Ізольда, глянувши на нього, помітила, що його благородне обличчя темне від гніву: таким бачила вона короля, коли стояв він, оскаженілий, біля карного вогню.

»Лихо мені, — подумала вона, — мого друга ввіймано, король зловив його«.

Серце похолело їй у грудях, і вона, не кажучи ні слова, впла до ніг королеві. Марк обняв її й ніжно поцілував; вона поволі очутилась.

— Мила, що в тебе за горе?

— Королю, мені страшно: гнів побачила я на вашому обличчі.

— Я сердитий вернувся з полювання.

— Королю, певне ловчі не догодили вам, та чи ж варто це так брати до серця?

Марк усміхнувся на те:

— Ні, люба, не ловчі мої мене розсердили, а три наклепники, що здавна нас ненавидять: ти їх знаєш — Андре, Деноален і Гондоїн. Я вигнав їх із своєї землі.

— Королю, що вони наслідились говорити на мене?

— Хіба тобі не байдуже? Я ж прогнав їх.

— Кожен має право, королю, казати те, що він думає. Але

й я маю право знати, в чому ж мене винувачено. А від кого ж я про це дізнаюся як не від вас? Я сама одна в цьому чужому краю, і ніхто, крім вас, мене не захистить.

— Гаразд. Вони гадають, що тобі слід виправдатись на суді Божім, на іспиті розпаленим залізом. Королева, — кажуть вони, — королева сама була повинна б вимагати суду. Для невинних цей іспит не страшний. Чому б же їй не стати на його? Господь — праведний суддя: він навіки розвіє давні підозри... Ось як вони говорили. Та менше з тим. Я вигнав їх, кажу тобі.

Ізольта затремтіла і скинула очима на короля:

— Королю, скажи їм вернутись до твого двору. Я виправдаю себе присягою.

— Коли?

— Десятого дня.

— Це короткий час, мила моя.

— Ні, дуже довгий. Але прошу вас закликати короля Артура з сеньйором Говеном, з Жірфле, з сенешалем Ке¹⁹⁾ і сотнею рицарів; нехай прибудуть вони до границі вашої землі, на Біле Поле, на берег річки, де межує Артурове королівство з вашим. Перед ними зложу я присягу, а не тільки перед вашими баронами: ваші-бо барони вимагатимуть ще нового для мене іспиту, і ніколи не буде краю нашим мукам. Але вони не зважаться на це, коли король Артур та його рицарі будуть мені за рукоїмців.

Ідуть Маркові герольди, поспішають, а Ізольта тимчасом посилає тайкома слугу свого вірного Перініса Білявого — розказати Тристанові, що сталося. Перініс полинув лісами й борами, минаючи протоптані стежки, і дістався, нарешті, до побережничкової хатинки, де уже не день не два чекав на нього Тристан.

Тут він повів Тристанові новину, розказав, яке то нове лихо задумали лукаві барони, і ознайомив, коли й де саме має відбутися суд.

— Сеньйоре, пані моя просить вас призначеного дня прибути в одежі пілігрима,²⁰⁾ так переодягшись, щоб ніхто вас не пізнав, без жодної зброї, на Біле Поле. Щоб дістатись на місце суду, їй треба буде перепливти річку човном; на тім березі — там буде король Артур із своїми рицарями — ви маєте її чекати. Тоді, певна річ, ви зможете їй допомогти. Жах бере мою пані, коли здумає вона про судний день; проте уповає вона на Бога, бо Він же допоміг їй вирватись із рук прокажених.

— Вернися до королеви, славний мій, любий друже Перініс. Скажи їй, що я вволю її бажання.

Слухайте ж, сеньйори. Коли вертався Перініс до Тінтажеля, він примітив у лісовій гущавині того самого побережника, що

¹⁹⁾ Король Артур — див. примітку 14. Говен, сенешаль Ке і т. ін. — відомі з численних рицарських романів, т. зв. «круглого стола», персонажі, постійно зв'язані з іменем короля Артура, при дворі якого відіграють значну роль.

²⁰⁾ Пілігрим — прочанин, «каліка перехожий».

колись, натрапивши на послулих Трістана та Ізольту, виказав на них королю. Якось, напідпитку, він роздзвонив про свій зрадницький учинок. Саме в той час, коли Перініс їхав від Трістана, він вирих у землі глибоку яму і мудро вкривав її гіллям, щоб ловити вовків та вепрів. Побачивши, що королевин слуга кидається на нього, побережник хотів був утекти. Та Перініс загнав його на край вовчої ями.

— Навіщо утікати тобі, королеви своєї зраднику? Залишися тут, біля могили, що сам ти собі викопав.

Засвистіла, крутнувшись у повітрі, тяжка палиця — і розбилася разом з черепом, а Перініс Білявий Вірний штовхнув тіло обмовника ногою в глибоку прикриту гіллям яму.

Призначеного для суду дня король Марк та Ізольта з баронами корнуельськими, з пишним почотом прибули на Біле Поле і спинилися край річки, а рицарі короля Артура, зібравшись по тому боці, привітали їх своїми ясними коругами. Перед ними, сидячи на крутому березі, убогий пілігрим, в обвішаному ракушками та скойками плащі, простягав свою дерев'яну мисочку і пронизливим та жалібним голосом просив милостині.

Корнуельські човни простували через воду, гонені веслами. Коли вони мали вже причалити, Ізольта запитала рицарів, що були при ній:

— Панове, як же ступити мені на берег, не замастивши своєї довгої одежі в цьому болоті? Треба б, щоб хтось із перевізників допоміг мені.

Один із рицарів гукнув на пілігрима:

— Ану-бо, друже, підіткни свого плаща, увійди в воду і перенеси королеву, коли тільки не боїшся ти, немоцний, впасти по дорозі.

Той узяв королеву на руки. Вона шепнула йому потихеньку: «Милий мій», — а потім ще тихше: «упади на пісок». Він дійшов до берега, спіткнувся і впав, стискаючи королеву в обіймах. Конюші та моряки, ухопивши весла й корабельні гаки, кинулися навздогін нещасному жебракові.

— Облиште його, сказала королева, — певне, довга подорож по святих місцях так знесилила його.

І вона зняла з себе дорогу прикрасу щирого золота і кинула її пілігримові.

Перед Артуровим наметом, на зеленій мураві, розстелили тимчасом дорогі нікейські шовки²¹⁾ і розклали на них святі мощі, вишнюті з кіотів та ковчежців. На сторожі стояли там сеньйори Говен, Жірфле та сенешаль Ке.

(Далі буде)

²¹⁾ Нікея — місто у Малій Азії, колись знане своїми виробами з шовку.

Джеймс-Олівер КЕРВУД

Суворі серця

(Продовження, 8)

Настала хвилина мовчанки. Згодом Ізабелла озвалася слабким голосом:

— Ви були самі?

— Так, сам протягом семи днів.

Ізабелла звернула на Мек Вейфа свій погляд. Біллі міг бачити блиск її очей у півприсмерку кімнати і йому здалося, що ці очі зазирають аж до найглибших закутин його душі і що Ізабелла знає всю правду. Вона знає, що він грав ролю Давида. Раптом Ізабелла відвернула свою голову з дивним риданням. Це був плач зі сорому. Потім здавалося, що вона ледве віддихає, але Мек Вейф знову почув її жакливі слова.

— Ви... ви... ви...

— Так, так, я знаю, — перебив він її поспішно. — Заспокійтеся тепер. Я обіцяв вам, що коли ви одужаєте, я відійду. І я піду. Ніхто й не знатиме. Я піду...

— І ви не вернетесь більше?

Голос Мек Вейфа був льодово холодний і спокійний:

— Ніколи, — сказав він. — Присягаюсь вам.

Ізабелла відвернула своє обличчя, Біллі бачив у світлі кімнати тільки її ясне волосся. Він почув її глухе ридання і тому вийшов з кімнати так тихо, що вона навіть не почувла його кроків. Примкнув за собою двері і цей раз дуже докладно. Двері на двір були відчинені і Мек Вейф почув те, чого він так нетерпляче ждав: короткий, гострий гавкіт собак і людський голос.

Трьома стрибками Мек Вейф опинився перед хатою. Оподалік на полянці стояв зі своїми саньми індіанин Джое. Один погляд Біллі на сани переконав його, що й мама Джое є з ним.

Мала, худа, мов скипка, жінка якраз почала вилазити з-поміж хутер і накривал у санях, коли Мек Вейф надбіг до неї. Вона подивилася на нього своїми бистрими темними очима, оглядаючи цікаво. Біллі побачив її худі, як кігті руки, але не зважаючи на всю її непривабливу постать, він мало не розцілював її з радощів.

Вона звалася Мабалля, як казав Руки, і знала англійську мову краще за свого сина. Біллі описав їй розташування хати, і коли він скінчив, Мабалля взяла під пахву свій клуночок, за-

деркотала щось до сина Джое і швиденько подріботіла без найменшого вагання вслід за Мек Вейфом.

Тому, що індіанка не виявляла ні тіні страху перед зараженням пощестю, Біллі відчув велику полегшу. Коли ж Мабалля скинула зі себе важке хутро і капuzu з голови, вона ввійшла без страху в кімнату хворої і незабаром Біллі почув, як вона розмовляла з Ізабеллою.

Зібравши свої речі, Мек Вейф склав їх у наплечник і вийшов перед хату, щоб забрати шатро. Індіанин Джое вже відіхав і Мек Вейф пустився його слідами. Годину пізніше Мек Теб, зваблений голосом Біллі, появився на порозі своєї хати. Він перейшов на інший бік хати, щоб зловити пригожий вітер і почути слова приятеля з віддалі п'ятдесят метрів.

Мек Вейф розказав йому, що він думає далі робити. Отож він піде до Форту Черчілла, а Мек Тебові віддає під опіку Ізабеллу і дитину. З Форту він постарается вислати когось, хто б відвіз жінку з малою в залюднену країну. Тепер йому потрібна якась одежа, хоча б свіжий лах, щоб передягнутися, своє убрання мусить спалити, бо може розносити заразливі хвороби. Біллі піддав думку, що може б він міг дістати якусь одєжину від індіанина Джое, якщо цей має зайву. І Мек Теб пішов знову в хату, а через деякий час повернувся з одєжею під пахвою.

— Ось тут все, що вам, Біллі, потрібно. На жаль, без спідньої білизни, — сказав Мек Теб, складаючи одєжу на снігу. — Було б добре, щоб ви, Біллі, зараз спалили своє убрання. Бо ж вітер може повернутися в інший бік і було б зле, якщо б він завіяв мене димом.

Мек Теб відійшов на достатню віддаль, а Біллі забрав одєжу і подався у ліс. Тут він надер кори з дерева, розклав огонь і почав розглядатися. Мек Теб чув тріскіт полум'я, коли воно охопило стару одєжу, яку кинув у вогонь Біллі. Тим часом Мек Вейф вернувся на своє давнє місце вже одягнений у штани зі шкури оленя, проношене і пошарпане хутро, в шапці на голові та у завеликих індіанських мокасінах на ногах.

Обидва друзі порозмовляли зі собою ще з чверть години, але Мек Теб не покидав свого безпечного місця, віддаленого на п'ятдесят метрів. Опісля він вернувся до хати і через короткий час привів Мек Вейфові його запряжку собак.

— Я дуже радо стиснув би вашу руку, Біллі, — вибачався він перед приятелем, — але думаю, що з уваги на малу, я не повинен робити цього. Бо ж лихो не спить...

— Ні, ні, — сказав Біллі, — до побачення, Руки... Я провідаю вас. Але зайдіть ще в хату та винесіть малу хоч на поріг, добре? Але не треба, щоб вона бачила мене, бо ж вона не зрозуміє, чому я не підходжу до неї. Я подивлюся на неї здалека.

Мек Вейф заховався за ялиною, а Мек Теб пішов у хату. Через якусь хвилину він вернувся з малою Ізабеллою на руках.

Дитина дивилася в той бік, куди їй показував пальцем Руки, і Мек Вейф міг бачити її миле личко. Нараз сонячне проміння заясніло на дитячому золотому волоссячку, так як тоді, коли побачив її перший раз у станиці Фулертон. Він хотів крикнути хоч одне слово, але стримався насилу.

Подорож степом

Увечорі четвертого дня, коли Мек Вейф покинув хату, навісцену лихом, він розклав своє шатро над річкою Кульгавої Видри, сто вісімдесят кілометрів від Форту Черчілла над Гудзонською затокою. Опісля Біллі повечеряв і закурив люльку.

Був прекрасний, погідний вечір. Серед ярих зір пишався на небі повновидий місяць. Але це був місяць, індіани називали його кривавим, червоний, немов баgreць, з пошарпаними краями, з яких ніби стікала червона кров. За індіанським повір'ям, такий місяць віщував нещастя. Протягом наступних сім ночей він розсипав по небі свої криваві сліди, як це було того страшного року, коли то четвертина всього лісового населення Півночі згинула від епідемії. З того часу цей місяць стали звати Місяцем пощести.

Біллі бачив раніше такий місяць всього один чи два рази. Він не був забобонний, але цього вечора відчув якесь лихо. Почав сміятися нервовим сміхом, запитуючи себе в душі, яке ще горе зможе його постигнути. Щойно згодом з лона чудової ночі прилинув до нього лагідний спокій, немов дотик теплої руки, який успокоїв біль його серця. Оце врешті він вернувся у своє володіння. Бо ці простори, по яких гуляв тільки вітер, покриті дрімучими лісами були його — Мек Вейфовим домом. Аджерж він завжди говорив, що не міг би жити без них! І цієї ночі думка про те була настирливіша, ніж будь-коли досі.

Він, Мек Вейф, був їх частиною, а вони творили частину його. І коли Біллі підніс свої очі на кривавий місяць, у його серці вже не було того неспокою, що раніше, була якась тиха радість. Біллі сидів довгі години, розважаючи, поки не погас огонь. Довкола нього шептала самота, обгортаючи його з усіх боків. Це ж був його світ. Біллі зідхнув глибоко і почав надслухувати. Самотній, з зраненим серцем, він відчував, що в ньому зростає симпатія і любов до цієї природи, забираючи геть його смуток, зроджуючи надію та викликаючи наново прихильність до цих дерев, гір і всього безмежжя, яке оточувало його.

Мек Вейф упевнявся, що він знову віднаходить у природі своїх колишніх приятелів. А серед них віднайде й Ізабеллу. Вона вернеться в цивілізовану країну, і події, які тут змінили її життя, учинять те, що вона напевно забуде про цю природу. А в його світі не буде ніяких змін. І через десять років він зможе знову пройти їхнім колишнім шляхом і ще віднайде на постоях скам'янілі рештки давнього вогнища, яке він розпалював для неї тієї незабутньої ночі на степу, коли перший раз побачив її.

Пустиня затримає згадку про неї і Мек Вейф, наближаючись до Форту Черчілла, був певний, що ніколи не забуде її.

В три тижні після свого відходу з хати Круасе Біллі добився до Форту Черчілла. Він так змінився за останній час, що завідувач факторією спершу не пізнав його. А службовий інспектор поліції аж закричав із здивування:

— Мій Боже! Це ви, Мек Вейфе?

Мек Вейф розповів докладно про все, що сталося в хаті над рікою Малого Бобра, тільки своєму другові Пеллетье, що ще ждав на нього. З листів, що прийшли до Біллі за час його відсутності, він довідався, що одна копальня срібла, акції якої він купив був свого часу, добре розвивалася і дала йому прибутків із дивіденди на суму 10 тисяч доларів. Цією нежданою вісткою Біллі покориствувався, як причиною, щоб відмовити інспекторові підписати контракт дальшої служби в поліції. А через тиждень після його прибуття Букі Смітса ганебно прогнано зі служби.

В кімнаті було декілька осіб, коли Букі, усміхаючись, підійшов до Біллі і простягнув йому руку.

— Не маю до вас ніякого жалю, Біллі, — заявив він голосно, щоб почули його всі присутні. — Але ви зробили погану помилку.

Опісля він додав тихим голосом, відчутним тільки для вуха Мек Вейфа:

— Пригадуєте собі, що я вам обіцяв? Я вб'ю вас за те, що ви зробили, навіть якщо б мені довелося іти за вами на сам край світу.

Через декілька днів Пеллетье почав лаштуватися в далеку дорогу, до своєї нареченої, яка ждала його десь на півдні.

— Я сподівався, що ви підете зі мною, Біллі, — жалувався він уже в сотий раз. — Моя наречена дуже зрадіє вами...

Але Біллі заспокоїв його.

— Колись я прийду до вас... Скажімо, тоді, коли у вас уже буде така малесенька крихітка, як Маленька Таємниця, — обіцяв він, здобуваючись на усміх, і в останній раз міцно стиснув руку свого старого друга.

Мек Вейф пробув у Форті Черчілла ще три дні, а четвертого вранці закинув на плечі торбу з речами і без собак подався в північно-західньому напрямі.

— Думаю перебути зиму недалеко Глибокого Озера, — сказав він до інспектора поліції. — Якщо б до мене наспіла якась пошта, прошу при нагоді відіслати її мені туди. Якщо ж мене не буде над Глибоким Озером, то хай листи для мене знову заберуть до Форту Черчілла.

Мек Вейф назвав Глибоке Озеро, бо могила Діна лежала якраз між Фортом Черчілла і старою станицею Гудзонської компанії в районі Атабаски. Біллі вирушив сповнити обіцянку, дану Ізабеллі, відвідати могилу Скотті. Принаймні він намагався ду-

мати, що виконує обіцянку, але в глибині душі відчував якийсь дивний сантимент до померлого.

Було так, немов би якийсь невидимий дух супроводив Мек Вейфа в його дорозі, ідучи біля нього чи спочиваючи разом із ним при таборових багаттях. У доброму настрою Біллі вірив таки в приявність Діна. Він вірив у щирі приязнь, але ніколи не думав, що може існувати просто любов одного чоловіка до іншого. Ніколи не здавав собі справи, що таке почуття існує, за вийнятком у батька до сина. А тепер у перший раз переконувався, що можна любити мужчину, любити пам'ять про мужчину.

Щось казало Мек Вейфові затримати в таємниці свою місію навіть від Пеллетье. Тому ввечері перед своїм відходом з Форту Черчілла він потайки заховав у лісі сокиру і наступного дня покористувався нею. Підшукав гарну, струнку березу, вісімнадцять вершків у діаметрі, і розклав недалеко неї своє шатро. Тієї ж ночі він зрубав березу, а наступного дня вирубав зі стовбура широку на одну, і довгу на три стопи дошку. Коли ж він вирушив на північний захід, забрав дошку з собою. Через чотири ночі він вигладжував та обтісував цю дошку з допомогою свого мисливського ножа і малої запоясної сокири, немов гблем. Ще через дві ночі Біллі випалив розжареним залізним дротом літери на дошці, посмертну епітафію — згадку про Скотті Діна. Якийсь час він вагався, чи писати Скотті чи Давид. Врешті здецидувався на слово Давид.

Мек Вейф мандрував, не поспішаючись, бо ж весна була для нього найкращою порою року в його пустелі. Сімнадцятого дня після виходу з Форту Черчілла Біллі прийшов на край безмежного степу. Протягом двох днів він ішов у західному напрямку і на світанку третього дня побачив сіру, витоптану ногами карібу, тропу, якою він ішов колись разом з Пеллетье і малою Ізабеллею, утікаючи від ескімосів. Незабаром Мек Вейф побачив і хату, в якій останній раз бачився з Діном. Біллі увійшов у хату. Був певним, що ніхто не заходив до неї з того часу, як помер у ній Дін. На ліжку Біллі знайшов загублену рукавичку малої Ізабелли.

Маленьке ліжечко, яке він збудував для неї, було ненарушене і на накривалі, що служило дитині подушечкою, ще залишився вглиблений слід її голівки. На стіні висіла стара пара Дінових штанів. Біллі мовчки й непорушно дивився на всі ці речі. В кімнаті була гнітюча, задушлива атмосфера і Біллі намагався прогнати її, пробуючи насвистувати. Але не міг і вийшов з хати, щоб податися до могили.

При могилі були сліди лисів, які нищпорили навколо хреста. Більш ніяких змін. Решту ранку до обіду Мек Вейф провів на те, щоб посадити в узголів'ї хреста молоденьке деревце та при-

бити до хреста дошку з берези, на якій він випалив був у дорозі такий напис:

Давид Дін

Помер 27-го лютого 1908.

Люблений Ізабеллою і тим,

Що хотів би мати змогу зайняти Твоє місце,

А Тебе віддати Їй.

В. М., 15-го квітня 1908.

Мек Вейф не спочивав і тоді, коли прийшла година обіду, носив з недалекої гірки, віддаленої на кількасот метрів, каміння та зводив мур довкола саджанця, щоб його не пошкодили ні звірята, ні вихри. Опісля він пішов на розшуки квітів. На огрітих сонцем лісових галявах знайшов перші весняні рослини: білий весняний ряст, глогорожечку та пурпуровий дикий виноград. Біллі викопав ці рослини разом з корінням. Врешті між двома скелями він натрапив на ніжні стебла синьої квітки. Біллі насадив виноград та інші квіти довкола могили, а синю квітку у стіп хреста.

Вже була пізня післяобідня година, коли Мек Вейф вернувся в хату і, як ніколи раніше, відчув увесь тягар самоти. Зготував собі їжу, але полум'я вогню видалося йому якесь дивне і ненормальне у пустій хаті.

Навіть повітря було важке, насичене подихом смерті і втрачених надій. Мек Вейф ледве примусив себе з'їсти шматок м'яса, хоч він не їв від самого ранку. Після їжі Біллі поглянув на годинник: була четверта. Сонце вже нахилилося над далекими лісами. Вийшов із хати і застиг на мент. Позаду нього заквилив пугач, на кущику защебетала пташина. Це був знак, що день скінчився і надходить ніч, у якій пустеля починає жити своїм життям.

Біллі схрестив руки на грудях і почав надслухувати. З тиші, яка надходила звідусіль, кликав його якийсь голос, взиваючи в даль. Вернувся у хату, зібрав свої речі, взяв маленьку рукавицю та заховав її як пам'ятку. Опісля вийшов, щільно замикаючи за собою двері. Він підійшов ще раз до могили і востаннє глянув на той горбок землі, під яким спочивав Дін.

— До побачення, старий друже, до побачення! — прошепотів Біллі.

Пугач заквилив голосніше. Мек Вейф спрямував свої кроки на захід. Крик пугача викликав дрижання в тілі Біллі і він надавав ходи, простуючи в безмежну пустелю, що простягалася на сотні миль між ним, а станицею над Глибоким Озером.

Лист

Мандрівку Мек Вейфа від могили Діна супроводили дні, тижні і місяці такої самоти, якої він не зазнав раніше в своєму житті. Це було щось більше ніж самота. Бо звичайну самоту він знав, знав журбу і потребу бути самотнім серед чорного і мов-

чазного хаосу полярної ночі; він мало що не збожеволів, а теж бачив, як умирав з туги за сонцем, одним сонячним промінчиком, та звуком людського голосу його друг Пеллетье.

Але цим разом це було щось іншого. Це була рана, яка день за днем усе глибше вгризалася в його душу. Мек Вейф сподівався, що згадка про Ізабеллу принесе йому радість навіть тоді, коли він не бачитиме її, але помилився. Самота не дозволила на радість. Кожного дня йому здавалося, що голос молодой жінки стає все реальнішим, все ближчим. Ізабелла ставала частиною його самого, його думок і не було години, в якій Біллі не запитував би себе самого, де є вона.

Мек Вейф сподівався, що Ізабелла вернулася з дитиною до старого дому в Монтреалі, де вона напевно знайшла приятелів, які піклуються нею. А деколи знову його огортав страх, що вона живе в пустелі, бо її затримала любов до Діна, і що вона томиться десь на якійсь праці, пробиваючись із трудом крізь життя.

Часами ж Мек Вейфа огортала непереможна спокуса вернутися до хати Мек Теба й довідатися, куди пішла Ізабелла. Але він боровся з цим бажанням, як людина бореться зі смертю. Він знав, що в тому випадку, коли він уляже своїй волі наблизитися до Ізабелли ще раз, стратить усе те, що досягнув у своїй внутрішній боротьбі протягом днів хвороби в хаті Круасе.

А чим далі його ноги простували на захід, тим більше якісь невидні руки тягнули його назад. Мек Вейф не пішов просто до Глибокого Озера, але провів більше ніж три тижні з одним трапером, з яким запізнався над річкою Пайпстон. Щойно в червні він добився до Глибокого Озера. Тут відпочивав місяць часу, але вже в липні подався далі на захід у район Атабаски. Ідучи вздовж берега Глибокого Озера, Біллі дійшов до Форту Чіпевейн над гирлом ріки Невільника.

Мек Вейф прийшов у Форт Чіпевейн у пригожу хвилину. Державна геологічна експедиція вибиралася розсліджувати невідому країну поміж Великою Невільничою Рікою і Великим Ведмедем. Учені геологи і географи, які прибули з Оттави, наполягали на Мек Вейфа, щоб він пішов з ними. Біллі покористувався нагодою і пробув з експедицією аж до того часу, поки вона через п'ять місяців не вернулася рікою Мекензі до Форту Провидіння. Тут Мек Вейф залишився аж до весни, опісля подався до Форту Райлея, де було чимало його друзів ще з часів поліційної служби.

П'ятнадцять місяців бурлакування залишили в Мек Вейфові свої сліди. Його щось тягнуло до мандрювання з місця на місце. Але все більше зростало в ньому бажання вернутися в давні околиці, піти аж до великої затоки, туди на схід. Одначе в серпні місяці, замість того, щоб наблизитися до бажаних місць, Біллі опинився у Принс Алберт, триста п'ятдесят миль подалі на сході.

Звідсіля Мек Вейф попростував у північному напрямку, в товаристві людей, які йшли над Червоне Озеро, і в жовтні місяці, звернувши знову на захід, Біллі одинцем продістався каналами Сісіпак і Горілого Лісу до Нелсон Говз. Опісля він вирушив далі на північ і 18-го грудня, в час першої з двох великих бур, які шаліли на переломі зими 1909-1910 років, найтрагічнішої в історії населення Півночі, дістався в район факторії Йорку. Тридцять миль, які відділяли його від факторії, Мек Вейфові довелося пробиватися цілих п'ять днів. У факторії Біллі відпочивав довгі тижні.

Це були перші тижні того страшного голоду і великого холоду, протягом яких згинуло понад 1500 людей. Від північної пустелі Невідомої Землі, аж по її південні межі земля була покрита снігом товщиною на п'ять стіп і від половини грудня місяця аж по кінець січня температура не підносилася вище 40 ступенів, а деколи спадала до 50 чи 60 ступ. понижче нуля.

З усіх сторін пустелі надходили до факторії вістки про голод і голодну смерть. З причини холоду не можна було закладати на звірину пастки. Лосі, карібу, ба, навіть дрібні хутрові звірятка заховалися під снігом. До станиць приходили індіани і метиси, прохаючи їжі. Біллі бачив два рази у факторії Йорку матерів, які прийшли туди зі своїми померлими дітьми на руках. А одного дня приїхав собачою запряжкою білий трапер із своєю жінкою, загорненою у ведмеже хутро. Жінка була мертва, зашнувши навіки серед лісу, п'ятдесят миль від факторії.

Протягом цих страшних тижнів Мек Вейф увесь час томився думкою про Ізабеллу і її дитину. Йому здавалося, що вона теж десь терпить голод у якійсь пустелі так, як інші. А однієї ночі Біллі мав страшний сон: він бачив бліде, немов маска померлого, виснажене з голоду і нестачі, обличчя малої Ізабелли.

Ця візія була для Мек Вейфа вирішальною. Він постановив піти до Форту Черчілла, і якщо там немає Мек Теба, податися просто до хати над Малим Бобром і довідатися, що сталося з Ізабеллою і її донечкою. Через кілька днів, десь біля 27-го січня температура раптово підвищилася і Біллі зараз же скористався цією нагодою. Він вийшов із факторії разом з одним метисом і 20-го лютого прибув з ним до Форту Черчілла.

Мек Вейф подався на поліційну станицю. Протягом минулих двох років настали тут великі зміни. З давнього складу поліціантів був ще тільки один, який знав Біллі. Першим запитанням Мек Вейфа було, чи немає вісток про Мек Теба та Ізабеллу Дін. Однак ніхто з цих осіб не був у Форті Черчілла, а новий службовий старшина навіть не бачив їх у вічі.

Але для Мек Вейфа була пошта: три листи. Були ще, як казав інспектор, й інші, та їх відіслано на залишені адреси. А ці три якраз вернулися з станиці над Глибоким Озером. Один із цих листів писав Пеллетье, четвертий уже раз запитує, що сталося з Мек Вейфом і чому він не відповідає на листи. В Пел-

летє була доня і щасливий батько питався, коли Біллі виконає свою обіцянку та приїде побачити її. Другий лист був від спільника акцій копальні срібла.

Третього листа Біллі довго обертав у руках, вагаючись розкрити його. Зрештою, це вже навіть не був лист, а просто шматок пом'ятого, вимазаного та промоченого водою і снігом паперу, на якому не знати було адреси. Врешті Біллі розкрив листа. Письмо в ньому було малоццо читкіше ніж на коверті. Але останні слова можна було прочитати і Мек Вейф здушив у собі оклик радості, пізнавши підпис Руки Мек Теба.

Біллі наблизився до вікна, намагаючись відчитати те, що написав Мек Теб. У тих місцях листа, де не продіставалася вода, можна було відчитати речення чи кілька слів. Але зникло майже все, крім останнього розділу і коли Біллі почав його читати, серце в нього завмерло і зір потьмарився на хвилину. Згодом, опритомнівши, він відшифрував ті рядки, які залишилися, а коли скінчив, повернув своє скам'яніле обличчя в білу заметіль гурагану за вікном, з устами пересохлими, немов від довгої гарячки.

Частина цього розділу в листі була нечитка. Але й ті слова, що залишилися, дали Мек Вейфові змогу довідатися, що сталося в хаті над Малим Бобром. Мек Теб писав:

»Ми сподівалися, що вона одужала... Вона знову захворіла... Все, що тільки ми мали змогу зробити, було зроблено, але даремно... померла докладно п'ять тижнів після того, як ви відійшли. Ми поховали її зараз за хатою... Боже... ця солодка крихітка... Не можете, Біллі, уявити собі, як я люблю цю дитину... Я мушу віддати її...«

Ще була з десятка слів, чи рядків, але їх не можна було відчитати.

Мек Вейф зім'яв листа і новий інспектор поліції запитав себе в душі, які ж це лихі вістки дістала ця людина, що так раптово вийшла з хати в сліпучий крутіж морозної бурі.

Іскра життя

Осліплений бурею, Біллі блукав навмання протягом десяти хвилин. Він навіть не здавав собі справи з того, куди йде, аж опинився у захистку лісу, безперервно повторюючи ім'я Ізабелли.

—Мертва!.. Мертва!.. — шепотів він до себе. — Вона померла, померла...

Врешті нагла думка про долю малої Ізабелли приглушила в ньому на хвилину його душевний біль. Мала ж була з Мек Тебом, там у хатині над Малим Бобром. Серед крижаного шквалу бурі Мек Вейф ще раз прочитав те, що залишилося в листі

Рукі. Кілька слів останнього уступу листа викликали в серці Біллі смертельну тривогу.

»Боже... ця крихітка. Ви не можете собі уявити, Біллі, як як я люблю її... Я мушу віддати її...«

Що це означало? Що хотів цим сказати йому Мек Теб у тій частині листа, яка далі була нечітка?

Ховаючи листа в кишеню, Мек Вейф відчув, що мусить діяти негайно. Він поспішно вернувся до бюро інспектора.

— Мушу йти до Малого Бобра. І то негайно, ще сьогодні, — сказав він до інспектора поліції. — Чи немає тут, у Форті Черчілла, когось, хто міг би піти зі мною?

Через дві години Біллі вирушив у дорогу разом з одним індіанцем. Собак і саней не можна було дістати за жадну ціну: ні за обіцянки, ні за гроші, отже вони вирушили на лижах, забравши зі собою запас харчів на два тижні. Решту того ж дня і увесь наступний вони йшли майже без відпочинку, бо кожна година збільшувала божевільну нетерпеливість Мек Вейфа якнайшвидше добитися до хати Мек Теба.

Вранці другого дня почалася одна з тих завірюх, яка замела снігом увесь північний район протягом тієї зими голоду і смерти. Не зважаючи на поради індіанця розтаборитися і пережити, поки температура не піднесеться, Мек Вейф напосівся продовжувати мандрівку. П'ятої ночі у дикій і пустій околиці індіанця опустили сили і він навіть не міг розпалити вогонь. Коли ж Біллі приглянувся йому ближче, побачив, що його товариш подорожі півмертвий, захворівши якоюсь дивною хворобою.

Мек Вейф уклав хворого у захистку кількох топіль, розклав багаття і вирішив затриматися на деякий час. Температура постійно опадала і мороз прибирав на силі. І з кожним днем зменшувався запас їжі, аж врешті прийшла година, коли Біллі стало ясно, що перед ним велика небезпека. Він усе частіше віддалявся з табору, шукаючи за якоюнебудь дичиною, але не знаходив нічого, бо навіть останні пташки — горобці і зяблики позникали.

Одного разу виникла в Мек Вейфа думка забрати рештки харчів і намагатися рятувати насамперед себе. Але він відкинув її. Дванадцятого дня індіанець помер. Це був жахливий день. Їжі вистачало всього на добу.

Біллі спакнував харчі разом зі своїми накривалами й деякими іншими речами. Не певний, чи індіанець не помер на якусь заразливу хворобу, Біллі все таки вирішив перестерегти інших подорожніх, які могли б проходити попри місце вічного спочинку його співтовариша подорожі. Тому він застромив біля тіла померлого високу віху з прив'язаною до її вершка червоною шматиною, знаком пошести.

Після того Мек Вейф пустився сам у сніговію, переконаний, що в нього є тільки одна шанса на тисячу поклати труд-

ночі та що ця шанса залежить від того, щоб завжди звертати проти вітру свої плечі, а не обличчя.

Увечорі цього першого дня боротьби Біллі розклав шатро на краю невеличкого ліска. Тут він запримітив, що високі і середньої величини дерева, а навіть деякі кущі були без кори і змерзлі з північної сторони. Біллі розпалив вогонь, з'їв рештки їжі, які ще в нього були й заснув біля багаття. Наступного дня він вирушив далі. Малий лісок перейшов у хащівник, а цей — у пустелю безмежних снігів, яку безперервно мела хуртовина.

Якийсь пошум крил зраджував приявність птахів, тому Біллі через увесь день стежив за дичиною. Він гриз кору дерев, а надвечір з'їв шматок принади для лисів, яку мав ще у своїм наплечнику. Ця принада зразу заціпила йому горло, що аж забракло віддиху. Вночі він зготував собі чаю, щоб хоч теплою водою задурити шлунок. Відчуття голоду перейшло в біль. Такі ж муки ждали його наступного дня, бо ж у північних районах, де люди мусять їсти принаймні чотири-п'ять разів у день, і то досита, щоб дати своєму тілу досить кальорій, голод зростає неймовірно швидко і дошкульно.

Увечорі Мек Вейф отаборився, назбирав сухих гіллячок для підсичування вогню і заснув. Наступного ранку він ледве прокинувся і з трудом звівся на ноги. Коли ж почув, як крижаний вихор ударив його в обличчя, а хурделиця на степу завилала стома голосами, здалось йому, що вже прийшла остання година і треба приготуватись стати перед престолом Всемогутнього.

Але на диво Біллі не лякався своєї ситуації. Хоч ледве човгав ногами, він простував безперервно все далі, година за годиною, відчуваючи як слабне з кожним кроком. У його нутрі ледве тліла іскра життя і він був переконаний, що не було для смерті кращої нагоди забрати його, якщо б вона тільки хотіла. Ця смерть була б навіть приємною. Гострий і кусливий біль голоду, який пронизував його тіло немов голками, трохи притих і Мек Вейф, не відчуваючи теж холоду, мав тільки одне бажання: отак простягнутися в пухкому снігу, як на постелі, і спокійно заснути.

Але для Біллі було зрозумілим, що означало таке бажання: сон без кінця та поживу для полярних лисів, які так і чигали десь, щоб зразу кинутись на його ще тепле тіло і порозносити по степу кісточки. Тому він примушував себе йти далі. Бура лютувала без кінця і Мек Вейф мріяв про те, щоб врешті знайти хоча б одно деревце для с'як-такого захисту. І щоб знайти це дерево, він спрямував усю свою енергію.

Коли Біллі останній раз перевірював свого годинника, була дев'ята ранку; тепер же було давно після обіду, наближалася ніч. Від кількох годин буря сліпила Біллі і він не бачив нічого на віддаль кількох кроків. Але маленька іскра життя, яка залишалася в ньому, ще не погасла. Це була геро-

їчна іскра життя, іскра, яка заставляла його боротися до останку. Навіть вантаж на плечах не справляв Мек Вейфові ніяких труднощів, не тяжів, немов його там і не було.

Правда, краще було б покластися в сніг і спокійно померти, снити хороші сни, які приходять як винагорода до тих, що гинуть з голоду і холоду. Але іскра, яка жевріла в Біллі, казала йому вмерти стоячи, якщо вже таки доведеться вмерти. І ця іскра завела його врешті перед далекий привид лісу, який міг дати йому захист від вітру і снігу. Іскра спалахнула живіше і в душі Мек Вейфа зродилася надія.

Раптом Мек Вейф упевнився, що довкола нього ніч, бо ж перед ним у темряві горить якесь світло. В першій хвилині йому здалося, що це відблиск якогось таборового вогню, віддаленого на десятки миль. Опісля світло приблизилося так несподівано, що Біллі був упевнений: це світилося у вікні хати. Він поволікся швидше і, коли опинився перед дверми хати, хотів крикнути. Але з його уст не вийшов ні один звук. Біллі здавалося, що проминула добра година часу, поки він скинув зі своїх ніг лижі. Опісля він намацав клямку, натиснув двері і важко ступив через поріг.

Він побачив стіл, освітлений огником лампи. В хаті було четверо людей; двоє сиділи при столі, якраз проти нього. Один з них тримав у руці підняту торбинку, звернувши до Біллі своє грубе, заросле обличчя. Другий був ще молодим юнаком і Мек Вейф застиг на місці, вгледівши, що він тримає в руках баньку консерв. Третій сидів оподалік, з-під лоба споглядаючи, що роблять ті два.

Коли Біллі увійшов у хату, цей осібняк якраз відтягнув від своїх уст пляшку, наповнену до половини якоюсь рідиною. Четвертий мешканець хати сидів на краечку ліжка. В нього було худе й бліде обличчя, і якщо б не понурий погляд його запалих очей, можна було прийняти його за мерця. Біллі почув запах горілки і їжі. На обличчях незнайомих, звернених на нього, не було ні знаку якоїнебудь прихильності, але Біллі ступив крок уперед, шепочучи якісь незрозумілі слова. І раптом іскра, яка підтримувала його досі, згасла і він упав на долівку, але в тій хвилині почув голос, який здавався йому дуже далеким, що казав:

—Який там чорт?

А опісля, як Біллі здавалося, після довгого часу, цей же голос відізвався знову:

—Викиньте його за двері!

Тоді Мек Вейф утратив свідомість, але ще поки знепритомнів, у хвилині поміж світлом і темрявою, огорнули його дивні холодні дрижаки, які знову повернули Біллі до життя, бо йому здавалося, що він пізнав цей брутальний голос, що казав: »Викиньте його геть!«

(Закінчення в наступному числі)

із праць Інституту Літературознавства при УВУ*

Д-Р МАРІЯ МИКУЛОВИЧ

ВПЛИВ ПОЕЗІЇ ГОРАЦІЯ НА КИЇВСЬКИХ НЕОКЛЯСИКІВ

Вступ

Виникнення неокласицизму в українській літературі становить явище сильного контрасту і заперечення своєї епохи взагалі, а зокрема віддзеркалення цієї епохи в літературі. Тогочасні напрямки, що виникли як форма вияву нових соціальних умовин своєї доби, доводячи подекуди поезію до беззмістового звукового експериментаторства (футуризм), обнижували рівень поетичного мистецтва і разом з ізольованим етнографізмом творили ці деструктивні чинники, від яких намагались звільнити українську літературу саме неокласики.

Підіймаючи гасло «до Європи», вони ставили собі завдання вивести українську літературу на широку площину загальнолюдських тематик, завершених класичних форм і високого мистецького рівня. Дивлячись на українську націю під аспектом завжди існуючої духової приналежності до Європи, неокласики не вносили тут нічого нового, а підкреслювали тільки необхідність усвідомлення того важливого моменту для української культури, а в тому й письменства.

Шукання класичних зразків уперше бачимо в Котляревського, а виразно вони заступлені в особі П. Куліша, що «знаючи найкращі творчі досягки світової літератури, відчував усю вбогість літератури української, коли доводилось йому визиратись у всесвітнім дзеркалі».¹⁾ Цей шлях, що його доповняють далі І. Франко та Леся Українка, знайшов своє повне завершення саме в групі неокласиків.

«Поставивши собі завдання піднести рівень української літератури, неокласики приймали такі подані Зеровим вимоги:

1) Засвоєння величезного досвіду всесвітнього письменства, себто хороша літературна освіта письменника і вперта систематична робота коло перекладів.

2) Вияснення нашої культурної традиції і переоцінка нашого літературного надбання.

3) Мистецька вибагливість, підвищення технічних вимог до початкуючих письменників.²⁾

Важливою передумовою для здійснення тих вимог, а тим самим можливості власних письменницьких досягнень глибокої мистецької вартості, вважали неокласики орієнтацію на класичну літературу в її посередніх впливах — французьких парнасців — і безпосередніх — Геллади і Риму. Класична культура, як беззаперечна підвалина кожної ділянки вияву людського духу пізніших віків, повинна і в літературі разом з елементами власної своєрідної традиції творити базу справжнього мистецького сприймання:

«Ми повинні засвоїти найвищу культуру нашого часу не тільки в останніх її вислідах, а в її основах, бо без розуміння основи ми ли-

*Починаємо тут публікацію науково-дослідної серії «Праць Інституту Літературознавства при УВУ» з докторської дисертації пані М. Микулович (Мюнхен, 1955), що друкується тут у перерахованому й дещо скороченому вигляді. — **Ред.**

1) С. Гординський, *Поезія Миколи Зерова*, Камена, стр. 3.

2) М. Зеров, *До джерел*, ст. 264.

шимися «вічними учнями, які ніколи не можуть з учителями зрівнятися».³⁾ Ця орієнтація на античність не виключає в жадному випадку поступу сучасності, вона має бути тільки ґрунтом, з якого може виростати це сучасне, вона має допомогти творити його. Зеров намагається довести, що віддаль довгих віків не повинна зупиняти нас черпати з багатих джерел античного світу: «Невже ж ми до такої міри відчужені од їх світогляду, мистецтва, суспільних ідеалів та громадських традицій, — щоб не побачити в їх світі коренів нашого?»⁴⁾

В тому безперечно криється думка, якої Зеров у свої часи не мав можливості висловити: естетика являється наукою об'єктивною, незалежною, за своїм правдивим змістом, ані від часу, ані від культурно-соціальних обставин. Тим самим мистецтво декларується справою незалежною від людських діл і людської історії. Для М. Зерова було б очевидно, що його відданість українській національній справі і його відданість словесному мистецтву — це абсолютно те саме. Можна було б, з того приводу, казати про певний «фанатизм» М. Зерова, але це тема суто ідеологічна і до цієї розвідки не належить.

РОЗДІЛ І

Переклади Зерова з Горація

а) Стилiстична аналіза. В своїх перекладах М. Зеров дуже дбає про якнайточніше передавання латинського тексту, проте ще більше дбає за те, щоб ці переклади відчувались, як осяги саме української поезії, себто звучали не як переклади, але як безпосередні вислови українського світогляду та культурної ментальности дотичних років. Цим пояснюються — попри загальне намагання зберегти сенс і стиль оригіналу — певні своєрідні тенденції в перекладанні, які формально є відмінні, подеколи навіть протилежні одне до одного, але фактично переслідують ту саму мету: зробити з латинського тексту щось безпосередньо зрозуміле і впливове для українського читача, щоб він ці переклади сприймав, як досягнення саме української національної поезії.

Намагаючись перетворити античний текст на модерну українську поезію, і саме таку, яка правила б за зразок для справжньої європеїзації українського національного письменства, перекладач мусів був жертвувати численними красотами античного класицизму, щоб подати українською мовою текст цілком модерний і, принаймні для пересічно-культурного українського читача, зрозумілий.

Найбільше клопоту задавало перекладачеві взятє ним самим на себе завдання — уникати тих специфічних моментів античного стилю та змісту, які в точному перекладі потребували б культурно-історичного коментування, а тим самим не могли бути для українського читача перекладені в своїй специфічній своєрідності. В численних випадках перекладач вдавався до загальноприйнятого в європейській літературі способу — подавати вже в самому тексті перекладу певне пояснення малозрозумілих слів та образів.⁵⁾

Розглянемо кілька дотичних випадків: «Лезбійський громадянин» (*Lesbio civi* — 1, 32, 5) перетворюється на Алкея, «Лік» (1, 32, 11) перет-

³⁾ Там же , ст. 259-260.

⁴⁾ Там же, ст. 178.

⁵⁾ Порівн. рецензію Валерія Брюсова на російський переклад «Героїнь» Овідія з-під пера проф. Т. Зелінського, в якому, на думку рецензента, сливе кожний образ перетворюється на свою прозову та загальнозрозумілу парафразу (за усною згадкою проф. В. Державина). — В дальшому цитуванні з Горація, його «оди» позначаються просто через число книги, а «еподи» — через скорочення «ер.» (*epodi*).

ворюється на «Ліка-хлопчака», бож сучасному читачеві невідоме спеціальне вживання ім'я Лік у гелленістичній та римській поезії. «Порохи» (ер. 16, 11) стають «порох священний», бо сам собою український «порох» аж ніяк не викликав би думки про останки предків. «Побожно укрити» (ер. 16, 11) є ті «порохи», які в оригіналі «не зазнають вітрів та сонця», бо й цей латинський текст сам із себе не викликав би в модерного українського читача належного сприймання мотиву побожності, який в оригіналі вже міститься в самому «порохи» (cineres).

Що ім'я власне богині Церери передається через «Церерин дар» (ер. 16, 43) — це річ майже неуникненна, бож не може сучасний читач зрозуміти під Церерою просто хліб, а під Бахком — вино. Коли говориться про маслину (оліву), характеризувану в латинському тексті тільки двома словами «nunquam fallentis» («ніколи не оманна», ер. 16, 45), а перекладач передає це цілим реченням, кажучи «плодовита маслина надій хлібороба не зводить», то це, з одного боку, справді цілий коментар, бож модерному читачеві треба нагадати, що йде про надії саме селянина, і що ті надії базуються на «плодовитості» маслини, яка в Україні під ботанічним поглядом майже невідома. І коли «сідонійці» (ер. 16, 61) перетворюються на «сідонійські купці», то в такому випадку «коментувального» перекладу виразно виступає певність перекладача про те, що саме ім'я власне «сідонійці» не могло викликати в сучасного українського читача чіткого уявлення про передісторичну та ранньоісторичну ролі фенікійців у світовій торгівлі — що для римських читачів Горація було річчю самозрозумілою та загальновідомою.

З цієї самою метою пристосувати переклад до сприймання сучасного читача вживає Зеров засобу «модернізації» вислову, стилю, чи синтакси. І так, напр., Горацієве «боги подали б» (1, 11, 2) перекладається словом «суджено», бо, очевидно, цей типовий античний вияв політеїстичного світогляду ніяк не переконливий був би для пересічного сучасного читача. Зрештою думка оригіналу збережена повністю і такою самою мірою характеризує пасивну залежність людини від «богів», чи, як у перекладі, від «судьби». Подібним прикладом є перетворення «з сприятливим птахом» (ер. 16, 23) на «в добрий час», де, на думку перекладача, необхідне було пропущення такого специфічного античного образу, що містить у собі цілий комплекс понять, зв'язаних зі староримськими ворожіннями за летом птахів. А коли «легка волога» (ер. 16, 48) передана через «струмки прозорі», чи «біжуча волога» (2, 3, 12) тим самим епітетом «прозорий», а «храми, що обвалюються» (3, 6, 3), через «руїнами німими», то в цьому випадку модернізація епітету виявляється цілком зрозумілою, якщо взяти під увагу, що ні «легкий струмок», ні «падаючі святині» не викликали б відповідного поетичного образу в сучасній поезії.

Ще одним прикладом на вживання модерного епітету є «Атлас білочолой» для передавання Горацієвого «Атлантійський рубіж» (1, 34, 11), бо в латинській мові так складений прикметник надто маловживаний.

Проте не обов'язково було перекласти, напр., «латинський вірш» (1, 32, 4) через «на латинський голос». Тут іде вже не стільки про модернізацію, як радше про «українізацію» перекладу. Це саме коли «так завгодно?» (ер. 16, 23) перетворюється на ампліфіковане «згода, братерство, рушаймо?» Слово «братерство» тут настільки переносить читача на український ґрунт, що зовсім не відчувається латинського оригіналу.

За зразок модернізації синтакси можуть послужити рядки ер. 16, 26-32:

«Поки потворна жага не з'єднає оленицю з тигром,
А з шуляком покірну й тиху горлицю,
І Апеннін до моря не присунеться, —
Ми не поставим вітрил, не помислим назад подаватись,
Поти нам гріх до краю плисти рідного».

Головний заклик »ne redire sit nefas«, що в оригіналі поміщений на початку цілого довшого періоду, переставлений у перекладі на самий кінець. Крім того, синтактична структура спрощена через зміну порядку речень і перетворення негативних зворотів на позитивні. Аналогічний приклад: »Яке ж безчестя нам приніс злочинний час?« (3, 6, 45) — де негативний зворот »quid non« перетворюється в перекладі на позитивний »яке ж«.

Але такі розходження граматичних форм морфології чи синтакси треба сприймати, як результат специфічних прикмет кожної мови зокрема, якщо через те в перекладі ледве дається уникнути.

Отак колективна одиниця латинської мови »gosa sega« (1, 38, 3-4) вимагає в українській мові звичайної множини »пізні троянди«, а характеристична для латини конструкція »абсолютного аблятиву«, передавана в прозі звичайно часовим реченням, натрапляє в поезії на особливу трудність з уваги на обмежену кількість місця, і тому »abeunte curtu« (3, 6, 44) передається при допомозі прийменника: »за возом«.

Маркантним зразком модернізації стилю є метонімічний троп Горація: »Кінь дзвінком бичуватиме копитом« (ер. 16, 12), що не надається до сучасного вжитку і через те зникає в перекладі: »кінь переможця, б'ючи копитом«.

Одним із широко вживаних засобів Зерова в перекладах є спрощення, при чому переважає і тут знову ж таки тенденція подати читачеві якнайбільш зрозумілий текст.

Коли, отже, »barbitos« (1, 32, 4) і »testudo« (1, 32, 14) перекладено через »ліра«, то бачимо в обидвох випадках семантичне спрощення з уваги на рівень читача, який напевне натрапив би на трудність сприймання технічного терміну (barbitos), або мітологічних ремінісценцій (testudo). Подібно ж, ім'я »Квірін« (ер. 16, 13) замінюється більш відомим ім'ям »Ромул«, а мітологічно-географічні імена вітрів »Нот« і »Афрік« (ер. 16, 22) проминається зовсім, і згадано тільки про »люті бурі«, що їх вони сприяють.

Пропущення імен власних зустрічається в перекладах доволі часто: в 3, 6, 9-10 імена партійських вождів Монеса й Пакора зникають, і згадується тільки загально про »владик«:

Вже двічі сталося, що похід наш назад
Владики партянські ганебно відбивали;

»Море Тирренське« (1, 11, 5-6) втрачає своє ближче означення, і залишається тільки »море«, а топографічні назви »Гесперія« (3, 6, 8) і »савельський« (3, 6, 38) пропущені зовсім. Але коли »корманч еспанського корабля« (3, 6, 31) передано через »мандрівний моряк«, то тут бачимо не тільки спрощення через пропущення топографічного означення, а рівночасно й пов'язане з тим неповне передання думки, бо авторів оригіналу йшло про те, щоб означенням »еспанського корабля« згадати про »багатого моряка«, якими саме еспанські моряки вважалися в старовині.

Так само пропущено ім'я мітологічного предка аргійських князів Інаха (2, 3, 21), зберігаючи тільки загальний сенс: »і чи в достатку жив«; а образ Юпітера, що міститься в тропі антономасії »впоміркувуючий цар небесних« (ер. 16, 56) заступлено загальним висловом »мудро розмірено«.

Іноді вживає перекладач цього засобу спрощення з наслідком послаблення цілого образу, бо »чи не мавши дому« тільки частинно відповідає латинському »чи бідним і з найнижчого роду помешш під чистим небом« (2, 3, 22); або ж в 1, 29, 1-2 читаємо в перекладі тільки: »Ти на Арабію збираєшся війною«, проте безпосереднього мотиву цієї запланованої війни (»тепер зазриш розкішним скарбам арабів«) не передано. А коли »або Високий Апеннін вибіг би до моря« (ер. 16, 29) перекладається: »І Апеннін до моря не присунеться«, то послаблення цього образного моменту полягає в пропущенні прикметника »високий«, що характеризує тут Апен-

нин, і в заміні інтенсивнішого «вибіг би» на слабше «присунеться». Так само до певної міри персоніфікація часу «поки говоримо, втік би заздрісний вік» (1, 11, 7-8) зазнає лексичного спрощення: «минає хутко час»; а гіперболізація, якою послуговується Гораций для яскравішого змалювання образу «нагромаджені у висоту багатства» (2, 3, 19), передано в послабленій формі «на усі скарби». Сюди належить теж таке фігуральне спрощення виразу як «дика Германія з синьоюкою мужвою» (ер. 16, 7), що для кращої зрозумілості перекладається через «військо германців» і може бути рівночасно зразком «коментувального» перекладу.

При докладному збереженні змісту може подеколи бути викликане спрощення через різницю самого модусу, як напр., латинський кон'юнктив (ер. 16, 17), перетворений у звичайну констатуючу форму: «немає кращої ради», або ж послабленням емоційного моменту в 1, 19, 5-6:

Ясна, як мармури Пароса,

Глікери красота принадила мене» (в оригіналі «палить»).

Далі — пропущення певних ближчих означень («старанний» — 1, 38, 6, «на дозвіллі під тінню» — 1, 32, 1), чи навіть емоційних витуків («гріх бачити!» — ер. 16, 14), що грають безперечно певну роль, як елементи для доповнення чи посилення образу, але, зрештою, особливого впливу на цілість тексту в його специфічному кольориті не мають. Зате через пропущення таких образів, як «мовчазної діви» (3, 30, 9), себто римської вестальки, або ж римських «авспіцій» (3, 6, 10), зникають ті своєрідні античні елементи, якими позначений оригінал. Бо ж Горациєве «правильно закликаючи» (1, 32, 16), важливе для автора і в сенсі умовно-релігійному, і в стилістичному, містить у собі далеко специфічнішу думку, ніж український переклад «на моє благання». В цьому бачимо, отже, знову момент, що характеризує більшість перекладів Зерова, а саме — модернізацію тексту.

Формальною протилежним засобом, що ним користується Зеров у своїх перекладах, мабуть, найчастіше — є ампліфікація, вживана для пояснення, посилення, чи просто для збагачення поетичного образу. Найпростіша форма такого поширеного перекладу виникає через додання атрибутів. Отак «голубка» (ер. 16, 32) перетворюється на «покірну й тиху горлицю», «прикраса» (1, 32, 13) на «дивиний дар», «золотий» (ер. 16, 64) на «ясного золота», «ґрунт» (ер. 16, 52) на «землю плідну», і цілий ряд подібних прикладів. Характер конкретизації має ампліфіковане перекладання «втекти» (ер. 16, 18) через «рідну землю кинути» і «щоб поворот не був гріхом» (ер. 16, 26) через «поти нам до краю плисти рідного». Прикладом синонімічної ампліфікації може бути «просять нас і ждуть» для передання Горациєвого «запрошують» (1, 32, 1), а додання «в житті наземнім путь» до «кінець» (1, 11, 2) є навіть плеоназмом, бо в цілому тексті мова саме про «життя наземне».

Деколи ампліфікація досягає такої міри, що важко говорити тільки про сам переклад, бо якщо, напр.,

Важкий і пінний келих

До вогких уст своїх бездумно підіймай,

має відповідати технічному виразові оригіналу «ціди вина» (1, 11, 7), то цілий образ створено властиво самим перекладачем. А в іншому місці: «де Стикс» (1, 34, 9) поширюється на: «і весь підземний край від Стиксових дібров»; або ж, напр., «мій добрий Ікцію, що сталося з тобою?» замість короткого звороту «Ікцію» (1, 29, 1). Сюди належать — крім згаданого вже при обговоренні «зукраїнізованого» перекладу «так завгодно?» (ер. 16, 23) через «згода, братерство, рушаймо?» — ще такі приклади:

В ер. 16, 57, до «там арґонавтів весло не плескалось», що вистачало б для передачі оригіналу, додано ще «в нерушеній хвилі». Подібним же уточненням є «не шукай по салу», на Горациєве «кинь шукати» (1, 28, 3); «заволодіє спадкоємець» (2, 3, 20) представлено образowo через «пожадливі руки наложити спадкоємець твій».

В дальших прикладах позначаємо додане до оригіналу розрядкою:

Яка з дівчат тубільних,
Позбувшись жениха і світочів весільних,
Служитиме тобі? (1, 29, 5);
Чи лежачи в траві, прикрашений вінком,
Рої повурих дум на затишному лузі
Фалернським гнатимеш вином (2, 3, 6);

В 3, 6, 19 ампліфікація відбувається через модерний, властивий Зеро-ву епітет «чорний»⁶⁾: «і горя чорну течію»; так само і в 1, 34, 6: «громаду чорних хмар».

В двох останніх випадках бачимо не тільки поширення, але й певною мірою посилення образу — засіб, що зрештою, тісно пов'язаний з ампліфікацією. Таке посилення, викликано деколи вставленою ексклямацією: що Тібр — не світська річ! —

Подався вже назад до власних верховоріч.

— в Горація тільки «Тібр повертає назад» (1, 29, 12) — або ж повторенням: «часткою, кращою часткою» (ер. 16, 37); або «і в путь, і в путь» (ер. 16, 40). Деколи повторення образу буває пов'язане з алітерацією: «згине, зірветься» (ер. 16, 15), або підсилено розгорненою антитезою: «Богам корились ми, і нам корився світ», хоча в Горація ніякої антитези немає: «Володарюєш через те, що вважаєш себе за меншого богів» (3, 6, 5). А коли говориться про лану, що «тремтить і серцем і коліньми» (1, 23, 8), то в перекладі цей стан її страху підсилений нагромадженням подібних образів (т. зв. синатроїзм):

Вона жахається і дивиться без тям,
І вся вона тремтить.

Мотив «киданого (вітрами і хвилями) корабля» (1, 32, 6) посилюється на «човен розбитий», а «на здобич оддавши», говориться про «ниви і отчі оселі і храми», які в оригіналі просто тільки «для замешкання» (ер. 16, 19).

Намагаючись справити сильніше враження на читача, перекладач послуговується іноді таким яскравим посиленням, як напр.:

дівча у нас мале, лише побачить світ,
на танцях знається

хоча в Горація мова не про «дівча мале», а про «зрілу дівчину» (3, 6, 22).

Але такий — до певної міри і посилений — переклад Горацієвого «наскільки краще — зазнавати, що б не сталося!» (1, 11, 3) через «приймай-мо з дякою, що Доля нам дає», — можна радше назвати конкретизацією, бо загальне «що б не сталося» замінюється більш окресленим поняттям «Доля», а «зазнавати» перетворюється на «приймати з дякою». Подібно ж і в дальших рядках тієї самої поезії (1, 11, 4-6): в перекладі справді значно спрощений текст, але з емоційною конкретизацією «і вже не чутиєм»:

Хоч, може, ця зима — для нас зима остання,
І вже не чутиєм, як море в берег б'є.

Виразним конкретизуванням поняття є, напр., «з цим закляттям страшним» (ер. 16, 23), бо в оригіналі щойно зі змісту попередніх рядків можна догадатись, що автор мав на думці якраз «закляття».

«Грізний Спартак» (ер. 16, 5) уточнюється на «зброя Спартака», щоб пояснити, що він «грізний» саме своєю зброєю; загальне поняття «стадо» (ер. 16, 50) замінено докладнішим поняттям «вівці»; а через те, що латинське «malum» не має єдиного однозначного лексичного еквіваленту в українській мові, доводиться його конкретизувати відповідно до змісту, і, напр., «multa mala» («численні лиха» — 3, 6, 7) передано через «грозою чорних бід», вживаючи знову улюбленого зеровського епітету «чорний».

Окрему групу в стилістиці перекладу становить компенсація стилістичних засобів, коли, напр., повторення того самого образу компенсується повторенням іншого: «і в путь, і в путь» (ер. 16, 41); або ж:

⁶⁾ В. Державин: Вступ до «Sonnetarium» М. Зерова, ст. 32.

Той сміх такий дзвінкоголосний,

Таке в очах її зухвальство чарівне (1, 19, 5-7).

Велику розбіжність з оригіналом виказують переклади в своїй синтактичній структурі, що зумовлене, зрештою, значною різницею в способі формулювання думки обох мов. Зокрема треба відзначити майстерність перекладача в передаванні докладного змісту оригіналу іншими синтактичними засобами. Отак, напр., граматична форма »*moriture Delli*« (»призначений померти Деллію« — 2, 3, 4), що її можливо перекласти тільки описовим способом, передана синтактичною ампліфікацією:

І знай, однаково прийдеться умирати

О Деллію, коханий мій —

або ще »*mactata veniet lenior hostia*« (1, 19, 16) — через:

Ачей на поклик наш уклінний

Жертовний прийме дар і зглянеться вона.

Типова для латинської синтакси форма довгих періодів, що пов'язана зі своєрідним естетичним і логічним сприйманням, буває в перекладі, згідно з вимогами модерної стилістики, часто розкладена на окремі речення, з паратактичним порядком, напр.:

Яке ж безчестя нам приніс злочинний час!

Пора та одійшла... Батьків святе насліддя

Ми змарнували, — а по нас

Настане ще мерзотніше поріддя (3, 6, 45-48)).

Гіпотакса оригіналу в ер. 16, 55, перетворюється на паратаксу: »але й посухи нема, і зерно в борозні там не гине«.

Це саме в 3, 6, 5: богам корились ми, і нам корився світ.

Однаке така форма синтактичного паралелізму, як:

Халдейських віщунів не будем ми шукати:

Халдейських чисел нам, мій друже, не збагнуть —

для передачі латинського »ані не спробуй вавилонських чисел« (1, 11, 2-3) — виявляє радше тенденцію до посилення вислову, беручи під увагу ще анафору, якої немає в оригіналі.

Хоча ті суто граматичні конструкції необхідні для періодичної мови, вони засадничо не відповідають мові поетичній.⁷⁾ При тому треба, одначе, заважити, що періодична структура речення в різних мовах вживана різною мірою, і якраз давньогрецька, а за її прикладом і латинська, допускають у поезії цю періодичну структуру незрівняно більшою мірою, ніж мови нової Європи, з яких знову ж якраз слов'янські мови допускають її якнайменше.

Що торкається побудови самої строфи, то тут помічається тенденція до синтактичного збігу кінця фрази і ритмічного закінчення, як це бачимо в таких прикладах, як переклади 1, 32 і 1, 34 (обидва повністю).

Так зване явище »анжамбман« (*enjambement*), себто розділення пов'язаних граматично з собою слів по окремих рядках, вживане в Горация часто, в перекладах здебільшого уникається. Однаке це уникання не принципове,⁸⁾ а йде радше за лінією наслідування звичної української мови; приклади відсутності анжамбману, коли він в оригіналі наявний: »пізні троянди« (1, 38, 4); »як сонце на шпильях гасило промінь свій« (3, 6, 41); »вогкий берег« (1. 32, 6).

В поезіях з переважно епічними розмірами анжамбман зберігається частіше, напр.:

Так простуйте і ви, куди ноги покажуть, куди вас

Помчить сваволя лютих бур морських (ер. 16, 21-22).

(Далі буде)

⁷⁾ Emil Rosenberg: Die Lyrik des Horaz, ästhetisch-kulturhistorische Studien, Gotha, 1883. S. 42.

⁸⁾ М. Зеров уважав навіть цей засіб анжамбману за деколи потрібний для уникнення »одноманітності« строфи; він пише: »Куліш немов намагається кожне речення вкласти в строфу або в півстрофу. Його строфи регулярніші і разом — одноманітніші« (»До джерел«, ст. 36).

Огляди

ВИЗВОЛЬНА ІДЕЯ У ЧИНАХ

Серед наполегливої праці, але майже непомітно для стороннього ока з нашої еміграційної національної спільноти, появився у «Бібліотеці Українського Підпільника» цілий ряд книжок, що представляють собою духовий скарб українського націоналістичного руху останніх десятиріч. Еміграційні партійні середовища постійно закидали націоналістам брак ідеологічних основ або наслідування чужих систем. Дев'ять книжок «Бібліотеки Українського Підпільника» спростовує це фальшиве твердження та показує в усій величчї цілісну духову систему націоналістів і її чисто українську своєрідність. Вона така велика засягом і глибиною, що справді нема серед нас ні одного політичного середовища, яке потрапило б чимсь рівновартим з нею міряться. Рахуючи від дня заснування Організації Українських Націоналістів — цей збір книжок є фактично історією української політичної думки на протязі майже тридцятих років у доктринах і боротьбі. Тут трудно відділити одне поняття від другого — доктрину від боротьби, і навпаки. Вони зливаються і проникають себе взаємно, впливаючи і виправляючи раз думкою дію, раз дією думку. Справді, Фавстівське «У первочині був чин» — знаходить у поставанні і розгортанні української націоналістичної ідеології своє повне підтвердження.

«Бібліотека Українського Підпільника» передає систему ідей т. зв. організованого націоналізму, себто тих ідей, які народжувалися на протязі довгих років серед членів організації націоналістів, або які зафіксовано в постановках їх конгресів. Хоч у згаданих виданнях є передрукована брошура Міхновського і досить багато розправ Донцова, то, однак, не на цих двох постах опирається струнко збудована ідеологічна система націоналістів. Між виступом Міхновського на переломі двадцятого сто-

річчя і Донцова, головнo через публікацію його капітального твору «Націоналізм» у 1926 р., і пізнішими історичними вимогами проминуло забгато часу, щоб всі їх думки залишилися і дали актуальними. Вони обидва є предтечами нашого націоналістичного руху з дуже сильним впливом, але не в усіх подробицях загальної концепції, яка часто відбігала і відбігає від ідеологічних засновків, напр., навіть такої міри мужа, як Донцов. Вплив Донцова проявляється головнo в висуненні дефініції нації, яку прийняли всі націоналісти, як вольової етнічної одиниці, що прямує до простірного поширення в наслідок надміру біологічних сил, діючих у ній іманентно у вигляді гонів. Приймаючи цю дефініцію, організований націоналізм заступив другу її половину усвідомленням історичної ролі нації, опертої на позитивах традиції. Це сталося майже одночасно з її висуненням, і в своїх пізніших писаннях Донцов також і з свого боку перейшов на цю позицію. Це визначення нації не тільки як природного твору, але й як тяглої в часі духовості окремої творчої породи, що свідомо ставить собі суспільно-політичні цілі і до їх здійснення прямує, стало наріжним каменем всієї ідеологічної системи націоналізму. Історичні діла нації визначають її похід, зумовлюють її характер і її збірну душу та відрізняють її від інших подібних одиниць у класифікаційній системі.

Український націоналізм останніх десятиріч виявився в кількох формах, для яких є спільне одне і те саме джерело — ОУН чи навіть УВО. Кожній з них присвячена окрема публікація. Розуміється, найважливішою публікацією є перша — «ОУН у світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955 рр.»; похідною у відношенні до неї треба уважати другу публі-

кацію — «УПА в світлі документів з боротьби за Українську Само-стійну Соборну державу 1942-1950 рр.», УПА, як збройна формація у воєнних діях з окупантами України; далі — «УГВР у світлі постанов Великого Збору та інших документів із діяльності 1944-1951 рр.», як державницьке оформлення визвольного руху українського народу під час і по другій світовій війні на рідних землях. Концепцію закордонної політики націоналістів для узгодження боротьби проти спільного ворога, Москви, в союзі з іншими поневоленими народами СССР передає чергова книжка «АБН у світлі постанов Конференцій та інших матеріалів 1941-1956 рр.». Інші публікації представляють собою ширші розправи або статті, присвячені розвиванню та коментуванню думок, ідей або цілого комплексу проблем, висунених на Конференціях або Зборах; ці статті були вже оголошували в часописах або журналах, головню по другій світовій війні.

Якщо зважити, що цілість опублікованих дотепер книжок становить 2703 сторінок, то легко собі уявити, як важко навіть побіжно передати в рецензії хоч би найголовніші ідеї. Ніяка рецензія не є спроможна цього зробити. Ми можемо лиш висловити бажання і сподівання, щоб увесь цей ідеологічний матеріал знайшов, може вже незабаром, своє завершення в окремому творі, що передавав би в систематичній формі цей духовий дорібок і представляв би світогляд сучасного українського націоналіста. З свого боку можемо тільки обіцяти нашим читачам, що ми при розгляді біжучих подій будемо часто повертатися до поодиноких тез, опублікованих у цих книжках, щоб показати, що ми розглядаємо й оцінюємо поодинокі проблеми в дусі загальної ідеологічної системи.

Не можучи передати думок такого обширного матеріалу, ми хотіли б все ж таки звернути увагу на принаймні деякі засади, які в перекрученій формі ширять баламутство серед нашої суспільности щодо ідеології українських націоналістів. Найперше треба тут роз-

бити один забобон, злосливо поширюваний нашими противниками, начебто українські націоналісти були тоталітаристами і відкидали демократичний принцип народовладства. Цьому суперечать постанови Великих Зборів із різних часів. Уже в 1929 р., в час заснування ОУН, висунуено вимогу «здійснити державний ідеал соборними зусиллями українців-державників, зорганізованих на принципах чинного ідеалізму, моральної своєзаконности та індивідуального почину». І далі: «На чолі упорядкованої держави стане покликаний представницьким органом голова держави, що визначить виконавчу владу, відповідальну перед ним та найвищим законодавчим тілом». У маніфесті з грудня 1940 року читаємо: «Ми, українці, підносимо прапор нашої боротьби за свободу народів та людини». Що ж іншого як глибокий демократизм миститься у цих словах? Піднесене гасло українських націоналістів стало сьогодні світовим гаслом боротьби з московським большевизмом. Його засвоїла собі пропаганда західніх держав, не подаючи джерела, звідкіль його взяла. Однак при тому треба звернути увагу, що теперішнє світове гасло тільки їх автори, українські націоналісти, послідовно здійснюють як у своїй політичній діяльності, так і в своїх виступах на міжнародних конференціях, вимагаючи перебудови цілого світу на нових засадах, власне на засадах волі народів і людини. Як приклад, наведемо тут виступ голови АБН Я. Стецька на Конференції азіатських народів в Сайгоні в 1957 р.

Подібне становище позначилося і в резолюціях УГВР. Характеристично, що при постанованні УГВР були заступлені особи різних політичних поглядів, з усіх областей України. Ген. Тарас Чупринка так передає ту велику хвилину, описуючи постанову УГВР: «11 липня 1944 р. далеко від непрошеного ока в Карпатах почалися наради нового Українського Революційного Парляменту. Курінь УПА охороняв місце нарад від можливого наскоку німців чи большевицьких

партизанів. Зібралися представники всіх українських Земель, причому особливо численно були заступлені Східньоукраїнські Землі. Зійшлися люди різних політичних поглядів. Були тут такі, які репрезентували активно-діючі організовані політичні партії, а були представники і неактивних у даний момент політичних середовищ, які однак могли внести свій вклад у визвольну боротьбу українського народу. Були і представники позаполітичних українських кіл».

Ці авторитетні слова хіба найкраще зображують загальну настанову українських націоналістів, які уважають відновлення української державності за вислід зусиль всіх українців і в кожному вирішальну хвилину закликають їх усіх до спільної дії. Тому не диво, що УГВР поставила собі вже на першому засіданні таку мету і завдання: «Об'єднати і координувати дії всіх самостійницько-визвольних сил українського народу на всіх землях України та поза ними для національно-визвольної боротьби проти всіх ворогів українського народу». В основних ідейно-програмових принципах знаходимо таку політичну платформу: «Забезпечення народно-демократичного способу визнання політичного устрою в Українській державі шляхом загального народного представництва». Отож, як бачимо, за 25 років ОУН не змінила свого загального наставлення, не зважаючи на те, що вона існувала, діяла і боролася власне серед тоталітарних систем, чи, краще б сказати — серед і проти тоталітарних систем. Єдине, чого вона постійно вимагала не тільки від своїх членів, але і від своїх українських політичних партнерів і взагалі від усіх земляків — це були високі духові вартості, як ідеалізм, дух посвяти і жертви, безупинна боротьба і відкидання кожного зговорення чи співпраці з усіма окупантами або ворогами українського народу і його державности. В цьому останньому між ОУН і т. зв. демократичними середовищами наступає часто зудар, бо вони, визнаючи декларативно ідею української державности в своїх про-

грамах, заперечують її по суті своєю щоденною практичною діяльністю і в своєму опортунізмі доходять аж до порога можливості повороту на правильний шлях. Щоб якоюсь мірою оборонити себе в очах широких мас перед повним моральним банкрутством, вони закидають ОУН антидемократизм, відзначаючись самі повною політичною нетерпимістю. Вистачить тут згадати хоч би таких наших соціалістів, як Феденко і Довгаль, що хотіли б переходити попри ОУН *per non est*, хоч вона безаперечно охоплює собою більшість нашої національної спільноти на еміграції, а в Краю єдина репрезентує взагалі весь народ, очолюючи його визвольну боротьбу.

Другим непорозумінням, вже менш поширеним, є переконання, що будімо ОУН байдужа в питаннях ідеалізму, згл. матеріалізму та релігії. Цьому заперечує вся історія ОУН, постанови Великих Зборів і сама програма, якщо навіть залишити постійні твердження її чільних і провідних мужів. Це непорозуміння наступило через недокладне формулювання тактичного підходу супроти ненаціоналістів у час безпосередніх бойових акцій. Вже постанови Першого Збору в 1929 році висунули принцип чинного ідеалізму, а пізніше Конгреси розгорнули його при влученні християнської релігії і її моралі, як основи всього духового життя нації. Не ОУН відійшла від релігії, а ті деякі її колишні члени, що відійшли від Організації, вступаючи на шлях демолібералізму, який завжди був чужий націоналізмові і через те він постійно поборював його. В цьому відході окремих членів проявився розкладницький вплив деяких груп Заходу при безпосередньому стикі з ним, як цілістю. Отож дехто з наших земляків пішов по лінії зовнішнього білу і переочив дуже важливу притаманність європейської культури: не розгарячковані суб'єкти з неопланованим нахилом до експериментування аж до границі абсурду і заперечення органічних первнів культури взагалі, і зокрема нації, як її постійного носія, представляють справжню твор-

чість нашого континенту, а внутрішньо зорганізовані мистці і мислителі з Фавстівським духом, опертим на традиційних вартостях, доповнюваних новими здобутками справді творчого зусилля. Тому не диво, що у виданнях українських націоналістів так часто зустрічаємо заклики до підвищування моральної якості, визначування загальноідейних вартостей, висування ієрархії понять тощо. В переконанні провідних мужів «культура» не є тільки чинником національної окремішності та її відпорності назовні, але першим з-поміж чинників безпосереднього зазначення духової сили нації.

Вже не раз наші публіцисти і дослідники вказували, що ми при пізнанні Заходу присвоюємо собі не його позитиви, а негативи. Це знайшло свій вираз не тільки у впливах демолібералізму на світоглядному відтинку, а навіть на організаційному. Багато колишніх членів, що відійшли від ОУН, починають підносити закиди, що тип такої організації як ОУН, взагалі непотрібний серед еміграційної спільноти. В цьому проявляється їх особиста вигідність, а в деяких колишніх провідних осіб — очевидне бажання позбутися контролю своєї закордонної роботи з боку такого надрядного тіла, яким є кожна організація, особливо ОУН. Цим «позитивістам» став невідповідний стан, серед якого треба постійно здійснювати вимоги, виконувати накази і прикладом особистих чинів аж до самопожертви творити зразок дисциплінованого, ідейного громадянина і борця. Серед зматеріалізованих буднів вони хотіли б завісити справу національної революції на кілок, щоб буцімто колись ще повернутися до неї, начебто кожне діло, в тому і визволення народу, не було вислідом щоденного зусилля, а якогось одноразового вибуху енергії, щоб не сказати вислідом щасливого випадку міжнародної політичної констеляції. В такому наставленні вони заперечують дух і букву тих усіх постанов ОУН, які мають на меті викувати новий тип українського громадянина і за цей тип безупинно боряться.

Ми задалеко зайшли б, якщо б хотіли передати хоч би мінімальну частину згаданих матеріалів для висвітлення цієї настанови. З цієї причини обмежусь тільки до одної цитати: »Закордонні Частини ОУН мусять зберегти і розвивати в себе такий самий внутрішній стан, яким відзначається ОУН в Краю. Мусять бути повновартісною частиною революційної бойово-політичної, в найвищому ступні дисциплінованої і динамічної організації. Членські кадри ЗЧ мусять мати таку саму моральну постанову, кожночасну революційну готовість, відданість і жертвовність у праці, активність, карність — як члени в Краю. Ті прикмети революціонера-борця мусять бути плекані у всіх членів. Впарі з ідейно-моральними прикметами ЗЧ ОУН мають постійно підносити політичне вироблення кадрів так, щоб вони дійсно були кадрами політичних провідників-активістів«.

Цим і подібним думкам, які виповнюють сторінки опублікованих книжок, хіба не може ані нічого додати, ані нічого протиставити будь-яке інше політичне середовище. У зв'язку з іншими засадами українського націоналізму ці думки мають далеко ширше значення. Повторимо ще раз: вони попросту висуюють перед цілу нашу національну спільноту зразок патріота, яким повинен бути кожний наш земляк, якщо йому справді дорога справа визволення нашої вітчизни.

Книжки, видані в Бібліотеці Українського Підпільника, переступають рамки якоїсь партійної літератури, бо ж і ОУН ніколи не уважала себе за партію, а за визвольний рух цілого народу. Їх зміст пробігає в такій полярності: визначення місця України в зовнішньому світі при всебічному розгорненні тактики і стратегії визвольної боротьби всього українського народу та шуканні за джерелами його світоглядних засновків при одночасному визначуванні з усіх боків структури Москви і її останнього імперіалістичного вияву в большевизмі. Ясне, що аналіза большевизму, як сьогоднішньої світової загрози, мусіла по-

тягнути за собою розгляд цілого ряду межових явищ, як критику американського комітету приватників, висвітлення угорської революції, марксистської ідеології і методології тощо. Як уже з самої назви бібліотеки випливає, ці книжки призначені насамперед для наших борців у Краю, щоб не переривати духового мосту між вітчизною та еміграцією. Але це зовсім не значить, що всі наші діяльні громадяни можуть обійтися без них у своїй практичній роботі. Навпаки, вони повинні ста-

ти в них настільними книжками, в яких вони шукатимуть і знаходитимуть відповіді на пекучі питання нашого часу. З цього погляду багатство надрукованого матеріалу — як дальший приклад наведем тут «XX З'їзд КПСС без маски» або збірку синтетичних статей «Визвольний Шлях» — творить із усіх, дотепер виданих, книжок політичний підручник, без якого трудно орієнтуватися в дійчій українській політиці і в ній корисно працювати.

Ростислав Єндик

* * *

Ігор Качуровський: ШЛЯХ НЕВІДОМОГО. Видавництво «Дніпрова Хвиля», Мюнхен 1956, стор. 156.

Надзвичайна літературна — а насамперед белетристична — обдарованість Ігоря Качуровського не допускає найменшого сумніву, а так само й морально-соціальна меншовартість численних рис ментальності в його белетристичних, поетичних, публіцистичних (бо літературно-критичними їх визнати не можна), ба навіть науково-популярних (з галузі філології) друкованих виступах: галичаножерство, воюючий антикатолицизм, виразна предилекція до духового плебейства та примітивізму «кобеляцького» типу; недарма ж він так симпатизує «уркам», безпритульникам та іншим антисоціальним складникам суспільства (що правда, такого допускались подеколи і Юрій Липа та Б. Нижанківський), разом з тим гостро засуджуючи при кожній нагоді ті прояви здорового консерватизму, які він, мабуть, уважає за «дрібнобуржуазне філістерство». Самозакочане резонерство містечкового «лева» теж напевне не належить до позитивних рис новель чи то оповідань І. Качуровського, що їх першу окрему збірку — точніше кажучи, цикл — «Шлях невідомого» оце собою являє; до речі, дуже спізнаний «книжковий» дебют, як на 40-річного белетриста, що встиг будь-що-будь надрукувати дві збірки ліричних поезій і ще від 1949 р. належить до керів-

ництва буенос-айреського літературно-мистецького журналу «Пороги», отже навряд чи може посилатися на особливо несприятливі літературні умовини свого перебування на еміграції.

Проте, попри все сказане вище, «Шлях невідомого» все ж належить до найвизначніших осягів української повоєнної белетристики на еміграції. Абстрагуючись тут від власне артистичних якостей прози І. Качуровського, що ставлять автора поряд із найкращими репрезентантами української містецької прози 20-го сторіччя (цього присвячена наша стаття в ганноверському альманасі «Україна і Світ», ч. 17, 1957), слід визнати, що автор надзвичайно добре знає національне й соціальне середовище, яке він тут зображує — Наддніпрянщину напередодні та за перших часів німецької окупації 1941 р. — і спмагається подавати події, ситуації, характери людські в неперевершено конкретному і, разом з тим, типовому вигляді. Наскільки знаємо, ця тематика була досі повновартісно белетристично розроблена лише в «Повісті про Харків» Леоніда Лимана — ще й досі, на жаль, не опублікованій.¹⁾ Інші більш-менш компетентні спроби на цю тему мали радше — абож суто — мемуарний характер; а про абияку документальну вартість бе-

¹⁾ Див. В. Державин: Поезія і проза Л. Лимана — «Україна і Світ» (Ганновер), ч. 6-7, 1952.

летристичних публікацій І. Багряного, В. Барки, Л. Полтави тощо — шкода говорити.

Почасти цей успіх І. Качуровського зумовлений тим, що він, на відміну від переважної більшості інших наших белетристів, посідає здібність сприймати й відтворювати психічну атмосферу 1941 року такою, якою вона була для нього за тих часів, а не крізь призму пізнішого кільканадцятирічного перебування на еміграції. Тому письменник образно й настроєво малює панування обох темних сил — большевизму й нацизму — та їхню взаємоборотьбу на Україні, а головне, їхні аналогічні варварства супроти українського народу та його національних прав — з потрясаючою виразністю, не підфарбованою ніякими «додатковими» міркуваннями політичного характеру. Чого він не бачив — або не помітив — на власні очі, те він просто обминає, замість вигадувати чи то «реконструювати»; через це діпазон його матеріалу лишається обмеженим, але зате його «суб'єктивна» щирість набуває об'єктивної ваги «психологічного документа»; тільки, звичайно ж, ті події та постаті, які автор подає як позитивні, повинні споживатися «з крупицею соли», бо, як зазначено вище, він є занадто схильний ідеалізувати вульгарність та героїзувати своє власне «краще я», втілене в персонажі оповідача. Але це здебільшого не має вирішального значення.

Візьмімо, наприклад, новелю «Втеча» — мабуть, психологічно найзначимішу в цілій книзі. В ній іде про т. зв. «советську партизанію», яка насправді складалась в основному зі спеціально видресованих большевицьких агентів, що вживали супроти української людності терору, а супроти німців — провокації. Оповідач-юнак, що ховається від німецького полону, є схоплений і «мобілізований» отаким псевдопартизанським «соединієм», котрим командує товарищ Фьодоров:

«Загін мав стати дивізією, але покищо складався з кількох командирів і комісарів, начштабу,

радиста, лікаря і тридцятьох подібних до мене випадкових подорожніх. Вісім днів проблукав я з цим загonom. Я бачив, як здирали шкіру з живого німця, за якого потім було розстріляно сто ні в чому невинних мешканців найближчого села. Бачив, як знайшли замерзлого чи, може, вбитого, а потім зледенілого німецького солдата. Йому відрубали ноги і пальці рук і внесли до хати, щоб розморозити і стягти з ніг чоботи, а з пальців — золоті обручки. Я бачив, як розстрілювали трьох таких, як я, хлопців, що верталися з полону чи просто з «окруження» додому».

По кількох днях оповідач має нагоду не лише втекти, але й забити «начальника штабу» уві сні. Проте в останній момент він відчуває свою нездатність забити сонну людину: «ніби хтось не дозволяє мені зробити те, що я хочу». Повторні спроби переламати себе ні до чого не призводять.

І раптом мене охопила палюча лють на себе, на своє безсилля і на нього, ніби зачарованого в своїй недоторкальності ворога. — Рішуче і спокійно я підійшов до груби і взяв ту саму сокиру. Ще два ступні, і я вже біля ліжка. Місячний промінь уже зник (мабуть, я таки чимало простояв, роздумуючи, як-що він устиг зникнути). І, знову, як і перше, невидима рука спинила мою піднесену руку з сокирою. Звідки бралася вона, ця незнана сила?..»

«Ні, я таки справді не можу забити сонної людини. Я не виконав і не виконаю свого плану. — Я вийшов на ганок. Клямка сімешних дверей опекла мою руку морозним залізом. Місяць торкався верхів далекого лісу, його світло зробилося вже м'яким, безсилим, і з кожної хвилиною ставало слабшим. — Я пішов навпростець, через городи, якоюсь собачою стежкою — туди, де заходив місяць. Іти було важко — можливо, тому, що я час від часу проваливався в сніг, можливо, тому, що я відчував себе зламаним, знищеним, не гідним того явлення, яке склав про себе на підставі свого

минулого. Мене зрадила моя воля, а це гірше від зради коханої. І я знав, що не фізична втома, а зовсім інший тягар тиснув на мене, гнув додолу: камінням лягають на нашу душу несказані слова і недоконані вчинки.»

Вважати цей епізод за автобіографічний — було б, очевидна річ, смішно: те саме, як колись в одному великомісті в США виникла величезна паніка через те, що літературну радіопередачу на основі «Боротьби світів» Велза необізнані з письменством слухачі взяли за урядові повідомлення про справжній «напад марсіян». Але чим саме пояснює автор «недоконаний вчинок» свого героя-оповідача і, головне, зумовлену цим психічну депресію? Чи самим фактом «зради волі», чи просто браком відповідного досвіду (в іншому місці оповідач признається, що йому ще не траплялось убивати абикого власноручно й розраховано), а чи іншим чимсь? — Це не надто важить, бо в літературному творі чинним є не авторове розуміння тексту, тільки те, яке сам текст — хоча б і мимо волі автора — сугерує читачеві. А ідея, що її сугерує даний текст, є, само з себе зрозуміло, така: забити лютого національного ворога, хоча б і сонного або на сей момент беззахисного — це не є формальне право, але внутрішній категоричний обов'язок, якого невиконання сприймається як тяжка моральна поразка. І цю ідею в автора фактично висловлено — хотів він того, чи не хотів — незрівняно переконливіше, аніж наколи б у його викладі герой-оповідач таки переміг своє вагання і відбулася б справедлива страта.

Очевидно, книга І. Качуровського — не для юнаків, та й мабуть не для молоді взагалі. Проте ідейно зрілий і національно свідомий читач набуде через неї неабиякого збагачення своїх уявлень про підсоветську й піднацистську Україну, а до того ж — і то саме натрапивши на таке, з чим він незгідний — корисного поштовху до дотичних власних міркувань. —

Шкода, що в деяких (нечисленних) місцях книги автор — чи то заради дешевого ефекту, чи то просто з легковажності — припустився кричущих помилок, і то саме супроти підсоветського побуту, який він так досконало сприймає; наприклад (розповідає жінка-лятенант червоної армії):

«Я вдарила по морді майора, який залицявся до мене, мій вчинок було кваліфіковано, як тяжке порушення військової дисципліни, знайомий лікар ствердив, ніби я хвора, і мене відправили до військового шпиталю, щоб вилікувати, а потім розстріляти.»

Цілковита нісенітниця! Якщо справа була аж такою мірою виразно «аполітична», то навіть за мирних часів героїня Качуровського ризикувала б, щонайбільше, кількома роками перебування у військового ув'язненні, абож у т. зв. дисциплінарному (карному) курені; а за війни з нею взагалі нічого не сталося б — хібащо спільно скерували б її на передові позиції. Адже натоді навіть політично засуджених старшин ретельно вишукували по всіх тюрмах і концтраках, щоб використати на фронті все, що лише можна.

Інший приклад: в переліку найпопулярніших і найбільш загальновідомих творів Маяковського названо, між іншим, також і «Облако в штанах» — твір передреволюційний, політично маловиразний і 1941 року відомий хібащо самим фахівцям, особливо в Україні, де передреволюційний Маяковський взагалі нікого не цікавив.

Нарешті цікаво знати — в якій це російській говірці існує така дивна вимова, як от «йость» (замість «єсть»), абож, навпаки, «взмеш» (замість «взьмьош»)?

Видавництво «Дніпрова Хвиля», по численних роках жвавої діяльності, оце вперше надрукувало кваліфікований белетристичний твір (бо досі серед його продукції самі лише мемуари були подеколи серйозної вартости).

В. Державин

ОГЛЯД МІЖНАРОДНИХ ПОЛІТИЧНИХ ПОДІЙ

Москва, послуговуючись безперечно «миролюбними» кличами, зуміла втовкти в голови багатьох чільних людей Заходу думку, що мир, нехай і такий, який панує на кладовищах, найбільша цінність для народів. Погрожуючи вибухом світової війни, в якій будуть ужиті атомні й водневі бомби, та використовуючи страх людей перед маврином масового знищення, московські імперіялісти досягнули цим шантажем те, що на Заході множаться голоси про «договір» із Москвою, який на практиці був би звичайною капітуляцією, себто означав би, на мові Хрущова, «перемогу соціалізму мирними методами».

Типовим прикладом повного упадку моралі в західних визначних постатей є виступ британського філософа Бертранда Расселя, який у своїй промові в телевізії, в другій половині березня ц. р., між іншим, сказав:

«У минулому теж були завойовники, напр., монголи за Джінгіс Хана, які виявилися надзвичайно жорстокими. Але за часів його внука, цисаря Китаю, Кубля Хана, монголи стали цивілізованим народом. У випадку, коли б комуністи (чому не москалі? — Б. В.) здобули світ, це було б без сумніву впродовж деякого часу дуже неприємне. Натомість, коли б знищено людську расу (атомними бомбами), то це означало б кінець...» Висловивши таку «філософічну» думку Рассель пояснив, що він обстоював би заборону продукції термонуклеарної зброї навіть тоді, якщо б це коштувало виступлення Великобританії з НАТО.

Висновок із твердження Расселя простий: припинити оборонні приготування проти можливого нападу з боку Москви, бо такі приготування могли б привести до «загибелі людської раси», погодитися на окупацію (покищо) західної Європи москалями, що не тривала б надто довго в порівнянні з ... вічністю.

Думки британського філософа зовсім не відокремлені. Під впли-

вом советської пропаганди, в різних країнах вільного світу діють більші чи менші політичні середовища (очевидно, тут не маємо на думці компартій, що як п'яті колони Москви постійно ведуть наказану їм політику), які під претекстом «боротьби за мир» пропагують капітуляцію перед московською навалою. А в той час Москва, не зважаючи на свої галасливі заклики про заборону термонуклеарної зброї, сама щораз більше її продукує і вдосконалює.

Що Москва присвячує багато уваги розвитку модерної зброї, про це свідчить промова Хрущова, виголошена 20. 3. ц. р. в Академії літунства в Москві. Гратуюючи абсолювентам цієї академії, Хрущов, між іншим, сказав: «У наслідок розвитку ракетної техніки літунство втрачає своє значення. Наші збройні сили розпоряджаються незвичайно потужною зброєю, що може знищити кожного агресора, що напад би на Советський Союз».

Впарі з розбудовою своєї мілітарної сили, ССРСР продовжує вести підіривну акцію в різних країнах, зокрема на Далекому Сході. Державний підсекретар США Волтер Робертсон заявив 21. 3. перед сенатською комісією для закордонних справ, що положення на Далекому Сході стає все більш критичне. В багатьох вільних країнах Азії діють дуже активно підіривні сили п'ятої комуністичної колонії, що проявляються не тільки на політичному, а теж на господарському й соціальному відтинках. Згідно з настановою Кремля, комуністи підготовляють у тому районі ґрунт, щоб у догідному моменті захопити владу мілітарними, революційними чи іншими способами. Робертсон звернув увагу senatorів на той факт, що в Північному В'єтнамі і Північній Кореї далі перебувають поважні військові сили комуністів. На китайському континенті армія нараховує три мільйони вояків і розпоряджає сотнями наймодерніших літаків. На відтинку, що найближчий до

Формози, комуністи побудували ряд левовиц, залізничних ліній та приміщень для війська. На думку Робертсона, визнання комуністичного Китаю урядом США було б катастрофою.

Проте виявляється, що усвідомлення московсько-комуністичної загрози це одна справа, а боротьба з нею — зовсім інша. До такого висновку мусимо прийти, обсервуючи події в Індонезії. Боротьба національних повстанців із комунофільськими військами на Суматрі проходить майже неспостережено для громадян вільних країн.

Зі скупих повідомлень західної преси можна створити собі такий образ: революційний уряд змобілізував усі сили, але в наслідок повної байдужості вільних країн до цієї протикомуністичної боротьби повстанці зазнають часто невдач. Головні міста опинилися знову в руках військ джякартського уряду. Сукарно не тільки одержав негайну допомогу від СССР, але закуповує зброю і військовий реманент у деяких некомуністичних європейських країнах. Правіранегара, прем'єр повстанського уряду, звернувся 23. 3. з патетичним закликом до вільного світу про зрозуміння для боротьби індонезійців із комунізмом. Коментуючи наслідки блокади Суматри, що її розпочав джякартський уряд, Правіранегара сказав: «Блокада сильно по нас вдаряє. Щоб її зламати, ми негайно потребуємо військового матеріалу».

Агенція «Юнайтед Прес» подає вістку з Сінгапуру, що Сукарно, незалежно від совєтської допомоги, старастся теж про військовий матеріал з Югославії і Єгипту. Сукарно мав уже одержати від Югославії чотири торпедовці. Речник міністерства закордонних справ джякартського уряду заявив, що наприкінці квітня прибудуть до портів Індонезії два більші військові кораблі, вибудовані на замовлення в доках Італії. З вісьмох закуплених у США літаків типу «Грумман», уряд Сукарна одержав уже п'ять. У короткому часі джякартський уряд має отримати дальшу кількість літаків і гелікоптерів.

Є познаки, що війська Сукарно підготовляються до генеральної офензиви проти повстанців. Проте повстанці не думають капітулювати, а готуються до довготривалої боротьби. Завдяки догідному теренів, що його займають революціонери, вони зможуть розгорнути партизанську боротьбу. На таку можливість вказував головнокомандуючий революційними збройними силами полковник Ахмед Гуссейн, закликаючи повстанців до завзятої боротьби проти комунофільського уряду Сукарна.

При обговоренні подій в Індонезії виникає питання, чому вільний світ ставиться з такою байдужістю до виразно протикомуністичної боротьби, яку там розпочали повстанці? Чому досі їм не дано не тільки матеріальної, військової, але навіть політичної підтримки? Відповідь на це питання та сама, що була під час повстання в Угорщині. Керівники демократичних держав вважають, що допомога повстанцям була б «вмішуванням у внутрішні справи Індонезії». Вони бояться, що цим можна б розгнівити комуністів, і ті (в першу чергу Москва і червоний Китай) вмішалися б відкрито в індонезійську боротьбу, а це було б загрозою для миру. Зате Москва не має жадних скрупулів там, де входять у гру її інтереси. Вона допомагає Сукарнові, бо це «легальний уряд» Індонезії, а, напр., в Альжирі підсилює партизанку, бо Кремль є «проти колоніалізму». В одному і другому випадку «слухність» має Москва, і в одному і другому випадку вільний світ виявляє свою велику моральну неміч.

Коли йде про боротьбу в Альжирі, то тільки французька преса може ще говорити про неї, уникаючи слова «війна». Хоч в Альжирі немає ще досі стабільного фронту, то зударі партизанів із французькими військами такі постійні та значні своїми розмірами, що вони є справжніми воєнними діями. Альжирці по реорганізації своїх відділів, які носять військові однострої, намагаються надати боротьбі з французами характер всеохоплюючої війни. Це їм вели-

кою мірою вдалося, тим більше, що вони мають політичну й військовому підтримку від деяких арабських держав, не говорячи вже про допомогу з боку Москви.

Війна в Альжирі має безпосередній вплив на французько-туніські взаємини. Як відомо, Туніс є на боці альжирців, даючи їм повну політичну й військову підтримку. Очевидно, це викликало з боку французів гостру реакцію, одним із проявів якої було відоме бомбардування місцевості Сакет. З черги прийшла реакція Тунісу: замкнення французьких консулятів, блокада французьких залог у касарнях на території Тунісу, вимога евакуації військ та звільнення Бізерти. Цей конфлікт, що набрав незвичайно гострих форм, намагалися поладити дипломати Великобританії і США — т. зв. «дипломатична місія доброї послуги». Проте посередництво Роберта Марфі і Гарольда Вілея не дало бажаних наслідків. Франція твердить, що не може терпіти, щоб Туніс, із яким вона вдержує дипломатичні взаємини, відкрито підтримував против французьку партизанку. Знову ж уряд Тунісу твердить, що він суверенний, а тому Франція не може далі тримати свої війська на туніській території.

У французьких політичних колах виявилася велика розбіжність поглядів на цю справу. Французький уряд рішився врешті на безпосередні переговори з урядом Бурґіби. Прем'єр Гаїя, передбачаючи труднощі для свого кабінету, скликав надзвичайну сесію парламенту та зажадав одобрення урядової політики щодо Тунісу. Це драматичне засідання французької національної асамблеї відбулося 15 квітня і принесло урядові поразку, висловивши йому недовір'я 321 голосами проти 255. Наступного дня уряд уступив. У Франції відкрилася нова міністеріальна криза, правдоподібно одна з найважчих від закінчення війни.

Зовнішнє і внутрішньо-політичне положення Франції дуже важке. Відсутність уряду унеможливає Франції активізацію в підготовці до конференції на найвищому щаблі, загострює взаємини з Ту-

нісом і влегше дію альжирській партизанці. На внутрішньому відтинку стає це більш важкою боротьба з економічною кризою і соціальними ревіндикаційними рухами, що в останньому часі знову посилюються. Все це не може не впливати негативно на самопочуття пересічного французького громадянина, який губиться серед безлічі політичних концепцій різних партій і груп та якого баламутить так же само політично зрізничкована преса.

У Канаді відбулися 31 березня загальні вибори до парламенту. В політичному канадському житті найзамітнішу роль відіграють дві найбільші партії: консервативна, очолена Джоном Діфенбейкером, і ліберальна, лідером якої є Лестер Пірсон. Майже двадцять років владу в Канаді виконував уряд складений із лібералів. Цей стан змінився, коли в 1957 р. консерватисти здобули невеличку перевагу у парламентарних виборах (112 посольських мандатів проти 104 лібералів). Цьогорічні вибори принесли врешті консерватистам таку перемогу, якої вони самі й не сподівалися. На 265 посольських мандатів консерватисти здобули 209, а ліберали — лише 47. Загальноберучи, 72% виборців віддало свої голоси на кандидатів консервативної партії.

Під час передвиборчої кампанії консерватисти заповідали, що їхній уряд скріпить зв'язки з Коммонвелтом, а рівночасно «усамостійниться» від впливів США, але політичні обсерватори твердять, що тут ішло радше про гру на національних сентиментах канадців, ніж про зміну курсу політики. Канада зв'язана з Коммонвелтом не більше, як із США, з якими стоїть у тісних торговельних взаєминах. США є сьогодні чи не найбільшим відборцем канадських сирівців і головним доставцем машин та інших фабрикатів, не говорячи вже про дуже поважні американські капіталовкладення у Канаді. В кожному випадку, велика перемога консерватистів дає змогу новому урядові провадити стабільну політику й не оглядатися на хиткі коаліції з різними пар-

тіями, що не мають у Канаді надто великого значення.

Варто відмітити, що до нового канадського парламенту вибрано теж п'ятьох послів українців та що один із міністрів є українського походження. Українська спільнота в Канаді зуміла в останніх роках вибороти собі належне місце серед різних національних груп і є творчим елементом серед канадського населення.

У московській тюрмі народів відбулася 27. 3. відома виборча комедія, у висліді якої Хрущов став «прем'єром», насправді ж — безконкурентним диктатором. До теперішній «прем'єр» Булганін, який зрештою служняно виконував доручення партійного секретаря — Хрущова, «подався до димісії», а на пропозицію Ворошилова, «обратно» ката України шефом советського уряду. Хрущов задержав пост генерального секретаря КПСС і таким способом тримає у своїх руках ключеві позиції влади в СССР. Закордонна преса слушно відмітила, що Хрущов є тепер «царем» СССР, бо справді, не враховуючи Сталіна, в московській імперії, крім царів, ніхто не мав такої необмеженої влади, як має її теперішній «прем'єр» СССР. Очевидно, це ще не означає, що Хрущов позбувся повністю всіх своїх «колегіальних соратників» та що з їхнього боку він уже не матиме ніякого спротиву. Можна припускати, що боротьба за владу на Кремлі йтиме далі, хоч безперечно часи «колективного керівництва», які тривали, хоч сповидно, від дня смерті Сталіна, проминули. Світ мусить позбутися ще одної ілюзії, що її він плекав щодо СССР. Ніякої «еволюції» в напрямі демократизації серед московських держиморд не було й не буде. Не на ступені змїни на краще в СССР може надійтися Захід, а на докорінну революцію, що зрушила б підвалини тюрми народів і принесла б їм бажану свободу.

На день 4 квітня комуністичні сатрапи Угорщини призначили своє свято, т. зв. «День перемоги». З цієї нагоди прибула до Угорщини кремлівська делегація на чолі з Хрущовим. У зв'язку з приїздом

большевицьких ватажків до Будапешту, в московській «Правді» появилась стаття відомого угорського зрадника Кадара, який у вислужницькому тоні дякував СССР за «визволення» та інтервенцію советських військ під час національного повстання угорців восени 1956 р.

Подорож Хрущова по Угорщині мала, з одного боку, характер інспекції, а з другого — бажання дати піддержку комуністичним губернаторам цієї провінції московської імперії. Закордонні журналісти однозгідно відмітили, що теперішній «уряд» Угорщини зумів, по повстанні, закріпити свою владу шляхом ліквідації небезпечних для нього чільних антикомуністичних постатей та при допомозі масового терору. Тому-то вітання кремлівських ватажків відбувалося всюди при великих офіційних парадах, зате при разячій відсутності мас населення. Зокрема робітництво маніфестувало своєю пасивністю ворожість до СССР та до теперішнього «робітничого уряду» Угорщини. Під час перебування Хрущова в Чепель, дільниці Будапешту, останній і найбільш непокірний твердині повстанців, робітники просто збойкотували збори, на яких промовляв Хрущов. Це не перешкодило кремлівському ватажкові виголосити там цинічну промову, в якій він, ніби не знаючи дійсності, назвав робітників заводів у Чепель — «найбільш відданими ідеї соціалізму». Цинізм Хрущова проявився ще більш у словах: «Дав би Бог, щоб у моїй країні були такі добрі робітники, як у Чепель». Після цього Хрущов додав: «На щастя, немає біля мене секретаря партії, бо він зараз зробив би мені закид, що я покликаюся на Бога...» Очевидно, що того роду «жарти» дуже радували комуністичних вислужників, зате викликували гнів в угорських патріотів, які чули ці слова безпосередньо, або пізніше про них довідалися.

10-го квітня московська делегація відлетіла до СССР. Перед відлетом, большевики підписали з угорськими комуністами договір про допомогу Угорщині з боку

СССР у формі позики на розбудову індустрії, транспорту і т. д.

Після повороту до Москви, Хрущов виголосив на спортовому майдані імпровізовану промову, яка своїми некультурними вигуками на адресу Заходу, «добірними» словами з вуличного жаргону та глухом перевищала, здається, всі теперішні його промови. Говорячи про західних політиків, Хрущов, між іншим, не називав їх інакше, як «голубчиками» і «приятеліками». Він іще раз запевнив, що ССРСР не бажає війни, але до неї завжди готовий.

У перших днях квітня відбулися у Мадриді еспансько-німецькі розмови. Німецьку делегацію очолював міністер закордонних справ фон Брентано. Метою переговорів було відновити співпрацю між обидвома країнами. Під час війни деякі німецькі власності в Іспанії націоналізовано та скасовано привілеї, що ними користувалися деякі продукти німецької індустрії.

У висліді переговорів, які відбулися в атмосфері взаємного розуміння, підписано договір між обидвома країнами про тісну співпрацю, зазначаючи при цьому, що започатковується «новий етап у традиції дружніх взаємин між Іспанією і Німеччиною». Уряди обидвох держав зобов'язалися «докласти всіх зусиль для вдержання у світі миру та досягнення контролюваного роззброєння». Обидва партнери вважають, що «одною з передумов мирного правопорядку в Європі є об'єднання Німеччини», і тому обидві країни спільно змагаються до досягнення цієї мети.

В Італії відбудуться 25 травня загальні вибори до парламенту. Реченець вношення списків кандидатів минув і тепер ведеться в цілій країні завзята передвиборча боротьба. За 565 місць у парламенті змагаються 6 тисяч кандидатів, які фігурують на 315 різних списках. За 246 мандатів до сенату змагаються 2.500 кандидатів. Тих кілька чисел достатньо показують політичне зрізничування італійського населення та дозволяють виробити собі уявлення про завзятість передвиборчої боротьби. Комуністична партія в Італії ле-

гальна й теж бере участь у виборах. Але в протилежність до інших, комуністи не мають права користуватися радіостанціями і телевізією. У зв'язку з комуністичними атаками на уряд з цього приводу, прем'єр Золі склав виступ, в якому, між іншим, сказано: «В даному випадку зовсім не йде про дискримінацію комуністичної партії як такої. Це заарядження скероване проти партії, яка веде свою пропаганду з закордонних радіостанцій на вісьмох різних хвилях і по п'ять годин денно. Кожну партію, яка практикувала б того роду систему агітації, зустрінуло б таке саме заарядження уряду...»

Італійські комуністи організували собі передвиборчі радіомовлення з деяких сателітних країн. Всі протести італійського уряду з цього приводу залишилися, очевидно, без наслідків. Так італійська компартія, що нібито «дискримінована», має у передвиборчій боротьбі найсильнішу пропаганду по радіо.

Кваліфікація протикомуністичної акції урядів вільних країн намагаються компенсувати своєю активністю півофіційні протикомуністичні організації в різних державах світу. І так, у днях 20-25 березня ц. р. відбулася в Мехіко підготовча конференція для скликання світового протикомуністичного конгресу та для створення єдиного протикомуністичного фронту свободолюбних народів. Організаторами цієї конференції були АПАКЛІ (антикомуністична міжнародна організація в Азії) та ІКОК (така сама організація Південної Америки). В цій конференції брав участь теж АБН, делегацію якого очолював його голова, Я. Стецько. Московські імперіялісти доклали перед конференцією всіх зусиль, щоб звести її на манівці, себто спрямувати її вістрія проти т. зв. міжнародного комунізму, але ні в якому разі проти його центру — Москви. Зокрема, москалям у їхній діяльності йшло, як звичайно, про паралізування всього того, що могло б мобілізувати сили вільного світу для повалення московської тюрми народів і відбудови

на її руїнах вільних національних держав.

Коли московські інтриги та натиск з боку опікунів московського єдинонеїлімства не дали наслідків і конференція таки зібралася, то москалі відмовилися взяти в ній участь. Із цього протикомуністичні сили тільки скористали, бо не паралізувала їх внутрі московська п'ята колона. Конференція пройшла ділово, хоч не бракувало їй і драматичних моментів, і прийняла ряд резолюцій та напрямних, що будуть базою для скликання світового протикомуністичного конгресу, який має відбутися ще цього року в одній із європейських країн (у Португалії або Туреччині).

Конференція ясно й недвозначно засудила не тільки комунізм, але й московський імперіалізм та заявила за відновлення вільних держав народів, поневолених Москвою. Конференція закликала уряди вільних держав проголосити універсальну декларацію (хартію) свободи націй світу, що відкидала б кожен форму імперіалізму та пропагувала б ідеї і принципи національної самостійності, свободи людини й соціальної справедливості.

Від закінчення конференції аж до часу скликання світового антикомуністичного конгресу діятиме т. зв. Керівний Комітет, генеральним секретарем якого конференція вибрала Марвіна Лібмана (США). У склад цього комітету входять теж представники АБН — голова Ярослав Стецько і ген. Ференц Фаркаш де Кісбарнак.

Прийняті конференцією в Мехіко принципи повністю покриваються з тими принципами, що їх пропагує і за які бореться Антибільшевицький Блок Народів. Коли брати до уваги, що на конференції в Мехіко були заступлені представники 65 різних країн, то не підлягає жадному сумніву великий тріумф ідеї свободи й державності, носієм і речником яких є український визвольно-революційний рух. Очевидно, перемоги свободобольних ідей на конференції у Мехіко не треба перецінювати. Шлях до створення світового антикомуністичного фронту ще далекий і важкий. Його найбільшими

противниками є московські імперіялісти та їхні захисники у вільному світі, які надають тон політиці багатьох урядів. Проте можна сміло твердити, що перші льоди на міжнародному форумі проламані та що нині багато більше виглядів на успішне скликання і відбуття світового протикомуністичного конгресу, як було перед конференцією у Мехіко.

Відомий протиукраїнський виступ французької телевізії і преси, що зневажав пам'ять С. Петлюри та український народ, займає далі увагу української еміграції. З усіх країн світу вислано до французького уряду протести, а Комітет оборони пам'яті С. Петлюри вислав у половині квітня меморандуми до різних французьких міністерств, вимагаючи не тільки направлення моральної кривди, вчиненої українському народові, але й застосування санкцій супроти авторів того ганебного україножерного виступу.

Варто зазначити, що акція української еміграції в обороні пам'яті С. Петлюри знайшла відгук теж у советській пропаганді. Київське радіо присвятило цій справі доволі місця, очорнюючи українську еміграцію та вихваляючи французькі праві газети, що виступили проти українців. Часопис «Радянська Україна», від 3. 4. ц. р., помістив «фейлетон», у якому розправляється з українськими патріотами на еміграції та лає їх утертими московсько-більшевицькими фразами. Найбільше нервує московських вислужників із «Радянської України» факт, що українці на еміграції (дотичний «фейлетон» згадує тільки про українців у Франції) послідовно й уперто вимагають від французького уряду сатисфакції для українського народу.

Активізація української еміграції в боротьбі проти явних і замаскованих ворогів українського народу та його державності — це безсумнівний відрадний показник мобілізації здорових національних сил. Вона й принесе, скоріше чи пізніше, велику користь нашому народові.

Париж, квітень 1958 р.

Борис Вітошинський

ВИПРАВЛЕННЯ ПОМИЛОК

В перекладі I-ої пісні Іліади Гомерової, надрукованому в січневому, лютовому й березневому числах »В. Ш.«, просимо Читачів виправити наступні друкарські помилки (що знищують сенс або розмір віршу): слід читати:

ч. 1, стор.	80, рядок	45: замкненну (замість замкнену);
	81,	113: предклав (зам. переклав);
	82,	148: з-підчоба (зам. з-під лоба);
		158: аби но (зам. аби);
	83,	193: вирішав був у (зам. вирішив був в);
ч. 2,	208,	227: якнайдоблеснішими (зам. якнайдобленішими);
		258: -важасте (зам. — вважаєте);
	210,	336: за- дівчини (зам. за-дівчини);
		344: му (зам. ми);
	211,	398: збула (зам. здобула);
	212,	412: знечестив (зам. знечистив);
		413: проливавши (зам. проливши);
ч. 3,	314,	516: шапована бути (зам. гланована);
	315,	549: окрем' (зам. окремі);
		584: підійнявшись (зам. піднявшись);
	316,	603: велекрасої (зам. велекрасної).

ПРЕСОВИЙ ФОНД »ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ«

Листа ч. 1143, жертвували: по 10 ш. — І. Маслюк, С. Стельмахович; М. Довган — 4 ш. 6 п.; К. Масловський — 3 ш.; В. Дмитрів — 2 ш. 6 п.

Листа ч. 1252, жертвував: М. Гуменюк — 5 ш.

Листа ч. 1275, жертвував: С. Янулік — 5 ш.

Листа ч. 1282, жертвували: Д. Єйна — 17 ш. 6 п.; по 2 ш. 6 п. — М. Чорний, Ф. Кузишин; М. Курдіяка — 2 ш.

Листа ч. 1346, жертвувало 55 жертводавців на суму — ф. 8-16-6.

Листа ч. 1370, жертвував: І. Ткачик — 10 ш.

Листа ч. 1421, жертвував: Д. Василик — 1 фунт.

Листа ч. 1650, жертвував: С. Пелехатий — 5 ш.

Листа ч. 1850, жертвував: Магуряк — 2 ш.

Листа ч. 2296, жертвував: М. М. — 5 ш.

Листа ч. 0827, жертвував: М. Ковальчин (США) — 2 долари.

Листа ч. 2078, жертвували: по 500 фр. франків — Р. Гульташин, В. Карман.

Індивідуальні пожертви.

І. Шанайда — 1 фунт, І. Симкович — 10 ш., Г. Лісовий — 10 ш., Г. Стахура — 10 ш.; Д. Стецюк — 6 ш. 6 п.; М. Мілянчик — 5 ш., І. Слобода — 5 ш., І. Шпилай — 5 ш., Я. Масляк — 5 ш.; М. Зінявський — 4 ш.; О. Романюк — 3 ш.; В. Хміль — 2 ш. 6 п.

О. Маркуш (США) — 2 дол.; Т. Фірцович (США) — 1 дол.; Я Кужіль (США) — 50 цент.

О. Бабовал (Бельгія) — 50 б. фр.

Всім Жертводавцям — щиро дякуємо!

ЧИ ВИ ВЖЕ СКЛАЛИ ПОЖЕРТВУ НА ПРЕСФОНД »В. Ш.«?

ЩЕДРО ПІДДЕРЖУЙТЕ СВІЙ ЖУРНАЛ!